Ιωάννης Β. Δασκαρόλης

Από το γραφείο ενός ιστορικού:
Βιβλιογραφικός οδηγός για τον
αντιβενιζελισμό της περιόδου 1915-1928.

Προεκλογική αντιβενιζελική γελοιογραφία με τον λαό να ψηφίζει το ΛΚ στις εκλογές του 1926 και με την επαναφορά της Βασιλείας να αιφνιδιάζει δυσάρεστα τον πρωθυπουργό Γ. Κονδύλη και τους βενιζελικούς πολιτικούς αρχηγούς (Καφαντάρη, Μιχαλακόπουλο και Παπαναστασίου) και τον βενιζελικό στρατιωτικό παράγοντα. (Ελληνική, 24.10.1926).

ΑΘΗΝΑ 2023

Η βιβλιογραφική αυτή παρουσίαση αποτελεί πρελούδιο της μελέτης μου *Μεταξάς εναντίον Τσαλδάρη: Η άγνωστη αντιβενιζελική σύγκρουση (1924-1928)*, που θα εκδοθεί σε 2 μήνες περίπου, από τις εκδόσεις Επίκεντρο.

https://www.epikentro.gr/

Ιωάννης Β. Δασκαρόλης

Από το γραφείο ενός ιστορικού: Βιβλιογραφικός οδηγός για τον αντιβενιζελισμό της περιόδου 1915-1928.

ISBN: ***978-618-00-4386-0***

Άμεση επικοινωνία με τον συγγραφέα: ***i.b.daskarolis@gmail.com***

https://www.facebook.com/ioannis.daskarolis

https://www.istorikathemata.com/

Ο (αντιβενιζελικός) Λαός καταπιέζεται από τα κόμματα, στενάζει υπό το βάρος των φόρων του Καφαντάρη, της στρατοκρατίας του Κονδύλη, των δαπανηρών συμβάσεων του Ιωάννη Μεταξά και της οικονομικής κηδεμονίας της ΚΤΕ. (Ελληνική, 21.7.1927)

Για όσους επιμένουν να το παλεύουν μόνοι τους,

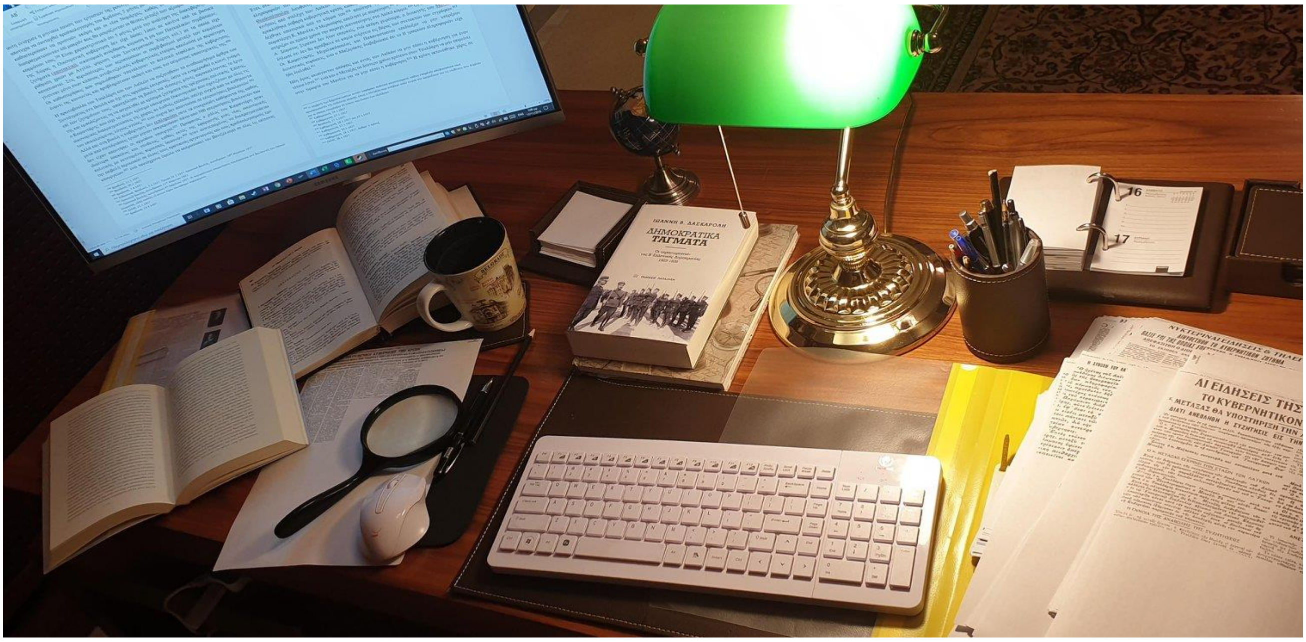
αβοήθητοι…….

— Δὲν σοῦ τὤλεγα πῶς θὰ γίνωμε καὶ οἱ δύο ἀγνώριστοι;

Το αντιβενιζελικό Πάσχα του 1931.

Περιεχόμενα

Πρόλογος - Από το γραφείο ενός Ιστορικού.

Για να συμβάλλεις δημιουργικά σε ένα επιστημονικό ζήτημα επιβάλλεται σε πρώτο χρόνο να διαβάσεις και να καταλάβεις το έργο και τη συμβολή όσων έχουν προηγηθεί στη μελέτη του. Η Ιστορία, όπως τείνει να αποκρυσταλλωθεί στο δεύτερο μισό του 20ού αιώνα, είναι πλέον μια διαδοχική ροή μελετών, πληροφοριών, επισημάνσεων και αποτιμήσεων που τείνουν προς μια συνολική αντικειμενική ερμηνεία.

Η θλιβερή επέτειος των 100 ετών από την Μικρασιατική Καταστροφή βρήκε την κοινότητα των ιστορικών έτοιμη για μια υπέρβαση της φιλοβενιζελικής βιβλιογραφικής πεπατημένης που επικράτησε μεταπολιτευτικά τόσο ακαδημαϊκά όσο και στη Δημόσια Ιστορία. Κατά την γνώμη μου, αυτή η τάση τείνει να ξεπεραστεί από την εμφανή πρόθεση του συνόλου σχεδόν της επιστημονικής ιστορικής κοινότητας και ιδιαίτερα της νέας γενιάς αυτής, για πιο ψύχραιμες και ισορροπημένες αναλύσεις σε σχέση με τον αντιβενιζελισμό της περιόδου.

Στο πλαίσιο αυτό, ενός *ήπιου αντιβενιζελικού αναθεωρητισμού* όπως τον έχει χαρακτηρίσει εύστοχα ο Θανάσης Διαμαντόπουλος στον δημόσιο λόγο του, θα κινηθούν οι ιστοριοδιφικές μου προσπάθειες την επόμενη τριετία, με κύριο άξονα την διδακτορική μου διατριβή, που ανάμεσα στα άλλα, αποτελεί και ένα πανόραμα κομμάτων, ηγετών και πολιτευτών του αντιβενιζελισμού κυρίως της πρώτης μεσοπολεμικής πενταετίας. Εντός του 2023 θα εκδοθεί από τις *εκδόσεις Επίκεντρο* το πρώτο μέρος της προσπάθειας αυτής υπό τον τίτλο: *Μεταξάς εναντίον Τσαλδάρη: Η άγνωστη αντιβενιζελική σύγκρουση (1924-1928)* που αποτελεί μια διασκευή του σημαντικότερου τμήματος της διατριβής μου.

Ως πρελούδιο της έκδοσης αυτής, παραδίδω στους νέους ερευνητές, στους φιλίστορες και στο αναγνωστικό κοινό έναν συνοπτικό βιβλιογραφικό οδηγό, όπως τον χρησιμοποίησα για την διατριβή μου, με κάποιες αναλυτικές αναφορές στο πρώτο τμήμα του.

Επέλεξα την μορφή του ηλεκτρονικού βιβλίου *(e-book)* για την ανάδειξη της παρουσίασης αυτής, καθώς περιέχει κυρίως τις προσωπικές μου απόψεις και δεν κομίζει κάτι νέο ερευνητικά, παρά μόνο φιλοδοξεί να αποτελέσει βοήθημα για τους νεότερους ερευνητές που θα ασχοληθούν με το θέμα και που είμαι βέβαιος ότι είναι αρκετά εξοικειωμένοι με τις νέες τεχνολογίες. Ο σκοπός μου είναι ο οδηγός αυτός να τους είναι άμεσα διαθέσιμος και χωρίς οικονομικό αντίτιμο. Επίσης αποτελεί και ένα έμμεσο πείραμα ώστε να εξακριβώσω τη δυναμική διάδοσης ενός ηλεκτρονικού βιβλίου σε σχέση με το παραδοσιακό μοτίβο διανομής και πώλησης.

Ο βιβλιογραφικός οδηγός που ακολουθεί απέχει από το να είναι πλήρης και δεν έχει το σύνολο της βιβλιογραφίας που χρησιμοποίησα στη διατριβή μου. Άλλωστε, όταν αναφερόμαστε στη βιβλιογραφία για οποιοδήποτε ιστορικό θέμα, αποκλείεται εκ των πραγμάτων αυτή να είναι πλήρης, καθώς πάντοτε διαφεύγει από τον οποιοδήποτε ιστορικό, όσο καλά ενημερωμένος και αν είναι, έστω ένας τίτλος άξιος λόγου.

Έτσι, επέλεξα να παραθέσω μόνο όλα τα τυπωμένα αρχεία, τις τυπωμένες πρωτογενείς πηγές, καθώς και τις βασικές δευτερογενείς πηγές και συγγράμματα από τα οποία ο ερευνητής μπορεί να αντλήσει πληροφορίες για τον αντιβενιζελισμό της περιόδου 1915 - 1928. Απέφυγα να παραθέσω τα αδημοσίευτα αρχεία για προφανείς λόγους. Στα συγγράμματα συμπεριλαμβάνω –μοιραία– αυτά που έχουν το ισχυρότερο αποτύπωμα, αλλά προσπαθώ η αναφορά μου σε αυτά είναι σύντομη, καθώς έτσι και αλλιώς έχουν διαβαστεί από τους περισσότερους που ασχολούνται με τα ζητήματα αυτά. Αντίθετα προσπαθώ να επικεντρωθώ σε πηγές που δεν είναι τόσο γνωστές, αλλά κατά την άποψή μου είναι χρήσιμες. Στην εικονογράφηση χρησιμοποιώ κατά κανόνα τα εξώφυλλα των βιβλίων που έχω στην κατοχή μου και όχι την τελευταία έκδοσή τους, ή κάποια μεταγενέστερη βελτιωμένη. Ο σκοπός της έκδοσης δεν είναι η κριτική ή η συνολική αποτίμηση του κάθε βιβλίου, αλλά κυρίως να δοθεί το στίγμα του και να μπει σε ένα γενικότερο πλαίσιο αναφοράς προς διευκόλυνση του νέου ερευνητή. Ελπίζω να φανεί χρήσιμη, σε εμένα πάντως ήταν.

Γιάννης Δασκαρόλης

Μαρούσι, 1η Μαρτίου 2023.

Πρωτογενής βιβλιογραφία

- ***Οι εφημερίδες του ημερήσιου Τύπου (1921-1928).***

ΣΚΡΙΠ
ΕΦΗΜΕΡΙΣ ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΚΑΙ ΤΩΝ ΕΙΔΗΣΕΩΝ
ΕΡΧΕΤΑΙ! ΕΡΧΕΤΑΙ! ΕΡΧΕΤΑΙ! ΤΟΝ ΕΦΕΡΑΜΕΝ ΧΘΕΣ!

Βασική πηγή, ίσως και η σημαντικότερη, για τον αντιβενιζελισμό και τις εσωτερικές του διεργασίες την περίοδο 1921-1928, αποτελεί ο αντιβενιζελικός Τύπος της εποχής στο σύνολό του. Από τον ημερήσιο Τύπο, κορυφαία θέση κατέχει η *Καθημερινή* ως εκπρόσωπος των απόψεων του *ΛΚ* και η *Πολιτεία* ως επίσημη εφημερίδα των Ελευθεροφρόνων. Επικουρικά θα μπορούσαν να μελετηθούν για την εν λόγω περίοδο η *Βραδυνή* ως εφημερίδα εκπροσώπησης τους ευρύτερου αντιβενιζελισμού, η *Αθηναϊκή*, το *ΣΚΡΙΠ*, η *Εσπερινή, ο Χρόνος* και η *Απογευματινή* ως φύλλα που εκπροσωπούν τον αδιάλλακτο αντιβενιζελισμό, η *Νέα Ημέρα* ως εφημερίδα εκπροσώπησης των Ελευθεροφρόνων μέχρι το πολιτειακό Δημοψήφισμα του 1924 και του Δεμερτζή στη συνέχεια, η *Πρωτεύουσα* ως εφημερίδα εκπροσώπησης του γουναρισμού ως το 1922, το *Φως* (της Θεσσαλονίκης) ως η εφημερίδα εκπροσώπησης του *ΛΚ* στην Βόρεια Ελλάδα, αλλά και ο βενιζελικός Τύπος στα σημεία του που αντανακλά τις εξελίξεις εντός αντιβενιζελισμού.

Ο Τύπος της επαρχίας δεν έχει τόσο ενδιαφέρον καθώς αποτελεί μάλλον τον απόηχο του Τύπου των δύο μεγάλων αστικών κέντρων, ενώ η πληροφόρησή του έχει μια μικρή χρονική καθυστέρηση σε σχέση με τα γεγονότα. Πολύ συχνά οι τοπικές εφημερίδες αναπαρήγαγαν αυτούσια τα δημοσιεύματα των εφημερίδων της πρωτεύουσας που παρήγαγαν πολιτική. Πάντως υπήρχαν δημοφιλή φύλλα της Πάτρας όπως ο *Νεολόγος Πατρών* και ο *Τηλέγραφος* τα οποία αξίζει να ερευνηθούν κατά περίπτωση. Μια τέτοια περίπτωση είναι η *Ελευθερία* από την Ήπειρο του κορυφαίου διηγηματογράφου και βουλευτή του ΛΚ Χρήστου Χρηστομάνου, καθώς έχει ένα ειδικό πολιτικό βάρος λόγω της βουλευτικής και λογοτεχνικής ιδιότητας του ιδιοκτήτη της. Ενδιαφέρουσα περίπτωση είναι και η τοπική εφημερίδα *Παγχιακή* του Ανδρέα Πολεμίδη που εκπροσωπούσε την πλέον μετριοπαθή και φιλοπροσφυγική τάση εντός των Ελευθεροφρόνων, ενώ ο εκδότης της εκλέχθηκε βουλευτής τους.

Είναι σαφές ότι ο ημερήσιος Τύπος ειδικά στην Αθήνα και δευτερευόντως στη Θεσσαλονίκη είχε πρωταγωνιστικό ρόλο όχι μόνο στην ενημέρωση της κοινής γνώμης επί των εξελίξεων, αλλά ακόμη και στη διαμόρφωση των πολιτικών εξελίξεων αυτών καθαυτών. Χαρακτηριστικό παράδειγμα τα περίφημα πρωτοσέλιδα κεντρικά άρθρα της

Καθημερινής «Πομερανοί» και *«Οίκαδε»* που θεωρήθηκαν ως ένα αντιβενιζελικό σάλπισμα αποχώρησης του ελληνικού στρατού από την Μικρά Ασία, προανάκρουσμα των εξελίξεων που θα ακολουθούσαν. Την μελετούμενη περίοδο σημειώθηκε κατακόρυφη αύξηση στην κυκλοφορία των εφημερίδων λόγω της αύξησης του πληθυσμού με το πέρας των Βαλκανικών Πολέμων και της μείωσης του αναλφαβητισμού. Έτσι, ενώ το 1915 η ημερήσια συνολική κυκλοφορία των εφημερίδων άγγιζε τα 150.000 φύλλα, το 1930 η κυκλοφορία είχε διπλασιαστεί στα 300.000 φύλλα ημερησίως, (Κώστας Μάγερ, *Ιστορία του ελληνικού τύπου, Τόμος Β΄*, Αθήνα 1959, σ. 14-15).

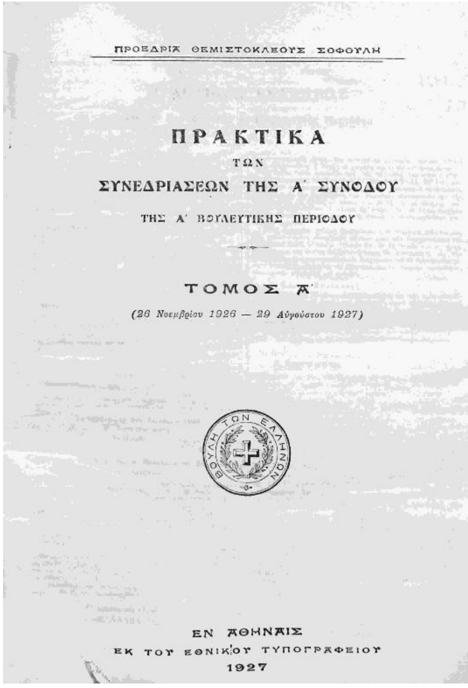
Οι εφημερίδες της εποχής αποτελούσαν το μοναδικό μέσω ενημέρωσης της κοινής γνώμης, ενώ σχεδόν όλες είχαν σαφή πολιτική και κομματική τοποθέτηση την οποία ενίοτε την δήλωναν ακόμη και κάτω από τον τίτλο τους. Ήταν απαραίτητο για κάθε κόμμα που επιθυμούσε να αποκτήσει κοινωνικά ερείσματα να έχει εφημερίδα εκπροσώπησης με ευρεία κυκλοφορία. Οι εφημερίδες της εποχής διαπλέκονταν άμεσα με τους κομματικούς σχηματισμούς (ή ανήκαν εξ ολοκλήρου σε αυτούς), χρηματοδοτούνταν μερικώς η και εξ ολοκλήρου από αυτούς, υποστηρίζονταν νομικά και ηθικά από αυτούς, τους εξασφάλιζαν δάνεια, διαφημίσεις και συνδρομητές, ενώ οι στήλες τους ήταν διαθέσιμες για τις προγραμματικές τους θέσεις, για τις δηλώσεις τους, για τις απόψεις της ηγεσίας και των πολιτευτών τους. Σε πολλές περιπτώσεις τα πρωτοσέλιδα και η θεματολογία των εφημερίδων επιλέγονταν σε συνεργασία με τον πολιτικό αρχηγό του κόμματος που εκπροσωπούσαν.

Η ημερήσια κυκλοφορία της εφημερίδας αντανακλούσε την πολιτική δύναμη του κόμματος που εκπροσωπούσε, καθώς ο αναγνώστης κατά κανόνα επέλεγε εφημερίδα βάσει κομματικής προτίμησης. Για τον λόγο αυτό, αν το κόμμα που εκπροσωπούσαν αποτύγχανε στις εκλογές σήμαινε και την αλλαγή πλεύσης ή ακόμα και την αναστολή έκδοσης της εφημερίδας που το υποστήριζε σχεδόν αυτόματα. Επίσης, οι ιδιοκτήτες ή οι διευθυντές και αρθρογράφοι των εφημερίδων, είτε ήταν οι ίδιοι πολιτικά πρόσωπα είτε αποκτώντας δημοφιλία και αναγνωρισιμότητα μέσω της εφημερίδας τους, γίνονταν εκ των υστέρων. Η αρθρογραφία και οι δηλώσεις στις εφημερίδες του Μεσοπολέμου λειτουργούσαν περίπου όπως λειτουργεί σήμερα η εμφάνιση στην τηλεόραση, προφανώς όχι με την ίδια μαζικότητα. Οι ίδιοι οι ιδιοκτήτες – διευθυντές των εφημερίδων βρίσκονταν σε απευθείας επαφή με τον αρχηγό του κόμματος που υποστήριζαν, ενώ η πολιτική στάση της εκάστοτε εφημερίδας επηρέαζε άμεσα όλους τους δημοσιογράφους της και κατ΄ επέκταση και όλες της στήλες και τα ρεπορτάζ της. Είναι γεγονός ότι στην εξεταζόμενη περίοδο της έρευνας δεν υπήρχε πολιτική εφημερίδα χωρίς οικονομικές ή πολιτικές εξαρτήσεις από κομματικό φορέα με ό,τι αυτό συνεπάγεται για την ελευθεροτυπία και την ποιότητα ενημέρωσης των πολιτών.

Η επιρροή των εφημερίδων στην κοινή γνώμη της εποχής ήταν καθοριστική για τον λόγο αυτό, έτυχαν αφειδούς κομματικής χρηματοδότησης, ακόμη και εξαγοράς κατά τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο από τις αντίπαλες προπαγανδιστικές μηχανές των δύο

εμπολέμων συνασπισμών. Μια από τις πρώτες ενέργειες τόσο της κυβέρνησης Βενιζέλου το 1917, της *Επανάστασης του 1922* αλλά και της δικτατορίας του Παγκάλου, ήταν να θέσουν υπό αυστηρή λογοκρισία τον Τύπο φιλικό και μη, ώστε να ελέγξουν την κατάσταση και τις απόψεις της κοινής γνώμης. Μετά την κατάργηση της Γ΄ Εθνοσυνέλευσης, οι αντιβενιζελικοί είχαν για τέσσερα χρόνια ως μοναδικό βήμα πολιτικής έκφρασης τον Τύπο, ενώ οι αρχηγοί των δύο αντιβενιζελικών κομμάτων έκαναν σχεδόν καθημερινά δηλώσεις και βρίσκονταν σε συνεχή επαφή με τους διευθυντές των εφημερίδων που στήριζαν το κόμμα τους.

- ***Τα Πρακτικά της Βουλής της περιόδου 1926-1928***

ΠΡΟΕΔΡΙΑ ΘΕΜΙΣΤΟΚΛΕΟΥΣ ΣΟΦΟΥΛΗ

ΠΡΑΚΤΙΚΑ
ΤΩΝ
ΣΥΝΕΔΡΙΑΣΕΩΝ ΤΗΣ Α΄ ΣΥΝΟΔΟΥ
ΤΗΣ Α΄ ΒΟΥΛΕΥΤΙΚΗΣ ΠΕΡΙΟΔΟΥ

ΤΟΜΟΣ Α΄
(26 Νοεμβρίου 1926 — 29 Αυγούστου 1927)

ΒΟΥΛΗ ΤΩΝ ΕΛΛΗΝΩΝ

ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ
ΕΚ ΤΟΥ ΕΘΝΙΚΟΥ ΤΥΠΟΓΡΑΦΕΙΟΥ
1927

Κατεξοχήν σημαντική πρωτογενής πηγή για τον αντιβενιζελισμό και την κοινοβουλευτική πτυχή του ανταγωνισμού ΛΚ – Ελευθεροφρόνων, αποτελούν τα Πρακτικά της Βουλής της περιόδου 1926-1928. Τα Πρακτικά της αποτελούν την σημαντικότερη επίσημη πηγή για τον ανταγωνισμό των δύο αντιβενιζελικών κομμάτων επί των ζητημάτων εσωτερικής πολιτικής που ανέκυπταν και των νομοσχεδίων που ψηφίζονταν. Σε αντίθεση με αυτή, ή Γ΄ Εθνοσυνέλευση (1920-1922) επισκιάστηκε από την Μικρασιατική Εκστρατεία ενώ η Δ΄ Εθνοσυνέλευση ήταν βενιζελικά μονοκομματική.

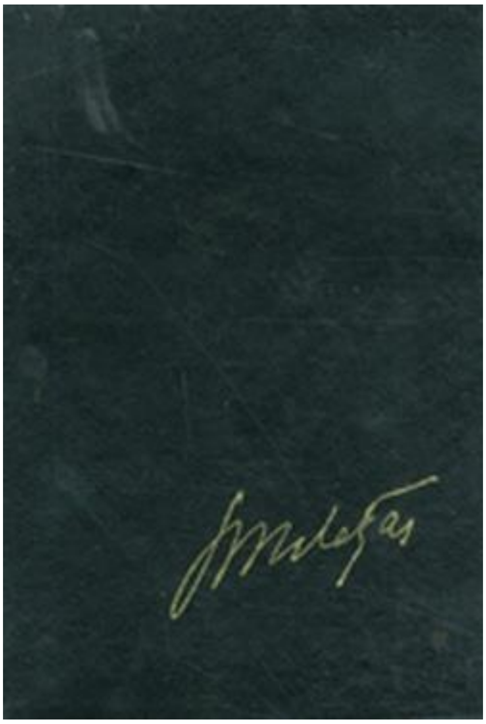
Τα πρακτικά αυτά αποτελούν την πιο αξιόπιστη καταγραφή της πολιτικής σκέψης των πολιτικών αρχηγών και των κυριότερων πολιτευτών τους και συνάμα την αναλυτικότερη καθώς οι αγορητές είχαν τον χρόνο και την ευκαιρία να αναλύσουν σε βάθος τις απόψεις τους και όχι τηλεγραφικά με δηλώσεις στις εφημερίδες. Τα πρακτικά έχουν ως βασική αδυναμία ότι περιέχουν μόνο τις αγορεύσεις και όχι τα κοινοβουλευτικά επεισόδια μεταξύ των βουλευτών των δύο κομμάτων που ήταν σφοδρά, αρκετά συχνά, και αποτελούν αντικείμενο μελέτης της παρούσας έρευνας. Ευτυχώς η αδυναμία αυτή θεραπεύεται με διασταύρωση από τον Τύπο της εποχής.

Η σύγκρουση μεταξύ των δύο αντιβενιζελικών κομμάτων δεν σκιαγραφείται στα πρακτικά μόνο σε επίπεδο πολιτικών αρχηγών, αλλά και βουλευτών. Αναμφίβολα ειδικό βάρος στις συγκρούσεις αυτές είχαν ισχυρά πρόσωπα του ευρύτερου αντιβενιζελισμού όπως ο Κωνσταντίνος Δεμερτζής αι ο Χαράλαμπος Βοζίκης που αν και εκλέχθηκαν ως συνεργαζόμενοι με το ΛΚ ακολούθησαν έναν ανεξάρτητο ρόλο ειδικά στην περίοδο της πρώτης Οικουμενικής Κυβέρνησης με ευθείες βολές κατά των Ελευθεροφρόνων. Είναι επίσης γεγονός ότι οι πρωταγωνιστές των επιθέσεων εναντίον

των Ελευθεροφρόνων από πλευράς *ΛΚ* ήταν σχεδόν πάντα τα ίδια πρόσωπα: Ν. Κρανιωτάκης, Ι. Ράλλης, Σ. Σωτηριάδης.

Τα Πρακτικά της βουλής του 1926-1928 προσφέρουν μια σε βάθος αναπαράσταση και των γενικότερων πολιτικών εξελίξεων της εποχής, αναδεικνύει τα ζητήματα που απασχόλησαν το πολιτικό προσωπικό της, ενώ ιχνηλατεί την ιδεολογική διαχωριστική γραμμή μεταξύ βενιζελισμού και αντιβενιζελισμού να περίπτωση.

- ***Δημοσιευμένα αρχεία και συλλογές κειμένων***

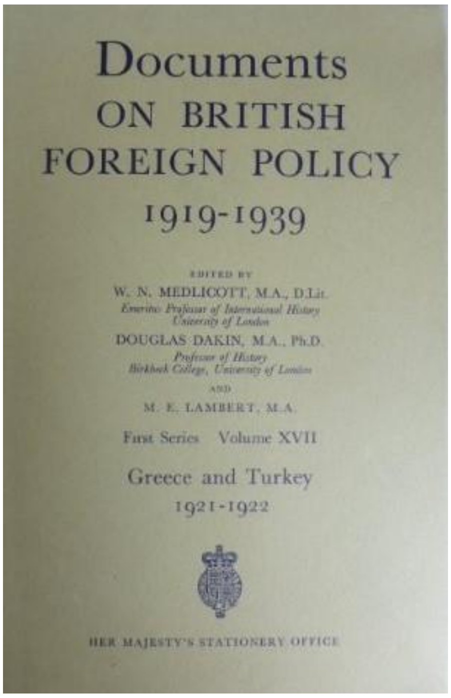
Ιωάννης Μεταξάς, *Το προσωπικό του ημερολόγιο (τόμοι Β1, Β2, Γ1, Γ2, περίοδος 1910-1932)*, Γκοβόστης, χ.χ.

Δύσκολα μπορεί να παρουσιάσει κανείς τον πλούτο των πληροφοριών που υπάρχει στο Ημερολόγιο Μεταξά για το ζήτημα του αντιβενιζελισμού. Εκτός από ένα ολοκληρωμένο πανόραμα πληροφοριών για την ίδρυση των Ελευθεροφρόνων, την ιδεολογία τους, τα βασικά τους στελέχη και τις ισορροπίες τους με τον αρχηγό αλλά και μεταξύ τους, ο Μεταξάς μας δίνει και μια συνολική αποτίμηση για τον αντιβενιζελισμό της περιόδου 1917-1928, με πληροφορίες για όλες τις πολιτικές προσωπικότητες που κινούνταν στον χώρο του, με πληροφορίες για τους χρηματοδότες και τους διευθυντές των εφημερίδων του χώρου.

Το *Ημερολόγιο* αποτελεί χωρίς υπερβολή ένα λεπτομερή χάρτη προσώπων και γεγονότων του αντιβενιζελισμού και φυσικά σκιαγραφεί στην απόλυτη λεπτομέρεια την προσωπικότητα του Ιωάννη Μεταξά, μιας πρωταγωνιστικής μορφής του αντιβενιζελισμού για σχεδόν τρεις δεκαετίες σε στρατιωτικό και πολιτικό επίπεδο. Ο ίδιος εκφράζει στο *Ημερολόγιό* του κατά κανόνα τηλεγραφικά, τους μύχιους πόθους, φοβίες, φιλοδοξίες, απωθημένα, προθέσεις, φιλοσοφικές και θρησκευτικές αναζητήσεις και ενδόμυχες σκέψεις του. Επίσης σκιαγραφεί με λεπτομέρειες τα οικογενειακά του προβλήματα, τις ασθένειες του ίδιου της οικογένειας και των συγγενών

του, τις λίγες ευτυχισμένες στιγμές του αλλά και διαχρονικά την οικονομική του κατάσταση, την ακίνητη περιουσία του, τα δάνειά του κ.τ.λ.

Προφανώς το *Ημερολόγιο* δεν είναι ευαγγέλιο αλήθειας, επίσης είναι αρκετά ύποπτο ότι λείπουν οι καταγραφές των μηνών του Εθνικού Διχασμού. Το *Ημερολόγιο* έχει όλα τα μειονεκτήματα ενός χρονικού που γράφεται από ένα πρόσωπο σε ενεστώτα χρόνο και αντικατοπτρίζει μόνο την δική του οπτική γωνία, άρα χρειάζεται εξαντλητική διασταύρωση. Γενικά όμως νομίζω ότι δεν πρέπει να αμφισβητηθεί η ειλικρίνεια του Μεταξά στο *Ημερολόγιό* του, αφού αναφέρει πολλές πληροφορίες που είναι εις βάρος του, άρα μπορούμε να φτάσουμε στο συμπέρασμα ότι το *Ημερολόγιο* ήταν ένα είδος προσωπικού διαλόγου με την συνείδησή του. Έχω φτάσει στο συμπέρασμα ότι ο Μεταξάς τηρούσε *Ημερολόγιο* για να εκμυστηρεύεται στο χαρτί αυτά που δεν μπορούσε να πει στους ανθρώπους (για αυτό ίσως και το *Ημερολόγιο* είναι φορτωμένο με πολλά αρνητικά σχόλια για πολλές προσωπικότητες της εποχής) και σε ώριμη ηλικία σκέφτηκε να μην το καταστρέψει καθώς θεώρησε (κακώς κατ΄ εμέ) ότι δεν είχε τίποτε να κρύψει.

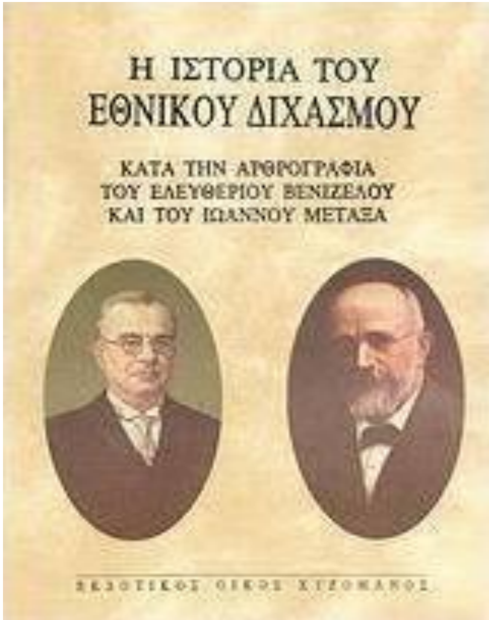

***Documents of British foreign policy 1919-1939*, First Series Volume XVII, *(Greece and Turkey January 1, 1921 – September 2, 1922)*, Her Majesty's Stationery Office, London 1970. *Documents of British foreign policy 1919-1939*, First Series Volume XVIII, *(Greece and Turkey 1922 – 1923)*, Her Majesty's Stationery Office, London 1972.**

Οι επίσημες συλλογές τηλεγραφημάτων, πρακτικών και υπομνημάτων του Foreign Office που έχουν δημοσιευτεί σε ογκώδεις τόμους μετά το 1970, αποτελούν μια πολύτιμη και αξιόπιστη πηγή για την ελληνική εσωτερική και εξωτερική πολιτική την περίοδο 1921-1923. Περιέργως δεν έχουν αξιοποιηθεί όσο εκτεταμένα θα περίμενε κανείς από τους Έλληνες ιστορικούς που έχουν ασχοληθεί με την περίοδο. Αναμφίβολα και το υλικό αυτό πρέπει να χρησιμοποιηθεί με προσοχή και να μην παραγνωρίζουμε περιορισμούς που

προκύπτουν από σκοπιμότητες όσων Ελλήνων αξιωματούχων έρχονταν σε επαφή και έδιναν πληροφορίες στην αγγλική πρεσβεία στην Αθήνα.

Επίσης οι πληροφορίες που εμπεριέχονται επηρεάζονται από τις προσωπικές προκαταλήψεις του εκάστοτε Άγγλου πρέσβη, αλλά και τις επιλεκτικές και συχνά εσφαλμένες πληροφορίες που λάμβανε από τους Έλληνες συνομιλητές τους που συχνά τον παραπληροφορούσαν. Σε κάθε περίπτωση όμως, αυτές οι συλλογές εγγράφων παρέχουν πολύτιμες πληροφορίες για τον αντιβενιζελισμό την εποχής που πρέπει να υπολογιστούν και να συνεκτιμηθούν με άλλες ενδείξεις και στοιχεία. Ο ερευνητής πρέπει να έχει κατά νου ότι οι συλλογές αυτές είναι επιλογές και δεν έχουν το σύνολο των σχετικών τηλεγραφημάτων και αρχείων του FO.

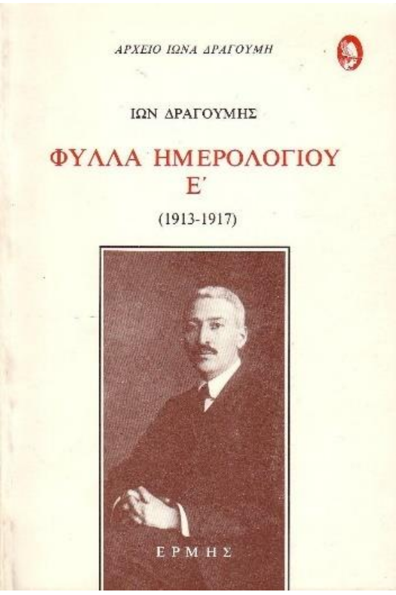

Ελευθέριος Βενιζέλος, Ιωάννης Μεταξάς, *Η ιστορία του Εθνικού Διχασμού κατά την αρθρογραφία του Ελευθέριου Βενιζέλου και του Ιωάννου Μεταξά*, Κυρομάνος, Θεσσαλονίκη 1994.

Στις 11 Οκτωβρίου 1934 ο Ελευθέριος Βενιζέλος από τα Χανιά ξεκίνησε να αρθρογραφεί στο *Ελεύθερο Βήμα* σχετικά με τον Εθνικό Διχασμό και τα δραματικά γεγονότα της περιόδου 1915-1917. Ο Μεταξάς απάντησε στις 13 Οκτωβρίου από την *Καθημερινή* ξεκινώντας μια διασταύρωση λεκτικών πυρών μεταξύ των δύο κορυφαίων πολιτικών προσωπικοτήτων εκείνης της εποχής. Αναμφίβολα η αρθρογραφική αυτή μονομαχία παρουσιάζει μεγάλο ενδιαφέρον καθώς εκτός από τον ιστορικό της χαρακτήρα μιας αποτίμησης του Εθνικού Διχασμού, πτυχές της ακουμπούσαν και την πολιτική κατάσταση σε ενεστώτα χρόνο (1935). Διαβάζοντας τα άρθρα καταλαβαίνει κανείς ότι ο Βενιζέλος αιφνιδιάστηκε από την ανταπόκριση του Μεταξά που εμφανίστηκε πιο έτοιμος και πιο μεθοδικός στις απαντήσεις του. Επίσης ο Βενιζέλος αρθρογραφούσε από την Κρήτη με περιορισμένη πρόσβαση σε κρατικά έγγραφα και άλλα στοιχεία γύρω από τα γεγονότα που είχαν συμβεί 20 έτη πριν. Για τον λόγο αυτό

άλλωστε ο Βενιζέλος σταμάτησε στα 34 άρθρα, ενώ ο Μεταξάς έφτασε τα 70 κερδίζοντας τις εντυπώσεις της στιγμής.

Προφανώς είναι μια πηγή με μεγάλες ελλείψεις που πρέπει να αντιμετωπίζεται με προσοχή καθώς περιέχει υπερβολές, ανακρίβειες και λάθη, καθώς οι αρθρογράφοι σε πολλά σημεία έγραφαν από μνήμης. Είναι επίσης εντυπωσιακό πόσο διαφέρουν οι μαρτυρίες τους για γεγονότα που συμμετείχαν αμφότεροι σε πρωταγωνιστικό ρόλο, με χτυπητό παράδειγμα το περιστατικό της παραίτησης ή απειλής παραίτησης Μεταξά λόγω της επικείμενης ελληνικής συμμετοχής στην εκστρατεία των Δαρδανελίων. Επίσης είναι εντυπωσιακό πως ο Βενιζέλος ως Πρωθυπουργός της Ελλάδας δεν θυμόταν τις γερμανικές εγγυήσεις που είχαν δοθεί, παρά το γεγονός ότι αποδείχθηκε εκ των υστέρων ότι είχε διαβάσει και ο ίδιος το έγγραφο. Η μονομαχία είναι μάλλον πιο χρήσιμη για να καταλάβει κανείς τι πίστευαν οι δύο πρωταγωνιστές και πως αντιμετώπιζαν τα γεγονότα από χρονική απόσταση πλέον, παρά να αντλήσει υλικό για τον Εθνικό Διχασμό. Πάντως παραμένει ένα πολύτιμο ντοκουμέντο που βάζει τον αναγνώστη – ερευνητή στο κλίμα του Διχασμού και θέτει τα βασικά ζητήματά του όπως τα αντιλήφθηκαν οι πρωταγωνιστές του, αλλά και η κοινή γνώμη της εποχής.

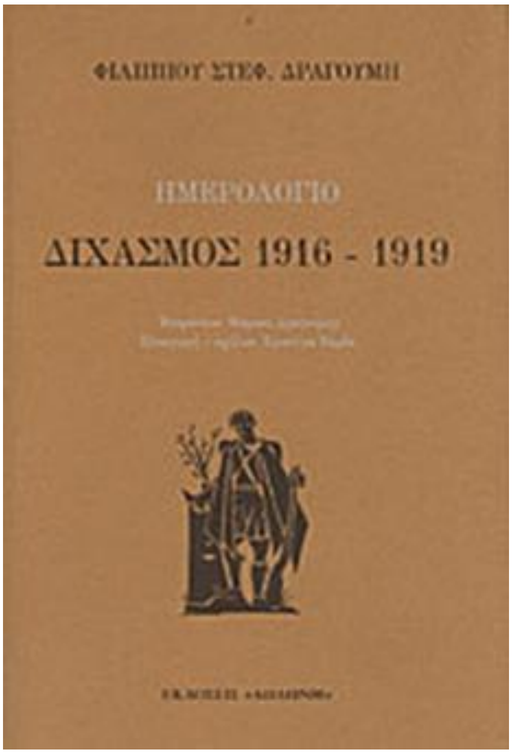

Ίων Δραγούμης, *Φύλλα ημερολογίου Ε΄, (1913-1917)*, Ερμής, Αθήνα 1986. Ίων Δραγούμης, *Φύλλα ημερολογίου ΣΤ΄, (1918-1920)*, Ερμής, Αθήνα 1987.

Περιέργως ο Ίων Δραγούμης δεν έχει καταχωρηθεί στη συλλογική ιστορική μνήμη ως αντιβενιζελικός πολιτικός, αλλά ως μια ανεξάρτητη πολιτική φωνή λογικής μέσα στα πάθη του Διχασμού. Αυτό εν πολλοίς οφείλεται στις συμπάθειες που είχε ο Δραγούμης στην αριστερά ήδη από την εποχή του Κορδάτου, αλλά και στο έργο του Φρέντυ Γερμανού *«Η εκτέλεση»* που οπτικοποιήθηκε σε μια έξοχα κινηματογραφημένη τηλεοπτική σειρά και παρουσίαζε τον Δραγούμη ως ένα *μοναχικό καβαλάρη της πολιτικής της εποχής*. Προφανώς κάτι τέτοιο δεν ισχύει. Παρά τις διαφοροποιήσεις του σε επιμέρους ζητήματα, ο Δραγούμης σε όλη την περίοδο της πολιτικής του δράσης (1915-1920)

υπήρξε σταθερά αντιβενιζελικός, φανατισμένα θα λέγαμε μετά την, μάλλον άδικη, εξορία του το 1917.

Ήδη από τον Ιούνιο του 1915 εκφράζεται στο ημερολόγιό του πολύ υποτιμητικά για τον Βενιζέλο (*ολέθριος, δημαγωγός, τσαρλατάνος*) αλλά και για τους βενιζελικούς (*απορρίμματα, σκουπίδια, κατακάθια της λιμνοθάλασσας της ελληνικής κοινωνίας*) ενώ πριν τις εκλογές του 1916 υποστήριξε δημοσίως το προνόμιο του Βασιλιά να διαλύσει για δεύτερη φορά τη Βουλή και να έχει λόγο στην εξωτερική πολιτική. Τα *Φύλλα ημερολογίου* του εκτός από την καθημερινή δραματική πάλη του Ι. Δραγούμη με τον εαυτό του, τους συνανθρώπους του και τις ιδέες που τον ταλάνιζαν, ακριβώς φανερώνει πως μπορεί η πολιτική πόλωση και η ατμόσφαιρα πολιτικού φανατισμού να παρασύρει και να μεταβάλλει έναν μετριοπαθή συντηρητικό πολιτικό σε αδιάλλακτο αντιβενιζελικό. Επίσης τα εν λόγω ημερολόγια έχουν και γενικότερο αντιβενιζελικό ενδιαφέρον, καθώς φανερώνει και πόσο χαμηλή ιδέα και εκτίμηση είχε ο Δραγούμης για όλους τους υπόλοιπους αντιβενιζελικούς πολιτικούς.

(Φίλιππος Σ. Δραγούμης, *Ημερολόγιο (Διχασμός 1916-1919)*, επιμέλεια Μάρκος Δραγούμης, Δωδώνη, Αθήνα 1995. Φίλιππος Σ. Δραγούμης, *Ημερολόγιο 1919-1920 (Φαίνεται πως χτύπησαν των Ίωνα…)*, επιμέλεια Μάρκος Δραγούμης, Δωδώνη, Αθήνα 2020).

Τα ημερολόγια του Φίλιππου Δραγούμη έχουν πολύ μεγαλύτερη αξία από του αδερφού του για την μελέτη του αντιβενιζελισμού. Ο Φ. Δραγούμης ήταν πολύ πιο στέρεη προσωπικότητα από τον αδερφό του Ίωνα, αν και επηρεάστηκε αποφασιστικά στις πολιτικές του ιδέες από αυτόν. Ο Φ. Δραγούμης μας δίνει ένα λεπτομερές περίγραμμα των διεργασιών εντός του αντιβενιζελισμού την περίοδο 1917-1920 στην Αθήνα, καθώς συμμετείχε και ο ίδιος σε αυτές, κυρίως ως εκπρόσωπος του πατέρα του και του εξόριστου αδελφού του.

Όλα τα πολιτικά πρόσωπα του αντιβενιζελισμού της περιόδου 1916-1920 παρελαύνουν από το *Ημερολόγιο*, και ο Φ. Δραγούμης μας δίνει και μια έμμεση αξιολόγησή τους, συνήθως όχι και πολύ κολακευτική. Αξιοσημείωτη η αναλυτική αναφορά στον Πόντιο Μητροπολίτη Χρύσανθο Φιλιππίδη, έναν από τους ελάχιστους αξιωματούχους του αλύτρωτου Ελληνισμού της Ιωνίας που ήταν αντιβενιζελικός. Παράλληλα, ο Φ. Δραγούμης μας περιγράφει πτυχές των βενιζελικών διώξεων της περιόδου τις οποίες υπέστη η οικογένειά του αλλά και ο ίδιος, καθώς φυλακίστηκε και ξυλοκοπήθηκε από Κρήτες χωροφύλακες για ασήμαντη αφορμή.

Επίσης τα Ημερολόγια του Φ. Δραγούμη περιγράφουν λεπτομερώς το ασύνδετο και πολυκέφαλο ψηφιδωτό του αντιβενιζελισμού πριν τις εκλογές του 1920, τις κακές σχέσεις μεταξύ των αρχηγών του, την χαμηλή εκτίμηση που είχε ο ένας για τον άλλον, αλλά κατεξοχήν ο αδερφός του Ίων Δραγούμης που τους θεωρούσε φθαρμένους και ξεπερασμένους παλαιοκομματικούς. Επίσης νομίζω ότι διαφαίνεται μια μικρή αποδοκιμασία του Φίλιππου έναντι της δραστηριότητας του αδερφού του Ίωνα ενώ αυτός βρισκόταν στη Σκόπελο, όπως και για την *Ανατολική ιδέα συνύπαρξης των λαών* που ο Φίλιππος μετά το 1919 την αντιμετώπιζε ως εντελώς ανεφάρμοστη.

Σε κάθε περίπτωση ο Φίλιππος λάτρευε τον αδερφό του και τον θαύμαζε σχεδόν σαν ημίθεο, κάτι που βγαίνει ως αβίαστο συμπέρασμα από την ανάγνωση των ημερολογίων του. Μετά την δολοφονία του Δραγούμη ο Φίλιππος ανέλαβε την διάσωση της μνήμης του αδερφού του εκδίδοντας εκ νέου το σύνολο των έργων του. Νομίζω πάντως ότι από τα Ημερολόγια του Φίλιππου διαφαίνεται μια πρώτη διακριτική αποστασιοποίησή του από τον υπερβολικό ιδεαλισμό του αδερφού του που άγγιζε τα όρια του ανεδαφικού.

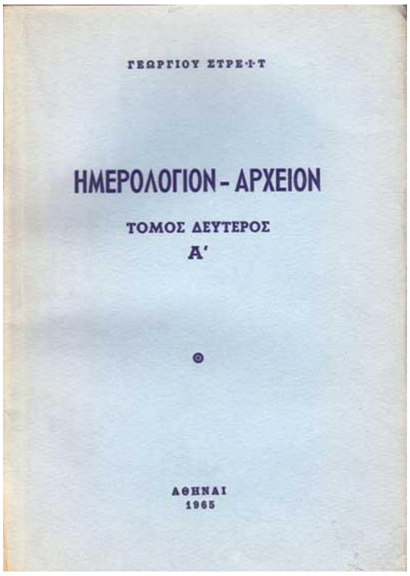
***Αρχείο Στρατηγού Π. Γ. Δαγκλή (αναμνήσεις – έγγραφα – αλληλογραφία), Τόμος Β΄*, επιμ. Ξ. Λευκοπαρίδης, βιβλιοπωλείο Βαγιωνάκη, Αθήνα 1965.**

Ο στρατηγός Παναγιώτης Δαγκλής υπήρξε μια από τις κορυφαίες στρατιωτικές προσωπικότητες που ανέδειξε η Ελλάδα κατά την δεκαετή πολεμική της εξόρμηση, ενώ είχε το όραμα για ένα ορειβατικό πυροβόλο που θα λυνόταν σε κομμάτια για ευκολότερη μετακίνηση το οποίο πήρε και το όνομά του (Schneider - Δαγκλής). Ο Δαγκλής ήταν μια από τις ελάχιστες εξαιρέσεις του πολιτικού προσωπικού της εποχής που δεν παρασύρθηκε από τα πάθη του Διχασμού και εργάστηκε μέχρι τελευταία στιγμή για γεφύρωση του χάσματος μεταξύ των δύο αντίπαλων πολιτικών κόσμων. Το αρχείο του περιέχει πολλά έγγραφα και μας δίνει μια ικανή γεύση από τις προσπάθειες αυτές. Μετά την ενοποίηση του κράτους υπό τον Βενιζέλο το 1917 παραμερίστηκε προσωρινά, καθώς ήταν γνωστό ότι ο Δαγκλής δεν θα δεχόταν τις εκκαθαρίσεις των αντιβενιζελικών αξιωματικών αν αυτές γίνονταν μόνο με πολιτικά κριτήρια, όπως δηλαδή έγιναν.

Όταν ανέλαβε την αρχηγεία των Φιλελευθέρων μετά το 1920, ο Δαγκλής επέδειξε πατριωτισμό, στήριξε τους αντιβενιζελικούς και την συνέχιση της Μικρασιατικής Εκστρατείας δίνοντας ψήφο εμπιστοσύνης στην κυβέρνηση Ράλλη, αλλά η ενωτική του χειρονομία δεν εκτιμήθηκε από τον Γούναρη και τους υποστηρικτές του, οι οποίοι όχι μόνο τον αγνόησαν, αλλά στην κυβερνητική κρίση του Φεβρουαρίου του 1922 τον ταπείνωσαν. Μετά την *Επανάσταση του 1922*, ο Δαγκλής προσπάθησε να αποσοβήσει την εκτέλεση των *Έξι* και συνέχισε τις προσπάθειές του για την γεφύρωση του χάσματος με τον αντιβενιζελισμό υποστηρίζοντας την διατήρηση της Βασιλείας στην Ελλάδα. Στις τελευταίες πολιτικές προσπάθειες ήταν η διατήρηση της ενότητας των Φιλελευθέρων και οι αγωνιώδεις εκκλήσεις για επιστροφή του Βενιζέλου στην Ελλάδα.

Η συγκεκριμένη συλλογή εγγράφων δεν αποτελεί το σύνολο του αρχείου Δαγκλή αλλά είναι μια επιλογή από τα πιο σημαντικά της έγγραφα σε

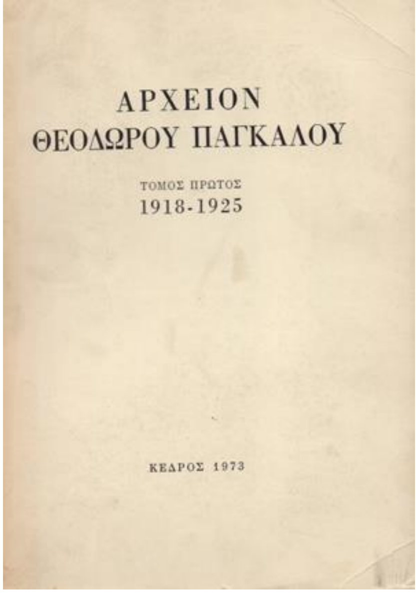
επιμέλεια του Ξ. Λευκοπαρίδη. Αναμφίβολα δίνουν μια ικανή γεύση του αρχείου, αλλά προφανώς κάποιος οφείλει να το δει όλο για να έχει μια πλήρη εικόνα. Η συλλογή εγγράφων έχει ελάχιστα τεκμήρια για την πολιτεία του Δαγκλή μετά το 1920 που έχει όμως μεγάλο ενδιαφέρον για τις γενικότερες εξελίξεις αλλά και για τον αντιβενιζελισμό ειδικότερα.

Γεώργιος Στρέιτ, *Ημερολόγιον – Αρχείον*, *τόμοι Α΄, Β΄*, Αθήνα 1964.

Μια πολύτιμη πηγή για την πολιτική του Βασιλιά Κωνσταντίνου κατά τον Εθνικό Διχασμό αποτελεί το ημερολόγιο του Στρέιτ που εκδόθηκε μερικώς με πρωτοβουλία και επιμέλεια του Παναγιώτη Πιπινέλη και ομάδας ιστορικών το 1964. Η έκδοση έγινε ως απάντηση στο βιβλίο του Ενεπεκίδη που είχε δημοσιευτεί νωρίτερα την ίδια περίοδο και είχε ως στόχο να υπερασπιστεί την πολιτική του Βασιλιά. Συνοδεύεται από κάποια αναλυτικά σχόλια του ίδιου του Πιπινέλη που πρέπει όμως να αντιμετωπιστούν με επιφυλακτικότητα, όχι μόνο επειδή ήταν βασιλόφρων, αλλά για τον πρόσθετο λόγο ότι συνδεόταν με στενή φιλία με τον ίδιο τον Στρέιτ που υπήρξε ο μέντοράς του στην διπλωματία.

Το ημερολόγιο Στρέιτ δίνει την εντύπωση ότι πρόκειται για αυστηρή και πιστή ημερολογιακή καταγραφή των γεγονότων του Διχασμού από την πλευρά του Βασιλιά, αλλά μας δημιουργεί εύλογες και σοβαρές επιφυλάξεις η πληροφορία ότι ο Στρέιτ το τροποποίησε μετά το 1920. Μεγάλο μειονέκτημα της συγκεκριμένης έκδοσης το ότι σταματάει απότομα στα τέλη του 1915 και πρέπει κανείς να πάει στο πρωτότυπο αρχείο Στρέιτ για να διαβάσει την συνέχεια κάτι όμως αρκετά δύσκολο λόγω του δυσανάγνωστου γραφικού χαρακτήρα του. Πάντως στο περιεχόμενο του ημερολογίου διακρίνεται μια περιαυτολογία και μια (απολύτως αναμενόμενη) αδιόρατη προσπάθεια υπεράσπισης του Βασιλιά και της πολιτικής του. Σε κάθε περίπτωση είναι μια πηγή με μεγάλη αξία και εγκυρότητα και έχει αξιοποιηθεί από την σύγχρονη ιστοριογραφία σε μεγάλο βαθμό, επηρεάζοντας τα πορίσματά της.

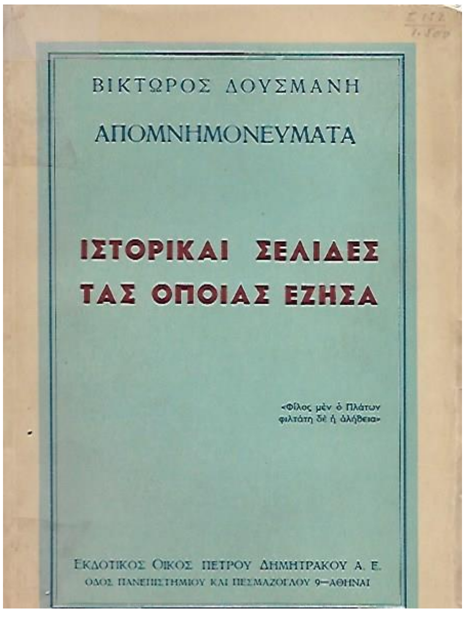

Αρχείο Θεόδωρου Πάγκαλου, τόμοι Α΄, Β΄, επιμέλεια: Θησέας Πάγκαλος, Κέδρος, Αθήνα 1973.

Το Αρχείο του Θεόδωρου Πάγκαλου αποτελείται από ένα σύνολο εγγράφων και δημοσιευμάτων που δεν εξαντλείται στην παγκαλική περίοδο διακυβέρνησης αλλά επεκτείνεται και μετά αυτής, με πολλές πληροφορίες και δημοσιεύματα για τις δικαστικές περιπέτειές του μετά την πτώση του.

Το αρχείο, που είναι μάλλον απογοητευτικό από άποψη παρουσίασης επισήμων εγγράφων/τεκμηρίων, έχει πολλά δημοσιεύματα εφημερίδων για τις παγκαλικές συνωμοσίες για ένα κίνημα ανατροπής των κυβερνήσεων συνεργασίας την περίοδο 1927-1928, αλλά και πληροφορίες για τον αντιβενιζελικό προεκλογικό αγώνα του Πάγκαλου πριν τις εκλογές του 1928. Είναι ασύνδετο, αλλά τμηματικά αξιοποιήσιμο και σε σχέση με τον αντιβενιζελισμό, καθώς ο παγκαλισμός ήταν ιδιαίτερα ενεργός στα πολιτικά και στρατιωτικά παρασκήνια τουλάχιστον μέχρι το 1932 με ιδιαίτερες σχέσεις με τον αντιβενιζελισμό και το ΛΚ.

- ***Αναμνήσεις, Μαρτυρίες και Απομνημονεύματα***

Βίκτωρ Δούσμανης, *Ιστορικαί σελίδαι τας οποίας έζησα,* Δημητράκου, χ.χ.

Ο Βίκτωρ Δούσμανης διετέλεσε διευθυντής του Γραφείου Επιχειρήσεων στο Γενικό Στρατηγείο στην διάρκεια του Α΄ Βαλκανικού Πόλεμου και αντικατέστησε τον Υποστράτηγο Δαγκλή αναλαμβάνοντας Αρχηγός του Επιτελείου του Γενικού Στρατηγείου στον Β΄ Βαλκανικό Πόλεμο. Υπήρξε κορυφαία πολιτική και στρατιωτική προσωπικότητα των αντιβενιζελικών με πρωταγωνιστικό ρόλο κατά τον Εθνικό Διχασμό. Μετά το 1917, θεωρήθηκε

υπεύθυνος για την υπόθεση Ρούπελ και την προέλαση των Βουλγάρων στην Ανατολική Μακεδονία, εξορίστηκε στο Αιάκειο της Κορσικής και παραπέμφθηκε σε δίκη στην Αθήνα όπου καταδικάστηκε σε ισόβια. Η απολογία του δεν περιείχε κάτι ουσιαστικό και χειροπιαστό παρά μάλλον αποτελούσε μια αγωνιώδη προσπάθεια να αποσείσει τις ευθύνες του και να αποφύγει το εκτελεστικό απόσπασμα. **(Βίκτωρ Δούσμανης, *Απολογία κατά την δίκη του Γενικού Επιτελείου (Οκτώβριος 1919 - Φεβρουάριος 1920)*, Αθήνα 1920).**

Τα απομνημονεύματα του Δούσμανη αφορούν προσωπικές εμπειρίες και απόψεις του από τον Εθνικό Διχασμό και τον Μεσοπόλεμο. Μικρής χρησιμότητας και μικρής αξιοπιστίας αναμνήσεις, χρήσιμες μόνο ως μια εσωτερική πληροφόρηση για τον αντιβενιζελισμό, δεν αποτελούν μια ενιαία τεκμηριωμένη αφήγηση, αλλά ένα άναρχο σύνολο προσωπικών αναμνήσεων με σαφή απολογητικό προσανατολισμό. Επίσης, αναδεικνύεται και η άσβεστη προσωπική έχθρα του Δούσμανη για τον Μεταξά, κάτι που ούτως ή άλλως είναι γνωστό από άλλες πηγές, ενώ ο ίδιος ο Δούσμανης συμμετείχε παρασκηνιακά στις πολιτικές διεργασίες της περιόδου 1924-1928, ως μέλος των αδιαλλάκτων.

Πάντως, ορισμένες περιγραφές περιστατικών που παραθέτει ο Δούσμανης, όπως η επίσκεψη του Βενιζέλου στο μέτωπο κατά την πολιορκία των Ιωαννίνων, ή της συμβολής του Μεταξά στα επιτελικά σχέδια των βαλκανικών πολέμων αμφισβητήθηκαν έντονα από άλλους μετά την έκδοση του βιβλίου.

Βίκτωρ Δούσμανης, *Η εσωτερική όψις της Μικρασιατικής εμπλοκής*, Ελεύθερη Σκέψις, Αθήνα 2006.

Αντίθετα πολύ σημαντικότερη μοιάζει η μικρή αυτή μελέτη του Δούσμανη για την εμπλοκή του κατά την Μικρασιατική Εκστρατεία που δεν έχει αξιοποιηθεί ευρύτερα από την βιβλιογραφία. Ο Δούσμανης, ως επικεφαλής του επανασυσταθέντος Γενικού Επιτελείου είχε πρόσβαση σε όλα τα σχέδια και τις πληροφορίες του Ελληνικού Στρατού για την Μικρασιατική Εκστρατεία. Ο Δούσμανης περιγράφει λεπτομερώς τις εσωτερικές έριδες στο αντιβενιζελικό στρατόπεδο, την εμπλοκή του Βασιλιά στην κορύφωση της εκστρατείας, τα σχέδια του που υπέβαλλε για μια εναλλακτική προσέγγιση της τόσο πριν τον Σαγγάριο όσο και λίγο πριν την Καταστροφή.

Ο Δούσμανης επιχειρούσε τότε, να αναλάβει ο Βασιλιάς Κωνσταντίνος την διεύθυνση του αγώνα, προκειμένου ο ίδιος να αναδειχθεί στον κατ' εξοχήν επικεφαλής παραγκωνίζοντας τον Παπούλα και το Επιτελείο της Στρατιάς Μικράς Ασίας, κάτι όμως που είχε ξεκαθαρίσει η κυβέρνηση πως δεν επρόκειτο να συμβεί. Σε αυτό το πλαίσιο, ο Δούσμανης επιχειρεί να καταδείξει τις δικές του ορθές εκτιμήσεις και τα σφάλματα του Επιτελείου της Στρατιάς. Για παράδειγμα, ο Δούσμανης παραθέτει τα διαδοχικά υπομνήματα που υπέβαλε στον Βασιλιά Κωνσταντίνο κατά την διάρκεια των επιθετικών επιχειρήσεων του 1921, αλλά δεν κάνει τον κόπο να γράψει πως πολλές από τις εκτιμήσεις που περιέλαβε σε αυτά δεν επαληθεύτηκαν.

Το βιβλίο είναι συνεκτικά γραμμένο, αρκετά αξιόπιστο με πλήθος σημαντικών πληροφοριών, αλλά και όλο το παρασκήνιο για την επιλογή Χατζηανέστη στην αρχιστρατηγία αντί του Δούσμανη. Σε κάθε περίπτωση, είναι εμφανής η τάση αυτοπροβολής του συγγραφέα και η υπερβολική αυτοπεποίθησή του σε σημείο αυτή να καταντά μειονέκτημα έναντι του αναγνώστη του. Πολύ σημαντική πρωτογενής πηγή, αλλά απαιτεί ιδιαίτερη

προσοχή στην εξέταση των στρατιωτικών υποθέσεων και καλό είναι να διασταυρωθεί με άλλες στρατιωτικές πηγές.

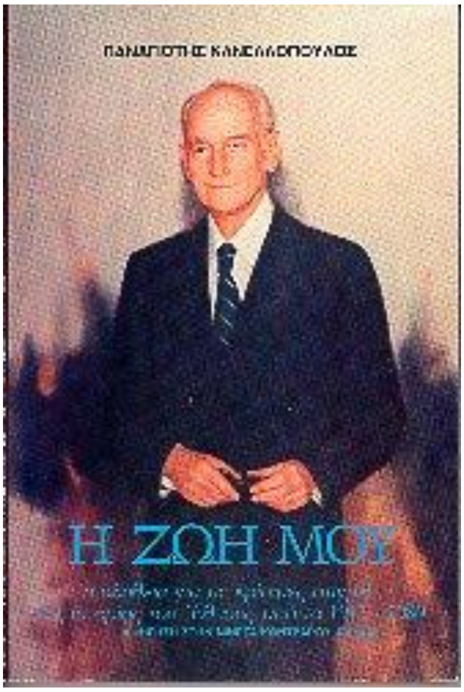
Κωνσταντίνος Γ. Ζαβιτσιάνος, *Αι αναμνήσεις εκ της Ιστορικής διαφωνίας Βασιλέως Κωνσταντίνου και Ελευθέριου Βενιζέλου όπως τις έζησε (1914-1922)*, *τόμοι Α΄, Β΄*, Αθήνα 1946.

Ο Κωνσταντίνος Ζαβιτσιάνος αποτέλεσε σημαντική πολιτική προσωπικότητα της Χώρας τουλάχιστον μέχρι το 1931. Πριν το 1915 ανήκε πολιτικά στον βενιζελισμό, (είχε εκλεγεί πρόεδρος της Βουλής του 1915), αλλά δεν ακολούθησε τον Βενιζέλο στο κίνημα της Θεσσαλονίκης, ενώ από το Ημερολόγιο Στρέιτ φαίνεται ότι το 1915 μαζί με τον Λουκά Κανακάρη – Ρούφο είχαν επαφές με τον Θρόνο επειδή ήθελαν να μεταπηδήσουν στους αντιβενιζελικούς. Η μαρτυρία του για τον Εθνικό Διχασμό θεωρείται από τις εγκυρότερες και έχει επηρεάσει αποφασιστικά το σύνολο της βιβλιογραφίας για το ζήτημα. Δικαίως. Και αυτό γιατί ο Ζαβιτσιάνος ενώ επικροτεί την εξωτερική πολιτική του Βενιζέλου, τον ψέγει για την εσωτερική καταπίεση της περίοδο 1917-1920.

Ο ίδιος θεώρησε υποχρέωσή του να προσέλθει ως μάρτυρας υπεράσπισης στη Δίκη των *Έξι* υπέρ του μεγάλου του πολιτικού αντιπάλου Νικολάου Θεοτόκη, ενώ η μαρτυρία του είναι εξόχως καταγγελτική τόσο για το κατηγορητήριο που το είχε συντάξει εν μέρει ο άσπονδος πολιτικός του αντίπαλος Γεώργιος Παπανδρέου, όσο και για την διαδικασία της Δίκης. Αναμφίβολα κορυφαία πηγή για τον Εθνικό Διχασμό, αλλά κατά τη γνώμη μου ρέπει προς τον αντιβενιζελισμό, ίσως απόρροια της αντιβενιζελικής πολιτικής τοποθέτησης του Ζαβιτσιάνου μετά το 1929, καθώς συνεργάστηκε με τον Μεταξά ως υπουργός Οικονομικών της δικτατορίας της 4^{ης} Αυγούστου μέχρι τον Ιανουάριο του 1937.

Γενικά ο Ζαβιτσιάνος υπήρξε ένας πολιτικός ιδιαίτερα άκαμπτος στις θέσεις του και είχε την τακτική να παραιτείται αμέσως όταν διαφωνούσε. Αυτό έπραξε το 1915, το 1926, το 1929 και το 1937 και για αυτό δεν αναρριχήθηκε σε μεγαλύτερα αξιώματα. Είναι χαρακτηριστικό ότι το 1929 είχε παραιτηθεί

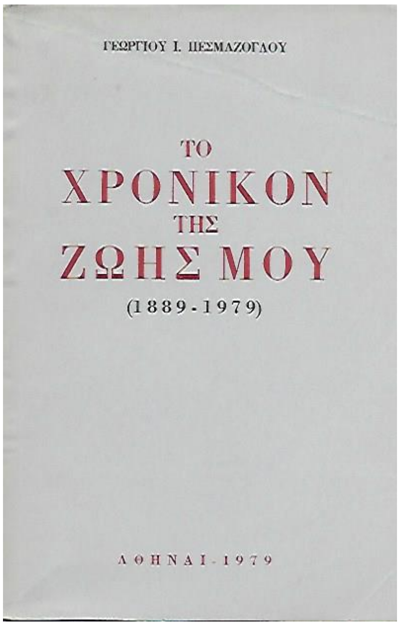
ήδη 5 φορές σε έξι μήνες, πριν τελικά αποδεχθεί την παραίτησή του ο Βενιζέλος.

Παναγιώτης Κανελλόπουλος, *Η ζωή μου…. (η αλήθεια για τις κρίσιμες στιγμές της Ιστορίας του Έθνους από το 1915 – 1980)*, Γιαλλέλης, Αθήνα 1985.

Ο Παναγιώτης Κανελλόπουλος στα πρώτα του βήματα στην πολιτική επηρεάστηκε μοιραία από την πολιτική παρακαταθήκη του θείου του Δημήτριου Γούναρη και κινήθηκε πολιτικά εντός του ΛΚ. Συμμετείχε ενεργά στις προεκλογικές εκστρατείας του ΛΚ το 1926 και 1928 στο πλευρό του Τσαλδάρη, ενώ ορίστηκε Γενικός Γραμματέας στο υπουργείο Εθνικής Οικονομίας στην Οικουμενική Κυβέρνηση μέχρι την αποχώρηση του ΛΚ το καλοκαίρι του 1927. Η μαρτυρία του αυτή σε πολύ μεταγενέστερο χρόνο (1985) έχει το βάρος ότι προέρχεται από έναν έντιμο άνθρωπο σε χρονική συγκυρία που υποτίθεται ότι δεν υπήρχαν πια πολιτικές σκοπιμότητες για την συγκεκριμένη χρονική περίοδο.

Οι αναμνήσεις αυτές έχουν την μορφή μιας χαλαρής συνέντευξης στη δημοσιογράφο Νινέτα Κοντράρου – Ρασσιά. Αποσπασματικές και εμφανώς επιλεκτικές οι αναμνήσεις του Κανελλόπουλου που κάποια γεγονότα στα οποία συμμετείχε βολικά τα ξεχνάει, κάποια άλλα τα στρογγυλεύει. Παραμένουν όμως σημαντικές οι αναμνήσεις του για τον Εθνικό Διχασμό, την εκτέλεση των *Έξι*, το αιματοβαμμένο συλλαλητήριο των Βασιλοφρόνων το 1923 στο οποίο συμμετείχε αυτοπροσώπως μαζί με τον Παναγιώτη Πιπινέλη, το κίνημα Γαργαλίδη - Λεοναρδόπουλου, το σκηνικό στην αναγκαστική φυγή του Γεώργιου Β΄, αλλά και για το πολιτειακό Δημοψήφισμα του 1924. Ο Κανελλόπουλος εκείνη την περίοδο (1981-1985) προσπάθησε να αναστυλώσει τη μνήμη του θείου του Δημήτριου Γούναρη τουλάχιστον στο επίπεδο των αγαθών προθέσεων, τόσο κοινοβουλευτικά όσο και με την υποστήριξη βιογραφιών που εκδόθηκαν. Μέτρια ιστοριογραφικά πηγή, χρήσιμη μόνο αν συνδυαστεί και με άλλες πηγές.

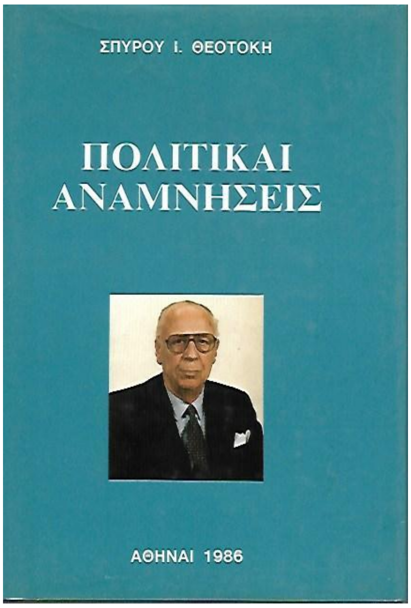

Γεώργιος Πεσμαζόγλου, *Το χρονικό της ζωής μου (1889-1979),* Αθήνα 1999.

Ο Γεώργιος Πεσμαζόγλου υπήρξε ηγετικό στέλεχος του αντιβενιζελισμού ήδη από την εποχή του Εθνικού Διχασμού, ιδρυτικό μέλος των Εθνικοφρόνων και πολιτευτής τους από το 1913. Εξορίστηκε στην Κορσική μαζί με τους υπόλοιπους αντιβενιζελικούς ηγέτες, ήταν από τους πρώτους σημαντικούς πολιτευτές των αντιβενιζελικών που προσχώρησε και στήριξε τους Ελευθερόφρονες του Ιωάννη Μεταξά. Τα απομνημονεύματά του περιέχουν αρκετές ανέκδοτες πληροφορίες για τις προσωπικές του εμπειρίες από τον Εθνικό Διχασμό. Έχει πολλές πληροφορίες για το πολιτικό παρασκήνιο του αντιβενιζελισμού μέχρι το 1924 και ιδιαίτερα για τις σχέσεις των εξόριστων στην Κορσική. Κατά την αντιβενιζελική περίοδο 1920-1922 ο Πεσμαζόγλου περιγράφει πως προσχώρησε στο νεοσχηματισθέν Κόμμα των Ελευθεροφρόνων του Ιωάννη Μεταξά με τον οποίο συνδεόταν στενά και του οποίου μετέφερε τις απόψεις στον Βασιλιά Κωνσταντίνο. Ο Πεσμαζόγλου παρέχει ένα αναλυτικό πολύτιμο χρονικό του πολιτικού παρασκηνίου της περιόδου μετά την πτώση του μετώπου και πριν την *Επανάσταση του 1922,* στο οποίο ο ίδιος πρωταγωνίστησε εκπροσωπώντας τον Ιωάννη Μεταξά προς τον Βασιλιά Κωνσταντίνο.

Περιέχει ένα λεπτομερές χρονικό των τελευταίων δραματικών στιγμών των *Έξι* πριν αυτοί μεταφερθούν στο Γουδή, το οποίο ο Πεσμαζόγλου παρακολούθησε ως αυτόπτης. Απρόσμενα τα απομνημονεύματά του σιωπούν για τις προσωπικές του εμπειρίες κατά την περίοδο 1924-28 και δεν παρέχουν αξιοποιήσιμο υλικό, παρά το γεγονός ότι ο ίδιος πρωταγωνίστησε στις πολιτικές διεργασίες της περιόδου και εκλέχθηκε βουλευτής με τους Ελευθερόφρονες το 1926. Ο Πεσμαζόγλου έγραψε τα απομνημονεύματά του σε μεγάλη ηλικία (85 ετών περίπου) όταν ήδη είχε επέλθει και η μεταπολίτευση και ο ίδιος είναι απαλλαγμένος πολιτικών και προσωπικών παθών. Διαφαίνεται η προσπάθειά του να είναι ειλικρινής και όσο το δυνατόν περισσότερο ενωτικός, αποφεύγει τους ακραίους χαρακτηρισμούς

και προσφέρει τις αναμνήσεις του με ειλικρίνεια και χωρίς καμμία τάση αυτοπροβολής. Πρόκειται περί ιδιαίτερα αξιόλογης πηγής, καθώς η μνήμη του Πεσμαζόγλου παρά την περασμένη ηλικία του, παρέμενε διαυγής και ο λόγος του συνεκτικός.

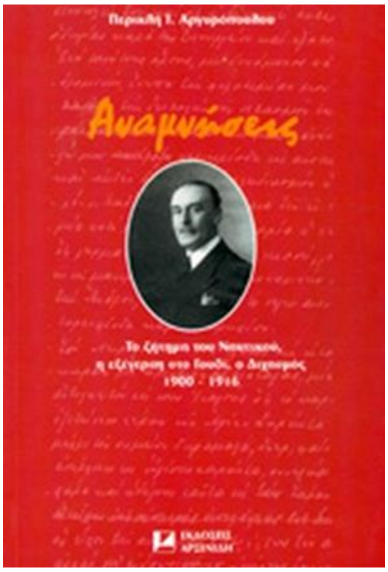

Σπυρίδων Θεοτόκης, *Πολιτικαί Αναμνήσεις*, Αθήνα 1986.

Ο Κερκυραίος Σπυρίδων Θεοτόκης αποτέλεσε μια σημαντική πολιτική φυσιογνωμία του συντηρητικού πολιτικού χώρου μεταπολεμικά, γνωστός για την τολμηρή υπεράσπιση που πρόσφερε στη Βασιλεία κατά το Δημοψήφισμα του 1974.

Οι αναμνήσεις του προσφέρουν κάποια λίγα στοιχεία για τον αντιβενιζελισμό της εποχής, κυρίως για την πολιτική δραστηριότητα του πατέρα του Ιωάννη (Τζων) Θεοτόκη την περίοδο 1917-1920 τον οποίο αναπαριστά ως μετριοπαθή, καθώς περιγράφει πρωτοβουλίες του προς τον Βασιλιά πριν τις εκλογές του 1920 για να γεφυρωθεί το χάσμα.

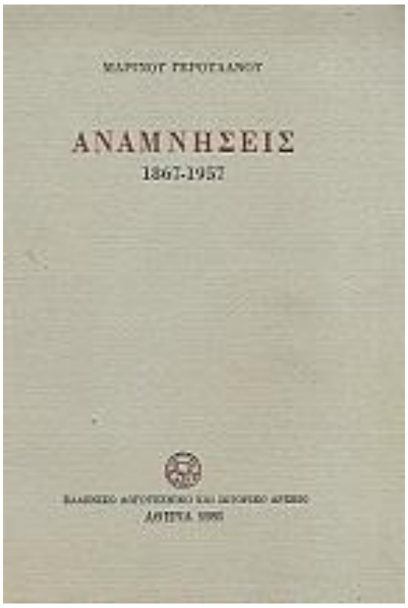
Ο Ιωάννης Θεοτόκης μεταβλήθηκε σε αδιάλλακτο αντιβενιζελικό μετά την εκτέλεση του αδερφού του Νικόλαου Θεοτόκη στο Γουδή στις 15 Νοεμβρίου 1922. Νομίζω πάντως ότι η επιλογή της φωτογραφίας του Θεοτόκη στο εξώφυλλο είναι από τις πλέον ατυχείς που έχουν γίνει ποτέ σε βιβλίο απομνημονευμάτων.

Περικλής Ι. Αργυρόπουλος, *Αναμνήσεις*, Αρσενίδη, χ.χ.

Ο Περικλής Ι. Αργυρόπουλος εκτός από διακεκριμένος πλοίαρχος του Ελληνικού Ναυτικού, (ως κυβερνήτης του τορπιλοβόλου "14" στον Α΄ Βαλκανικό Πόλεμο εισήλθε στο λιμάνι των Κυδωνιών με μια τολμηρή αιφνιδιαστική καταδρομική κίνηση και βύθισε την Τουρκική κανονιοφόρο *"Trabzon")* υπήρξε σημαίνον πολιτικό στέλεχος του αντιβενιζελισμού μετά την αποστρατεία του το 1917 λόγω των πολιτικών διώξεων της εποχής. Εξελέγη ανεξάρτητος βουλευτής το 1920 με την *Ηνωμένη Αντιπολίτευση* και συντάχθηκε με του αδιαλλάκτους αντιβενιζελικούς από το 1924 ως το 1928.

Ο μικρός αυτός τόμος περιέχει κυρίως τις αναμνήσεις του Αργυρόπουλου από την εποχή του Εθνικού Διχασμού, αποτυπώνει όλη την επιχειρηματολογία των αντιβενιζελικών για τις βάναυσες Συμμαχικές παραβιάσεις της ελληνικής ουδετερότητας. Έτσι, αποτυπώνει την ψυχολογία των αντιβενιζελικών κρατικών αξιωματούχων την κρίσιμη περίοδο 1916-1917, αλλά και την εχθρότητά τους έναντι των βενιζελικών.

Μαρίνος Γερουλάνος, *Αναμνήσεις (1867-1957)*, Αθήνα 1981, Ε.Λ.Ι.Α.

Ο καρδιοχειρουργός Μαρίνος Γερουλάνος στα απομνημονεύματά του που έγραψε μεταπολεμικά προσπαθεί να αποσιωπήσει τον πολιτικό του ρόλο και γενικότερα προσπαθεί να αποφύγει να δώσει πληροφορίες για το πολιτικό παρασκήνιο της εποχής, για τις διώξεις που υπέστη ο ίδιος, αλλά και την μεγάλη αντιδικία του με τον έτερο καρδιοχειρουργό και βενιζελικό, Πολύβιο Κορύλλο.

Ακόμη και έτσι όμως, παρέχει εμμέσως σημαντικές πληροφορίες για τον αντιβενιζελισμό, για τις εκλογές του 1920 (ο ίδιος εκλέχθηκε βουλευτής Κραναίας το 1920 με την *Ηνωμένη Αντιπολίτευση* αντί του Μεταξά που ακόμη φυγοδικούσε στην Ιταλία), αλλά και για τον Ιωάννη Μεταξά προσωπικά με τον οποίο συνδεόταν με στενή φιλία λόγω κοινής καταγωγής. Επίσης δίνει πληροφορίες για την αντιμετώπιση της ασθένειας του Βασιλιά Κωνσταντίνου το 1925 αλλά και για του Αλέξανδρου το 1920 με την οποία διαφώνησε.

Παναγιώτης Δεμέστιχας, *Αναμνήσεις*, Πελασγός, Αθήνα 2002.

Από τους λίγους αντιβενιζελικούς στρατιωτικούς που άφησαν απομνημονεύματα είναι ο Παναγιώτης Δεμέστιχας. Στον Εθνικό Διχασμό συντάχθηκε με την πλευρά του Βασιλιά, αλλά περιέργως δεν αποστρατεύθηκε από τους Βενιζελικούς, μαζί με τους υπόλοιπους βασιλόφρονες αξιωματικούς το 1917.

Έτσι έλαβε μέρος τόσο στο Μακεδονικό μέτωπο του Α΄ παγκοσμίου πολέμου, όσο και στην εκστρατεία της Ουκρανίας κατά των κομμουνιστών. Συμμετείχε στην μικρασιατική εκστρατεία από την αρχή, ως επιτελάρχης μεραρχίας. Κατά την άποψη του, οφείλαν να ανασυνταχθούν και να επιτεθούν μετά την υποχώρηση από την επίθεση στην Άγκυρα. Θεωρεί αθώους για την Μικρασιατική καταστροφή τους Έξι (επαινεί τον Πρωτοπαπαδάκη για το έξυπνο εσωτερικό δάνειο), ενώ θεωρεί υπεύθυνους τους Πάλλη και Σαρηγιάννη που σχεδίασαν την στρατηγική που ακολουθήθηκε.

Θεωρεί τον πρίγκιπα Ανδρέα ως εξαιρετικό αξιωματικό και χαρακτηρίζει ως ανυπόστατες τις κατηγορίες εναντίον του για ανυπακοή, θεωρώντας ότι είχαν πολιτικά ελατήρια. Η προσωπική μαρτυρία του Δεμέστιχα αναιρεί πλήρως τις κατηγορίες εις βάρος του Ανδρέα για εγκατάλειψη καθήκοντος και υποχώρηση χωρίς να έχει πάρει διαταγές. Για την αιχμαλωσία του σώματος Τρικούπη κατηγορεί ευθέως τον Πλαστήρα που εγκατέλειψε το

ύψωμα Τομλού-Μπουνάρ την νύχτα της 16ης προς 17η Αυγούστου δείχνοντας ανυπακοή στις σχετικές διαταγές που έλαβε.

Πρωταγωνίστησε στο κίνημα Γαργαλίδη – Λεοναρδόπουλου στη Βόρεια Ελλάδα ως επιτελάρχης του Συνταγματάρχη Ζήρα, ενώ μετά την αποτυχία του κατέφυγε στη Σερβία. Επανήλθε με τους αντιβενιζελικούς απότακτους το 1927 και παρέμεινε σιωπηρά υπό βενιζελικό διωγμό ως το 1932.

Τα απομνημονεύματά του περιέχουν αξιοποιήσιμες λεπτομέρειες για τα κινήματα της εποχής, τον μηχανισμό επιστροφής των αποτάκτων το 1927, αλλά και τους ανταγωνισμούς μεταξύ βενιζελικών και αντιβενιζελικών αξιωματικών.

Ο Δεμέστιχας πρωταγωνίστησε στην κατάπνιξη του κινήματος του 1935, γεγονός για το οποίο έχει σημαντικές αναφορές και περιγραφές. Μετά την αποστρατεία όλων των βενιζελικών ανώτατων αξιωματικών ευνοήθηκε από τους αντιβενιζελικούς αναλαμβάνοντας διοικητής του Α΄ Σώματος Στρατού στις παραμονές του Ελληνοϊταλικού Πολέμου, έχοντας υπό τις διαταγές του την περίφημη VIII Μεραρχία του Κατσιμήτρου.

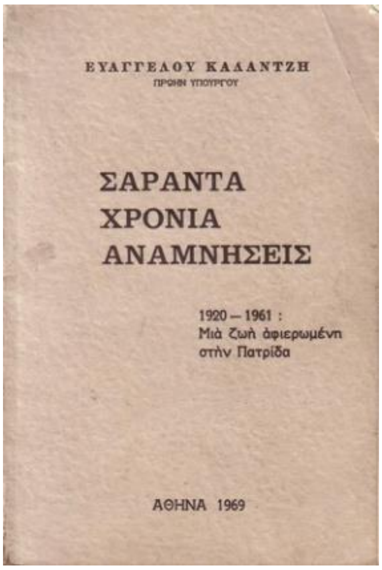
Παναγιώτης Παναγάκος, *Συμβολήν εις την ιστορίαν της δεκαετίας 1912-1922*, Αθήνα 1961.

Χρήσιμο για την κατανόηση των θέσεων των στρατιωτικών του αντιβενιζελισμού είναι το έργο του Π. Παναγάκου, ενός ανώτερου αντιβενιζελικού στρατιωτικού αρκετά πολιτικοποιημένου που είχε ιδία άποψη για τα πολιτικά και στρατιωτικά γεγονότα του Εθνικού Διχασμού. Το μη στρατιωτικό υλικό του Παναγάκου προέρχεται από τον Στρατηγό και τον Σακελλαρόπουλο, αλλά και από πληροφορίες που συνέλλεξε ο συγγραφέας από τον μεσοπολεμικό Τύπο.

Προφανώς λοιπόν, η συνεισφορά του αφορά το στρατιωτικό κομμάτι της πολεμικής δεκαετίας 1912-1922, το οποίο εξετάζει εξονυστικά από τους Βαλκανικούς πολέμους. Ξαφνιάζει η αρνητική εικόνα του Παναγάκου για

την αξία πολλών αντιβενιζελικών συναδέλφων του που επανήλθαν το 1920 μετά την ανέλπιστη εκλογική νίκη των αντιβενιζελικών.

Το έργο του συμβάλλει και στην κατανόηση των εξελίξεων και στο στρατιωτικό τομέα στα Μικρασιατικά, όπου παρουσιάζει ανέκδοτα στοιχεία, ενώ ο ίδιος αποσταλείς ως σύνδεσμος του Γενικού Στρατηγείου από την Σμύρνη στο μέτωπο κατά τον Αύγουστο του 1922, παρέχει πολύτιμα στοιχεία για την κατανόηση της τότε ελληνικής στρατιωτικής κατάρρευσης. Επίσης περιγράφει τις εικόνες χάους που αντίκρισε στο μέτωπο τις οποίες μετέδιδε στο ελληνικό Στρατηγείο και τις απεγνωσμένες προσπάθειες του Αρχιστράτηγου Χατζηανέστη.

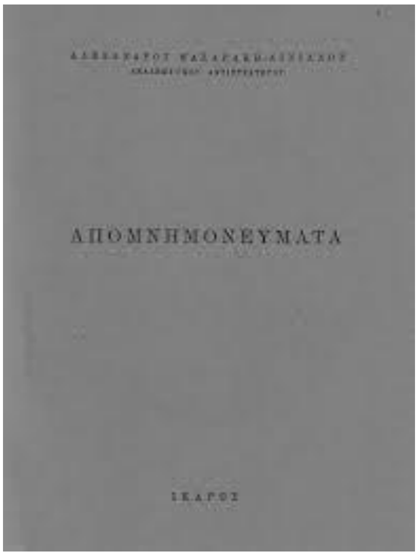

Ευάγγελος Καλαντζής, *Σαράντα χρόνια αναμνήσεις…(1920-1961: μια ζωή αφιερωμένη στην πατρίδα)*, Αθήνα 1969.

Ο Ευάγγελος Καλαντζής ως συνεργάτης του Ιωάννη Μεταξά διετέλεσε νομάρχης επί 4ης Αυγούστου στη Θράκη και υπουργός της κυβερνήσεων της ΕΡΕ μεταπολεμικά, ενώ φέρεται ως βασικός εμπνευστής των πιστοποιητικών κοινωνικών φρονημάτων κατά την ίδια περίοδο.

Οι αναμνήσεις του ξεκινούν με τις εκλογές του 1920 και προσφέρουν κάποιας περιορισμένης αξίας πληροφορίες για τον αντιβενιζελισμό στην περίοδο που μας απασχολεί, ενώ και αυτές σε πολλά σημεία τους έχουν ανακρίβειες και υπερβολές. Επίσης ο Καλαντζής καταχωρεί και τις αναμνήσεις του από το συλλαλητήριο βασιλοφρόνων τον Δεκέμβριο του 1923 που διασταυρώνονται ως έγκυρες όταν κάποιος τις αντιπαραβάλλει με άλλες μαρτυρίες αλλά και τα δημοσιεύματα των εφημερίδων.

Πάντως είναι μια πηγή που πρέπει να αντιμετωπιστεί με προσοχή και φειδώ, καθώς ο Καλαντζής περιαυτολογεί υπερβολικά, δεν έχει ίχνος αυτοκριτικής, ενώ η σκέψη του παραμένει στρατευμένη. Νομίζω ότι ως πηγή είναι πιο χρήσιμη για την εποχή της 4ης Αυγούστου και τα μεταπολεμικά χρόνια όταν και ο Καλαντζής ανέλαβε σημαντικότερες θέσεις στην κρατική μηχανή.

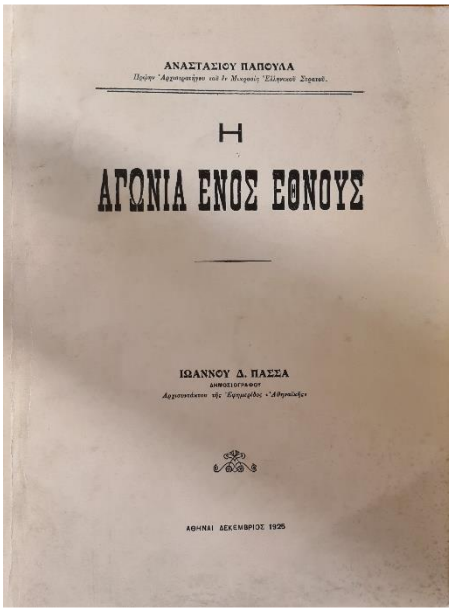
Αλέξανδρος Μαζαράκης - Αινιάν, *Απομνημονεύματα*, Ίκαρος, Αθήναι 1948.

Ο υποστράτηγος Αλέξανδρος Μαζαράκης - Αινιάν υπήρξε κορυφαίος επιτελικός αξιωματικός, έντονα πολιτικοποιημένος υπέρ του Βενιζέλου και του βενιζελισμού γενικότερα. Κάπως τετριμμένη και ρηχή η ανάλυσή του για τον Εθνικό Διχασμό για τον οποίο προφανώς δεν ήταν σε θέση να γνωρίζει λεπτομερώς τις παρασκηνιακές διπλωματικές εξελίξεις εκ των έσω αλλά μάλλον τις παρακολουθούσε από τις στήλες των εφημερίδων, πολύ πιο αξιόλογες και χρήσιμες οι αναμνήσεις του μετά το 1922, στις οποίες πρωταγωνίστησε ο ίδιος έχοντας σημαντικά πολιτικά αξιώματα.

Ανάμεσα στα άλλα, συμμετείχε στην ελληνική αντιπροσωπεία που κατά την ανακωχή των Μουδανιών, την οποία αρνήθηκε δύο φορές να υπογράψει ως εκπρόσωπος της ελληνικής πλευράς. Υπηρέτησε ως Αρχηγός ΓΕΣ στην κυβέρνηση Μιχαλακόπουλου και ανέλαβε την νευραλγική θέση του υπουργού Στρατιωτικών στην Οικουμενική Κυβέρνηση Ζαΐμη, ενώ το 1929 επανήλθε ως Αρχηγός ΓΕΣ. Ο Μαζαράκης δίνει αξιοποιήσιμες πληροφορίες για τις ισορροπίες βενιζελικών - αντιβενιζελικών υπουργών εντός της Οικουμενικής Κυβέρνησης, αλλά και για το, κρίσιμο για τον αντιβενιζελισμό, αποτακτικό ζήτημα την περίοδο εκείνη, το οποίο χειρίστηκε προσωπικά.

Αναστάσιος Παπούλας, *Η αγωνία ενός έθνους (επιμέλεια Ιωάννου Δ. Πασσά)*, Αθήνα 1925.

Ο Αναστάσιος Παπούλας, από επικεφαλής των επίστρατων και αρχιστράτηγος της Στρατιάς Μικράς Ασίας, μεταπήδησε μεσοπολεμικά στον αδιάλλακτο βενιζελισμό και συνεργάστηκε με τον γνωστό βενιζελικό δημοσιογράφο της εποχής Ιωάννη Πασά για να αποσείσει τις ευθύνες του για την Μικρασιατική Καταστροφή.

Καρπός της συνεργασίας αυτής, εκτός του οικείου κεφαλαίου *στην εγκυκλοπαίδεια του Ηλίου*, είναι και η μελέτη αυτή, στην οποία ο Παπούλας κάνει φιλότιμες προσπάθειες να συσκοτίσει τα ζητήματα με τα οποία ασχολείται και να επιρρίψει ευθύνες στους πάντες εκτός του εαυτού του. Παρά το γεγονός αυτό, η μελέτη περιέχει αξιοποιήσιμες πληροφορίες που πάντως πρέπει να αξιολογούνται με επιφυλακτικότητα.

Πιο συγκεκριμένα, ο Παπούλας γνώριζε όλο το πολιτικό παρασκήνιο κατά την περίοδο 1921-1922 και έτσι μας παρουσιάζει όλο το σκηνικό για τον αντιβενιζελισμό της περιόδου και τον ρόλο του Μεταξά του οποίου ήταν οπαδός εκείνη την περίοδο.

Είναι ιδιαίτερα επικριτικός για τον Μεταξά, τον οποίο σκιαγραφεί ως καιροσκόπο που όλη την άνοιξη του 1922 περίμενε να επέλθει η αναπόφευκτη Καταστροφή ώστε να αναδυθεί πολιτικά. Από την άλλη όμως, ξέρουμε από το Ημερολόγιο Μεταξά ότι ο Παπούλας βρισκόταν σε καθημερινές συνεννοήσεις με τον *καιροσκόπο* τον Αύγουστο του 1922 για να υπουργοποιηθεί στην επερχόμενη κυβέρνησή του και αφού είχε επέλθει η Καταστροφή.

Η μαρτυρία του έχει και πολιτική στόχευση λόγω της συγκυρίας που έγινε, έτσι πρέπει να είμαστε πολύ προσεκτικοί στην αξιολόγησή της και στην χρησιμοποίησή της. Η μεταπήδηση του Παπούλα στον εχθρό δεν του συγχωρέθηκε ποτέ από τον αντιβενιζελισμό που τον οδήγησε στο εκτελεστικό απόσπασμα το 1935 σε ηλικία 78 ετών για τη συμμετοχή στο βενιζελικό κίνημα.

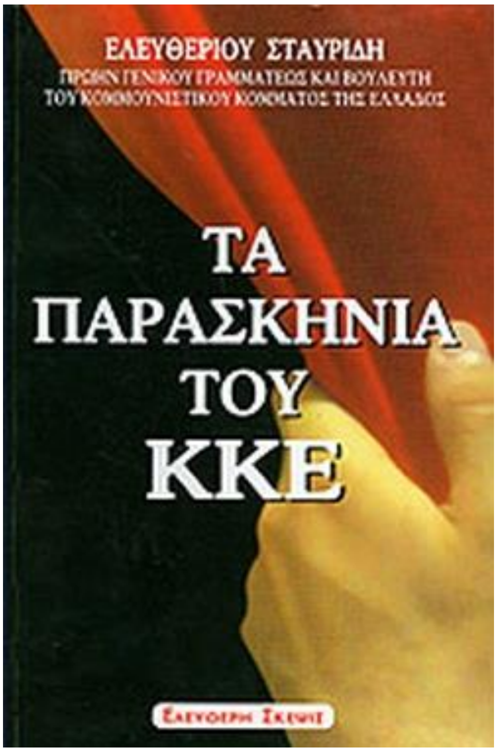
Στέφανος Σαράφης, *Ιστορικές αναμνήσεις*, Επικαιρότητα, Αθήνα 1980.

Ιδιαίτερα πολιτικοποιημένος κατά την περίοδο του Μεσοπολέμου, ο βενιζελικός αξιωματικός Στέφανος Σαράφης δίνει αρκετές αξιοποιήσιμες πληροφορίες για την επέμβαση του Στρατού και κυρίως των βενιζελικών αξιωματικών στην πολιτική κατά την εν λόγω περίοδο. Ο Σαράφης καθώς είχε προσχωρήσει στο κίνημα της Άμυνας το 1916 ως φανατικός βενιζελικός, περιγράφει τον αδυσώπητο φατριασμό στο στράτευμα μεταξύ Κονδύλη – Πάγκαλου – Οθωναίου και αναδεικνύει όλη την αντίθεση μετά το 1917 μεταξύ των περίφημων *αμυνητών* με όσους παρέμειναν πιστοί στον Βασιλιά.

Παρέχει αξιόπιστες πληροφορίες για τις διώξεις εις βάρος των αντιβενιζελικών την περίοδο 1917-1920 και περιγράφει το χάος που επικράτησε στην Αθήνα μετά την ήττα του Βενιζέλου στις εκλογές του 1920, αλλά και για τη συμμετοχή του στις συνομωσίες του Πάγκαλου για την ανατροπή των αντιβενιζελικών λίγο πριν πυροδοτηθεί το κίνημα της *Επανάστασης του 1922*.

Ο Σαράφης παρέχει αναλυτικές πληροφορίες για την ίδρυση, την δομή και την λειτουργία του παραστρατιωτικού *Στρατιωτικού Συνδέσμου* και τον πρωταγωνιστικό του ρόλο στις πολιτικές εξελίξεις την περίοδο 1923-1924, αλλά και στην πτώση της Βασιλείας στην Ελλάδα. Ο ίδιος εκπροσωπούσε στην οργάνωση αυτή το Γ΄ Σώμα Στρατού. Επειδή ήταν επόπτης των εκλογών του 1928 στην Κεφαλλονιά, παρέχει πληροφορίες για τον προεκλογικό αγώνα του Μεταξά, για τον οποίο δεν κρύβει την απέχθειά του. Αρκετά αξιόπιστη η μαρτυρία του Σαράφη, κοφτή, ειλικρινής και χωρίς τάσεις αυτοπροβολής, αν και με σαφή προκατάληψη εναντίον του αντιβενιζελισμού.

Απολύτως αξιοποιήσιμες οι πολλές, αλλά σποραδικές πληροφορίες που δίνει ο Σαράφης, αναδεικνύουν πλήρως τον φατριασμό εντός του Στρατού και την απόλυτη διασάλευση της πειθαρχίας μετά το κίνημα της Άμυνας.

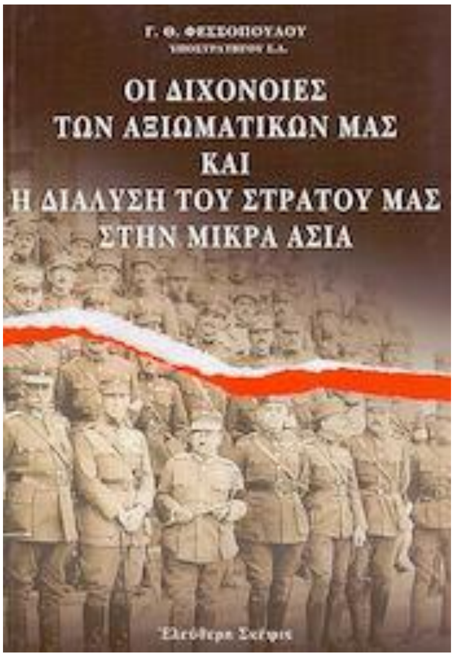
Ελευθέριος Σταυρίδης, *Τα παρασκήνια του Κ.Κ.Ε.,* Ελεύθερη Σκέψις, Αθήνα 2008.

Ο Ελευθέριος Σταυρίδης ακολούθησε μια ενδιαφέρουσα πορεία φτάνοντας στα ανώτερα κλιμάκια της ηγεσίας του Κ.Κ.Ε. με το οποίο εξελέγη βουλευτής το 1926. Τότε έκανε την μεγάλη στροφή παραιτούμενος και προσχωρώντας στον Καφαντάρη, καθώς απογοητεύτηκε από την αυστηρά κομματική γραμμή και τις παράλογες, κατά τον ίδιο, απαιτήσεις του κόμματος από τους βουλευτές του.

Στη συνέχεια προσχώρησε στον αντικομμουνισμό και συνεργάστηκε ενεργά με το καθεστώς της 4ης Αυγούστου, σε μια διαδρομή που ακολούθησαν και άλλα παλαιά στελέχη του Κ.Κ.Ε. όπως ο Μανώλης Μανωλέας και ο Τυρίμος.

Το εν λόγω βιβλίο δημοσιεύτηκε σε συνέχειες στην εθνικιστική εφημερίδα *Ελληνικός Βορράς* της Θεσσαλονίκης μεταπολεμικά και εκδόθηκε αυτόνομα το 1953. Πρόκειται για ένα ασπόνδυλο σύμφυρμα *αυτόνομων ημιφανταστικών* επεισοδίων χωρίς αρχή, μέση και τέλος με καταφανή ως εκνευριστική προσπάθεια του Σταυρίδη να περιαυτολογήσει. Τα επεισόδια αυτά μοιάζουν με κομμάτια σαλαμιού ίδιου μεγέθους, καθώς αποτελούσαν άρθρα εφημερίδας και κάλυπταν συγκεκριμένο χώρο. Όλο αυτό το κολάζ είναι μια πομπώδης και δραματοποιημένη αφήγηση ασήμαντων γεγονότων και δεν θα ήταν υπερβολή αν λέγαμε ότι τα 2/3 του περιεχομένου του είναι εντελώς άχρηστα όχι μόνο στον ερευνητή αλλά και στον απλό αναγνώστη.

Πάντως, κάτω από αυτό το σκληρό υπόστρωμα αναξιοπιστίας, υπάρχουν πληροφορίες που μπορούν να αλιευθούν και να χρησιμοποιηθούν μετά από αυστηρή αξιολόγηση και αναμφίβολα ο Σταυρίδης λόγω των θέσεων που κατέλαβε στο Κ.Κ.Ε., ήταν σε θέση να τις παρέχει.

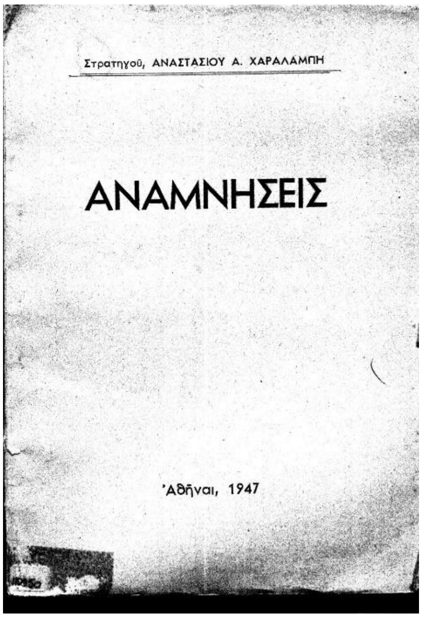

Γεώργιος Φεσσόπουλος, *Οι διχόνοιες των αξιωματικών μας και η διάλυση του Στρατού μας στη Μικρά Ασία*, Ελεύθερη Σκέψις, Αθήνα 2007.

Ο υποστράτηγος Γεώργιος Φεσσόπουλος μαζί με τον Γεώργιο Κατεχάκη υπήρξαν οι ιδρυτές των μυστικών υπηρεσιών στην Ελλάδα, αρχικά στα πλαίσια των υπηρεσιών του Στρατού. Ο Φεσσόπουλος ήταν βενιζελικός, μέλος του στρατοδικείου που καταδίκασε τον πρίγκιπα Ανδρέα, συγγραφέας αντικομμουνιστικών μελετών και γενικότερα με έντονη αντικομμουνιστική δράση την περίοδο του Μεσοπολέμου από πολλές θέσεις ευθύνης.

Στην μελέτη αυτή, δίνει ένα πιστό περίγραμμα των ανταγωνισμών βενιζελικών και αντιβενιζελικών αξιωματικών την περίοδο 1920-1922 και πολλές άλλες αξιόλογες πληροφορίες για την πολιτική κατάσταση στη Σμύρνη και την Μικρά Ασία γενικότερα. Η μελέτη κυκλοφόρησε μεσοπολεμικά με μια πρόθεση συμφιλίωσης των δύο παρατάξεων έναντι του αναδυόμενου νέου εχθρού που δεν ήταν άλλος από το ΚΚΕ.

Ο Φεσσόπουλος περιγράφει αναλυτικά τις συγκρούσεις των αξιωματικών μετά το 1917 λόγω της ανάδυσης των Αμυνητών στην ηγεσία του στρατού και τον αντίστοιχο παραγκωνισμό των υπολοίπων που επονομάστηκαν υποτιμητικά παραμείναντες, αλλά και των αντιβενιζελικών αποτάκτων. Η τριχοτόμηση αυτή συνεχίστηκε και μετά την επιστροφή του αντιβενιζελισμού στην εξουσία του 1920 και ο Φεσσόπουλος την περιγράφει μεσα από όσα έζησε ο ίδιος. Έχει επίσης σημαντικές περιγραφές για τη διάσταση μεταξύ Σμυρνιών και παλαιοελλαδιτών στρατιωτών μετά τις εκλογές του 1920, χαρακτηριστικές της εποχής, των οποίων ο Φεσσόπουλος υπήρξε αυτόπτης μάρτυς. Αν και βενιζελικός σε όλη την περίοδο ως το 1932, ο Φεσσόπουλος είχε συμπάθεια και στον αντιβενιζελισμό τον οποίο θεωρούσε πολύτιμο κοινωνικό αντικομμουνιστικό ανάχωμα, και με τον οποίο δεν δίστασε να συνεργαστεί σε ύστερο χρόνο.

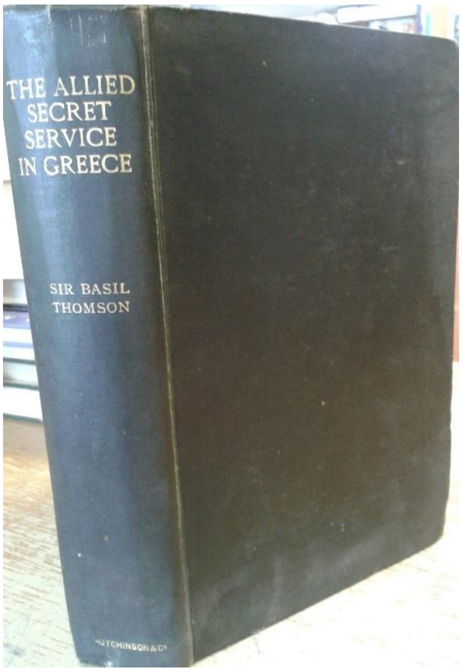

Αναστάσιος Χαραλάμπης, *Αναμνήσεις*, Αθήνα 1947.

Ο υποστράτηγος Αναστάσιος Χαραλάμπης, απόγονος της γνωστής ένδοξης οικογένειας του 1821 με μεγάλη προσφορά στον Αγώνα της Ανεξαρτησίας, συμμετείχε σε πολλές κρίσιμες εξελίξεις της περιόδου 1915-1927. Ως υπουργός της κυβέρνησης Ζαΐμη το 1916 περιγράφει την δράση των μυστικών υπηρεσιών στην Αθήνα, την κατάλυση της ελληνικής εθνικής κυριαρχίας, αλλά και την αδιαλλαξία του Γούναρη. Το 1917 βρισκόταν στο Λάρισα και περιγράφει λεπτομερώς την άφιξη Γερμανού απεσταλμένου με αεροπλάνο και την τηλεφωνική συνομιλία του με την Σοφία. Μετά την έξωση του Βασιλιά Κωνσταντίνου από τον Θρόνο περιγράφει την ανάληψη του υπουργείου Στρατιωτικών από τους βενιζελικούς που έγινε σχεδόν με έφοδο. Το 1922 ανέλαβε το υπουργείο Στρατιωτικών αλλά και προσωρινός πρωθυπουργός για μια ημέρα στην πρώτη επαναστατική κυβέρνηση.

Περιγράφει λεπτομερώς όλες τις μεθοδεύσεις της *Επαναστατικής Επιτροπής* για την δίκη των *Έξι*, αλλά και τις επαφές με τον Ζαΐμη στις οποίες συμμετείχε και είχαν ως αποτέλεσμα ο Ζαΐμης να αρνηθεί να αναλάβει την πρωθυπουργία. Ο Χαραλάμπης ήταν γνωστός για την αμεροληψία του και την αντικειμενικότητά του και κατάφερε να σταθεί και να ισορροπήσει ανάμεσα στους δύο πολιτικούς κόσμους.

Είχε την εκτίμηση όλων, πάλεψε με τις ασήμαντες δυνάμεις του για έναν συμβιβασμό και η πορεία του όπως την σκιαγραφεί, μοιάζει αυτής ενός ήσυχου, λογικού ανθρώπου που βαδίζει μέσα σε ένα κόσμο τρελών. Αναμφίβολα τα απομνημονεύματά του, δημοσιευμένα το 1951, αποτελούν μια αξιόπιστη μαρτυρία για την εποχή που πρέπει να ληφθεί πολύ σοβαρά υπόψιν, ενώ ως τώρα περιέργως δεν έχουν αξιοποιηθεί επαρκώς από την ιστορική κοινότητα.

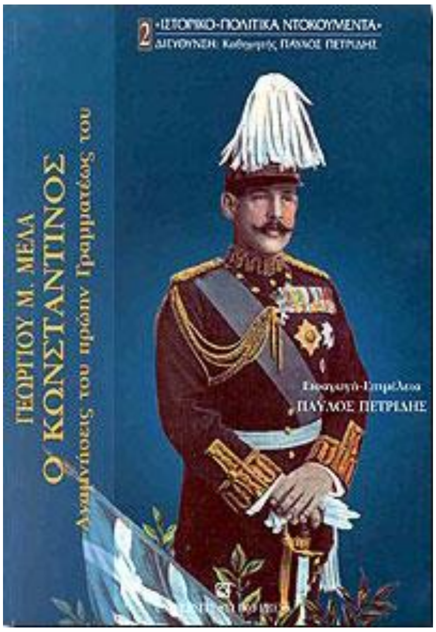
Compton McKenzie, *First Athenian Memories*, Cassel, London 1931.
Sir Basil Thomson, *The Allied Secret Services in Greece*, Hutchinson, Plymouth 1931.

Για την δράση των Συμμαχικών μυστικών υπηρεσιών στην Ελλάδα την εποχή του Εθνικού Διχασμού δημοσίευσαν στην Αγγλία το ίδιο έτος (1931) από δύο γνωστούς συγγραφείς. Ο πρώτος ήταν ο Σκωτσέζος Compton McKenzie και ο δεύτερος ο Sir Basil Thomson. Και οι δύο συγγραφείς ήταν πολύ γνωστοί στην Αγγλία για την επαγγελματική τους σταδιοδρομία στις αγγλικές μυστικές υπηρεσίες, για τις ικανότητες και την προσωπικότητά τους, αλλά και για το συγγραφικό τους ταλέντο.

Το έργο του McKenzie είχε ιδιαίτερη σημασία καθώς ο ίδιος ήταν επικεφαλής των αγγλικών μυστικών υπηρεσιών στην Ελλάδα την επίμαχη εποχή του Εθνικού Διχασμού, αλλά είναι γραμμένο περισσότερο με την μορφή προσωπικών αναπολήσεων, λογοτεχνήματος, κλασσικού φλεγματικού αγγλικού χιούμορ και διασκεδαστικού κουτσομπολιού για τους *αγρίους των Βαλκανίων*. Το ύφος και το περιεχόμενο του βιβλίου ήταν σαφώς υπέρ των βενιζελικών, κάτι που και ο ίδιος ο McKenzie ξεκαθαρίζει από τις πρώτες σελίδες του. Το βιβλίο όμως σε πολλά σημεία του δεν είχε ούτε τη λογική, αλλά ούτε και την φιλοδοξία μιας συνεκτικής μελέτης ιστορίας, ενώ και ο συγγραφέας στον πρόλογό του παραδέχεται ότι δεν είχε στην κατοχή του τα απαραίτητα έγγραφα ή στοιχεία για να τεκμηριώσει τα λεγόμενά του. Περιγράφονται περιστατικά τόσο απίθανα που σε κάνουν να αμφιβάλεις αν διαβάζεις δοκίμιο ή ιστορίες φαντασίας.

Από την άλλη ο Thomson συνέγραψε την μελέτη του όχι μόνο χωρίς να έχει βρεθεί ποτέ στην Ελλάδα αλλά και χωρίς να έχει την επίμαχη περίοδο ανώτατη θέση στις αγγλικές μυστικές υπηρεσίες την οποία ανέλαβε μόλις το 1919. Το βιβλίο του Thomson είναι περισσότερο πολιτικής φύσης και υιοθετεί άκριτα το σύνολο των επιχειρημάτων της αντιβενιζελικής παράταξης και μπορούμε να υποθέσουμε βάσιμα ότι γράφτηκε με την

συνεργασία αντιβενιζελικών αξιωματούχων όπως ο Στρέιτ, ενώ επικαλείται ως έγκυρο τεκμήριο την μαρτυρία του Paxton Hibben, επίσης γνωστού οπαδού των αντιβενιζελικών. Παράλληλα, είναι απροκάλυπτα εχθρικό και εμπαθές, τόσο απέναντι στον Βενιζέλο προσωπικά, όσο και για άλλους βενιζελικούς αξιωματούχους όπως ο Νικόλαος Πολίτης. Το άλλο βασικό χαρακτηριστικό του βιβλίου είναι ότι ρίχνει όλες τις ευθύνες για την κρίση του 1915-1917 στους Γάλλους, στον Sarrail στην Θεσσαλονίκη, στη δράση των γαλλικών μυστικών υπηρεσιών και του περίφημου πλωτάρχη Roquefeuil στην Ελλάδα, ο οποίος κατάφερε να εξαπατήσει δύο γαλλικές κυβερνήσεις, το γαλλικό υπουργείο Εξωτερικών, αλλά και ολόκληρο τον γαλλικό κρατικό μηχανισμό.

Γεώργιος Μελάς, *Ο Κωνσταντίνος – αναμνήσεις του πρώην γραμματέως του (εισαγωγή – επιμέλεια: Παύλος Πετρίδης)*, University Studio Press, Θεσσαλονίκη 2000.

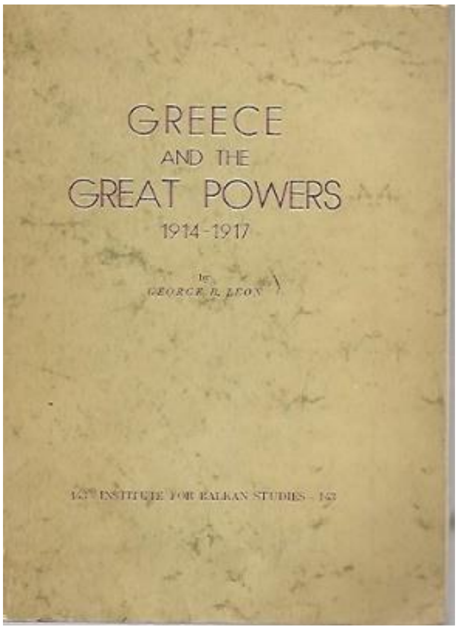
Ο Γεώργιος Μελάς, αν και βενιζελικός ο ίδιος, χάρις την υποστήριξη του Πρίγκιπα Νικόλαου βρέθηκε στο στενό περιβάλλον του Βασιλιά Κωνσταντίνου κατά τον Εθνικό Διχασμό. Οι αναμνήσεις του γράφτηκαν αφού απομακρύνθηκε από τη θέση του και το περιβάλλον του Βασιλιά. Εκδόθηκε για πρώτη φορά και στα ελληνικά και στα γαλλικά από το ελληνικό Υπουργείο Εξωτερικών το 1918 μετά το τέλος του πολέμου, με σκοπό την προπαγάνδα υπέρ του Βενιζέλου τόσο στο εσωτερικό όσο και στο εξωτερικό. Πολύ σύντομα όμως αποσύρθηκε από την κυκλοφορία στο εξωτερικό, καθώς εκφράστηκαν παράπονα από Γάλλους ιθύνοντες για την αντιγαλλική στάση του συγγραφέα.

Θεωρητικά η μαρτυρία του Μελά αφορά όσα είδε και άκουσε ο ίδιος, περιγράφει τον Βασιλιά Κωνσταντίνο ως ένα δυστυχή μονάρχη που λόγω της αρρώστιας και της αδυναμίας του κατέστη άβουλο πιόνι που άγεται και φέρεται από την Σοφία και τον Στρέιτ. Η άποψη του Μελά για τους αντιβενιζελικούς πολιτικούς και στρατιωτικούς (Γούναρη, Μεταξά, Στρέιτ) την οποία εκφράζει ευθαρσώς και χωρίς περιστροφές, είναι η χείριστη που

έχω διαβάσει από κάθε άλλη σχετική μαρτυρία της εποχής και νομίζω ότι πρέπει να ληφθεί υπόψιν. Γενικά η αφήγηση του Μελά είναι έντονη και ιδιαίτερα συναισθηματικά φορτισμένη και πρέπει να χρησιμοποιηθεί με προσοχή. Πάντως είναι πολύ ενδιαφέρουσα και σε κάποια σημεία της, ανέλπιστα θετική για τους Βασιλείς ίσως σε μια επιτιδευμένη προσπάθεια του συγγραφέα να φανεί αντικειμενικός.

Δευτερογενής Βιβλιογραφία

- ***Εθνικός Διχασμός (1914-1917)***

George Leon, *Greece and the Great Powers 1914-1917*, Institute for Balkan Studies, Thessaloniki 1974.

Η κορυφαία συνθετική μελέτη για τις διπλωματικές πτυχές του Εθνικού Διχασμού ανήκει στον Γεώργιο Λεονταρίτη. Είναι η πρώτη συνεκτική προσπάθεια συνδυασμού των αρχείων και των δύο πολεμικών συνασπισμών που αφορούσαν την Ελλάδα κατά τον Εθνικό Διχασμό. Παραδόξως η μελέτη δεν έχει μεταφραστεί ακόμη στα Ελληνικά, αλλά αναμφίβολα αποτελεί την πλέον αξιόλογη και αντικειμενική συνολική εξιστόρηση των παρασκηνίων και των διαπραγματεύσεων της Ελλάδας με τις Μεγάλες Δυνάμεις την επίμαχη περίοδο.

Ανατέμνει σε βάθος την διχοστασία της πολιτικής της Entente στα Βαλκάνια, αλλά έχω την εντύπωση ότι το πρώτο κομμάτι της αφήγησής ως την πρώτη παραίτηση Βενιζέλου δεν είναι απόλυτα αντικειμενικό. Αξιοσημείωτο το τμήμα της μελέτης είναι αυτό που αφορά την περίοδο λίγο πριν την αποβίβαση των Συμμαχικών στρατευμάτων στη Θεσσαλονίκη. Η μελέτη έχει την πρώτη συνολική έγκυρη αποτίμηση της πολιτικής του Βασιλιά και των αντιβενιζελικών κατά τον Εθνικό Διχασμό. Η αλήθεια είναι ότι η αφήγηση είναι κάπως κουραστική και ανιαρή, καθώς συνεχώς παραθέτει διπλωματικά έγγραφα και παρασκήνια, ενώ δεν υπάρχουν

καθόλου αναφορές και διασταυρώσεις με το προσκήνιο. Γενικά είναι μια μελέτη που δεν απευθύνεται στον μέσο αναγνώστη, αλλά μόνο στον εξειδικευμένο ερευνητή. Πάντως και για αυτόν, η ανάγνωση μπελάς είναι.

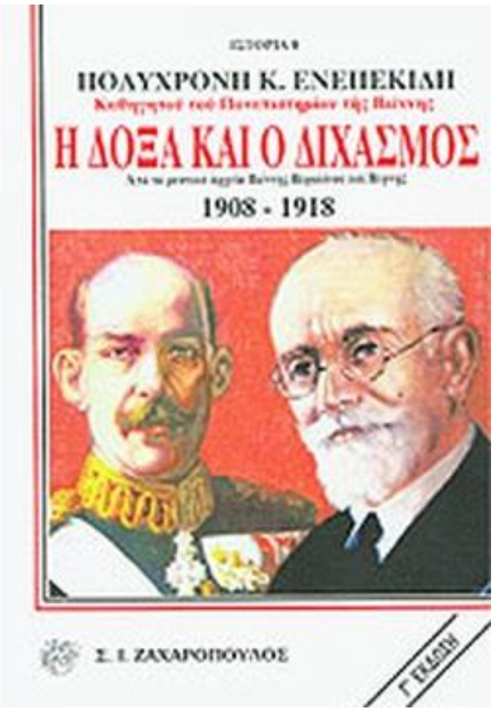

Χρήστος Θεοδούλου, Η Ελλάδα και η Αντάντ (1η Αυγούστου 1914-25η Σεπτεμβρίου 1916), Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών και Μελετών Ελευθέριος Βενιζέλος, Χανιά 2011.

Εξίσου καλή μελέτη με αυτή του Λεονταρίτη είναι και αυτή του Κύπριου ιστορικού Χρήστου Θεοδούλου. Βασίζεται στα αρχεία των τηλεγραφημάτων των υπουργείων εξωτερικών των Χωρών της Entente, αλλά έχει το μειονέκτημα ότι δεν εξαντλεί την περίοδο μα σταματά απότομα στην κορύφωσή της.

Οι κύριες πηγές στις οποίες βασίστηκε η έρευνα του παρόντος τόμου είναι αδημοσίευτα έγγραφα του F.O. – P.R.O., του ελληνικού υπουργείου Εξωτερικών και του Υπουργείου Εξωτερικών της Γαλλίας (Quai d' Orsay). Αλλά ο Θεοδούλου δεν προβαίνει σε μια άκριτη συρραφή όλων αυτών των εγγράφων, αλλά προβαίνει σε μια δημιουργική αποτίμησή τους και τα δένει αρκετά ταιριαστά και με τις εξελίξεις στο προσκήνιο. Το κομμάτι που μας ενδιαφέρει είναι η αποτίμηση του Θεοδούλου για την εξωτερική πολιτική που άσκησε η σύντομη κυβέρνηση Γούναρη.

Το ενδιαφέρον με τον Θεοδούλου είναι ότι δεν περιορίζεται στο διπλωματικό παρασκήνιο και σε μια ατέλειωτη παράθεση εγγράφων όπως ο Leontaritis, αλλά χρησιμοποιεί και άλλες πηγές, όπως λ.χ. τον Τύπο της εποχής, δίνοντας ένα ενδιαφέρον και διαφωτιστικό χρονικό σε σχέση με το πολιτικό και κοινωνικό προσκήνιο. Πολύ ψύχραιμος και αντικειμενικός, ο Θεοδούλου ξετυλίγει με προσοχή το διπλωματικό κουβάρι της εποχής χρονολογικά και είναι πλήγμα που δεν συνέχισε τουλάχιστον μέχρι τον Ιούνιο του 1917 όταν επέστρεψαν οι βενιζελικοί στην εξουσία.

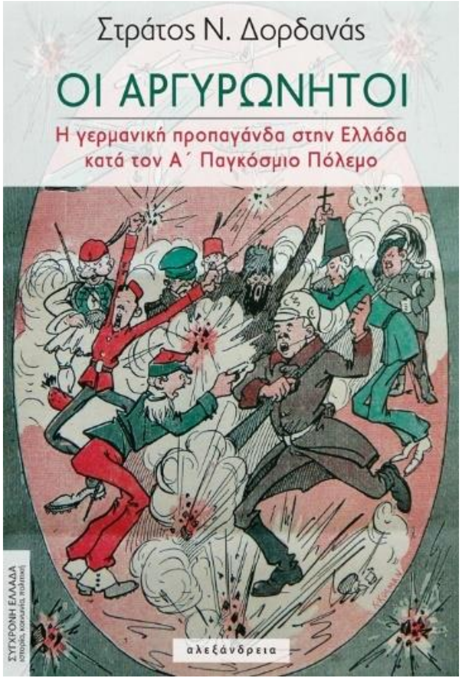

Πολυχρόνης Ενεπεκίδης, *Η δόξα και ο διχασμός (1908-1918)*, Σ. Ι. Ζαχαρόπουλος Αθήνα 1992.

Στοιχεία για τις μυστικές διαπραγματεύσεις του Βασιλιά Κωνσταντίνου με τις Κεντρικές Αυτοκρατορίες την περίοδο 1914-1917 βρίσκονται στο έργο του Πολυχρόνη Ενεπεκίδη. Η μελέτη εμπεριέχει αρκετά τηλεγραφήματα του Γερμανού και του Αυστριακού πρέσβη στην Ελλάδα προς τους προϊσταμένους τους με πολύτιμες πληροφορίες για τις απευθείας διαπραγματεύσεις τους με τον Βασιλιά Κωνσταντίνο.

Επίσης επεκτείνεται και με πληροφορίες για τη δραστηριότητα του περιβάλλοντος του Κωνσταντίνου εναντίον της Κυβέρνησης Βενιζέλου μετά το καλοκαίρι του 1917, όταν αυτός βρέθηκε εξόριστος στην Ελβετία. Στα μείον του βιβλίου η φορτισμένη πολιτικά φρασεολογία του Ενεπεκίδη που εντάσσεται στην πολιτική κρίση της εποχής που εκδόθηκε αρχικά η μελέτη (1965) και η οποία άλλωστε έτυχε εκτεταμένης πολιτικής εκμετάλλευσης εκείνη την περίοδο.

Η συγκεκριμένη έκδοση είναι η πλέον αλλόκοτη που έχω στην κατοχή μου λόγω του σχήματος του βιβλίου που είναι εξαιρετικά ασυνήθιστο για βιβλίο ιστορίας ελληνικού εκδοτικού οίκου, ενώ είναι και ένα από τα πρώτα βιβλία ιστορίας που αγόρασα ποτέ, το μακρινό 1992 σε ηλικία 15 ετών.

Στράτος Δορδανάς, *Η γερμανική προπαγάνδα στην Ελλάδα κατά τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2021.

Επικουρικά στην ενότητα αυτή, περιέχει αξιοποιήσιμες πληροφορίες το νέο βιβλίο (2021) του Στράτου Δορδανά βασισμένο εξ ολοκλήρου σχεδόν σε αδημοσίευτα γερμανικά αρχεία. Ο τίτλος του βιβλίου είναι κάπως παραπλανητικός καθώς η μελέτη δεν επικεντρώνεται μόνο στην δράση του διαβόητου Βαρόνου Schenk, αλλά είναι αρκετά αναλυτική για την δραστηριότητα του Βασιλιά και των υποστηρικτών του στην Ελβετία την περίοδο 1917-1920.

Χωρίς να θέλω να μειώσω την αξία αυτού του πολύτιμου υλικού που ο Δορδανάς έθεσε στη διάθεσή μας, είναι προφανές ότι χρήζει και περαιτέρω κριτικής ανάλυσης και διασταύρωσης. Για παράδειγμα, ο Γερμανός πρέσβης σε τηλεγράφημά του το 1915 διαβεβαίωνε τους προϊσταμένους του ότι ο Νικόλαος Στράτος είχε ταχθεί υπέρ των Γερμανών, αλλά αυτό μοιάζει τουλάχιστον ανακριβές αν αναλογιστούμε την πολιτική του Στράτου την επίμαχη περίοδο, όπως αυτή σκιαγραφήθηκε με αγορεύσεις του στη Βουλή.

Όπως ήδη ανέφερα και για τα αρχεία του Foreign Office, οι ιστορικοί ερευνητές και ιστοριοδίφες, όταν εξετάζουμε υλικό διπλωματικών αρχείων πρέπει να θυμόμαστε ότι υπήρχαν προσωπικές σκοπιμότητες και σε αυτά που μετέφεραν οι διπλωματικοί υπάλληλοι στις κυβερνήσεις τους, είτε δεν είχαν καλή πληροφόρηση, είτε οι ίδιοι την διαστρέβλωναν εσκεμμένα για να μεγαλοποιήσουν την συνεισφορά τους στους προϊσταμένους τους.

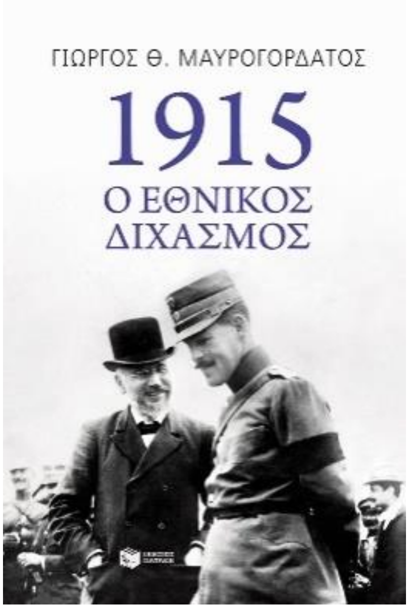

Γεώργιος Βεντήρης, *Η Ελλάς 1910-1920*, *τόμοι Α΄, Β΄,* Ίκαρος, Αθήνα 1970.

Από βενιζελικής πλευράς το βασικό απολογητικό έργο παραμένει η μεσοπολεμική εργασία του βενιζελικού δημοσιογράφου Γεώργιου Βεντήρη. Ο Βεντήρης ξεκίνησε τη συγγραφή του έργου το 1927 στην Ελβετία όπου βρισκόταν για ένα πρόβλημα υγείας που αντιμετώπιζε, συνεργαζόμενος με τον ίδιο τον Βενιζέλο δι' αλληλογραφίας και με χρηματοδότηση της συζύγου του. Όταν η Έλενα Βενιζέλου έλαβε τα πρώτα κεφάλαια του έργου δεν έμεινε ικανοποιημένη από το αποτέλεσμα και αποφάσισε να σταματήσει την χρηματοδότηση. Την χρηματοδότηση συνέχισε ο Δημήτριος Λαμπράκης και το *Ελεύθερο Βήμα* που έλαβε τα δικαιώματα του έργου που ολοκληρώθηκε το 1931.

Η σκέψη του Βεντήρη να παρουσιάσει τον αντιβενιζελισμό ως τον παλαιοκομματισμό των πολιτικών τζακιών πριν το 1909 που επέστρεψε στο προσκήνιο, αλλά και η παρουσίαση των επίστρατων, αποτέλεσαν κλασσικά ιστορικά σχήματα που διαμόρφωσαν την ελληνική ιστορική σκέψη για τον Εθνικό Διχασμό μεταπολιτευτικά. Σοκάρει κάπως η θέση του Βεντήρη να αποδεχθεί την θέση των Αγγλογάλλων ότι είχαν κάθε δικαίωμα να επεμβαίνουν στα εσωτερικά της Ελλάδος ως προστάτριες δυνάμεις από τα πρωτόκολλα της ελληνικής ανεξαρτησίας του 1830. Παρά τα εξόφθαλμα μειονεκτήματα και μονομέρειες της μελέτης και την φορτισμένη βενιζελική ρητορική της, ο Βεντήρης παρουσιάζει με ιστορική ακρίβεια και ευκρίνεια το σύνολο των βενιζελικών επιχειρημάτων για την περίοδο του Εθνικού Διχασμού, ενώ ένα ακόμη πλεονέκτημα είναι ότι απηχεί απευθείας και τις απόψεις του ίδιου του Βενιζέλου που συνεργάστηκε με τον δημοσιογράφο κατά την συγγραφή της μελέτης.

Πρόκειται για ένα εμβληματικό ιστορικό έργο που οφείλει να διαβάσει όχι μόνο ο ερευνητής αλλά και ο φιλίστορας αναγνώστης καθώς είναι και λογοτεχνικά άρτιο.

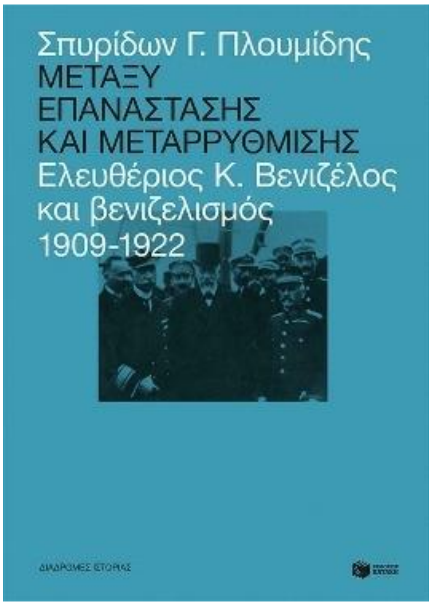

Γιώργος Μαυρογορδάτος, *1915 – ο Εθνικός Διχασμός*, Πατάκη, Αθήνα 2015.

Στο ίδιο μήκος κύματος ο Γιώργος Μαυρογορδάτος προσφέρει μια κλασσική πλέον, θεματική κριτική (βενιζελική) αποτίμηση του Εθνικού Διχασμού με πρωτότυπες προσεγγίσεις και ιστορικές αποφάνσεις χρήσιμες για ευρύτερο προβληματισμό.

Ο Μαυρογορδάτος αναλύει τον Διχασμό ως θρησκευτικό σχίσμα χαρισματικών προσωπικοτήτων (Κωνσταντίνου – Βενιζέλου), ως κρίση εθνικής ολοκλήρωσης, ως γεωγραφική και ταξική σύγκρουση και ως συγκεκαλλυμένο εμφύλιο πόλεμο.

Οι αναλύσεις του για τα αντιθετικά δίπολα πίσω από τον Διχασμό έχουν επηρεάσει αποφασιστικά την σχετική ιστοριογραφία των τελευταίων ετών που έχει χρησιμοποιήσει και βιβλιογραφήσει τα σχήματα αυτά του δεκάδες φορές.

Σπυρίδων Γ. Πλουμίδης, *Μεταξύ επανάστασης και μεταρρύθμισης - Ελευθέριος Βενιζέλος και βενιζελισμός 1909-1922*, Πατάκη, Αθήνα 2020.

Αρκετά ενημερωμένη και πλήρης η πρόσφατη μελέτη του Σπυρίδωνος Γ. Πλουμίδη για τον Βενιζέλο και τους Φιλελεύθερους που αποτελεί όμως και μια λεπτομερή ανατομία του Εθνικού Διχασμού Ο Πλουμίδης εμπλουτίζει τις γνώσεις μας για τον Διχασμό με νέα στοιχεία από τις έρευνές του για το ζήτημα, αλλά παρέχει και πολλές πληροφορίες για τον αντιβενιζελισμό.

Αντιλαμβάνεται την ουδετερόφιλη πολιτική του Κωνσταντίνου ως πολιτική του Θρόνου για την διατήρησή του, παρά ως επιλογή που επιλέχθηκε ως

βέλτιστη για το τρέχον εθνικό συμφέρον. Από την άλλη δεν διστάζει να υπογραμμίσει και τις ασυνέπειες του βενιζελισμού, τα λάθη του και τις εσωτερικές του αντινομίες, ενώ παρουσιάζει με τα μελανότερα χρώματα την πολιτική της Entente την περίοδο 1915-1917.

Επίσης η έρευνά του έχει μια ενδιαφέρουσα λεπτομερή αναφορά στη διεθνή βιβλιογραφία, πρωτότυπη στη σύλληψή της. Η αρχειακή και βιβλιογραφική τεκμηρίωση των απόψεών του είναι εντυπωσιακή για τον πλούτο της και τον πλουραλισμό της, αλλά νομίζω ότι είναι λίγο πιο επιεικής με τα λάθη του Βενιζέλου από όσο με τα αντίστοιχα του Κωνσταντίνου. Σε κάθε περίπτωση, το έργο καταχωρείται ανάμεσα στα κορυφαία για το ζήτημα του βενιζελισμού και πρέπει να ληφθεί υπόψιν και από τους ερευνητές του αντιβενιζελισμού.

Κωνσταντίνος Σβολόπουλος, *Η ελληνική εξωτερική πολιτική 1900-1945*, Βιβλιοπωλείον της Εστίας, Αθήνα 2005.

Κλασσικό, έγκυρο αλλά ασφαλώς πολύ συνοπτικό καθώς είχε γραφτεί ως πανεπιστημιακό εγχειρίδιο, το έργο του Σβολόπουλου που ανατέμνει το θέμα της ελληνικής εξωτερικής πολιτικής με ψυχραιμία και συμπυκνώνει εύστοχα όλα τα συμπεράσματα της ιστορικής έρευνας για τον Εθνικό Διχασμό ως την εποχή που γράφτηκε Αν και εμφανώς υπέρ της πολιτικής Βενιζέλου, ο Σβολόπουλος τηρεί μια μετριοπάθεια έναντι των αντιβενιζελικών στο ζήτημα του Εθνικού Διχασμού και η εργασία του για την εποχή που γράφτηκε, έχει μια αξιοσημείωτη ισορροπία μεταξύ των δύο πόλων.

Επίσης έχει την εντυπωσιακή εκτίμηση ότι τόσο ο Βασιλιάς όσο και ο Βενιζέλος, ασχέτως προσωπικών συμπαθειών και του περιβάλλοντός τους, έκαναν τις επιλογές τους με μοναδικό γνώμονα το εθνικό συμφέρον της Χώρας τους. Αν και προερχόμενος από αντιβενιζελική οικογένεια, ο Σβολόπουλος εναγκαλίστηκε και δικαίωσε τον βενιζελισμό χωρίς δισταγμό, βοηθώντας σημαντικά στην βιβλιογραφική του πρωτοκαθεδρία μεταπολιτευτικά.

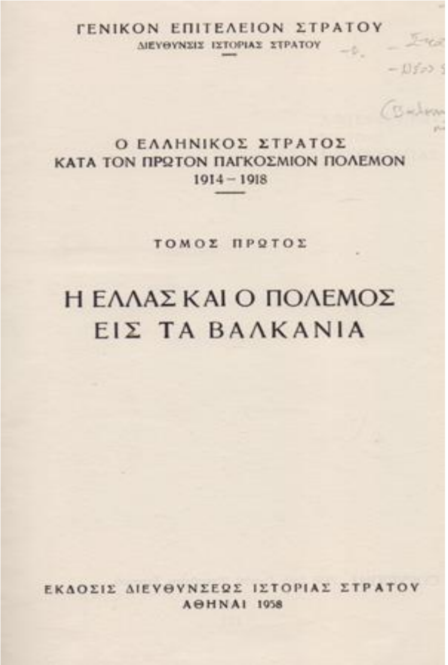
Παρά το γεγονός αυτό, τα γραπτά του Σβολόπουλου προσπαθούν να κρατήσουν μια ισορροπία σε σχέση με τον αντιβενιζελισμό, τον οποίο αντιμετωπίζουν με συμπάθεια, ως μια παράταξη που έσφαλλε, αλλά πάντως είχε καλές προθέσεις. Χρήσιμο ως εισαγωγικό ανάγνωσμα στον Εθνικό Διχασμό για τον μελετητή του αντιβενιζελισμού.

Γιάννης Μουρέλος, *Τα Νοεμβριανά του 1916 (από το αρχείο της μεικτής επιτροπής αποζημίωσης των θυμάτων)*, Πατάκη, Αθήνα 2007.

Ο Γιάννης Μουρέλος μας δίνει ένα αναλυτικό περίγραμμα των περίφημων *Νοεμβριανών* αξιοποιώντας το αρχείο της Μεικτής Επιτροπής Αποζημιώσεων που συστήθηκε το 1917. Το έργο είναι σημαντικό γιατί ο Μουρέλος δεν περιορίστηκε να παραθέσει το υλικό του αρχείου, αλλά αφού το ταξινόμησε σε υποκατηγορίες, το εξέτασε κατά περίπτωση και το διασταύρωσε με άλλες πηγές.

Πολύ σημαντικό βιβλίο που εξετάζει ένα αμφιλεγόμενο ζήτημα, ενώ ενδιαφέρουσα είναι και η θέση του Μουρέλου ότι υπήρχε στα σπάργανα μια βενιζελική συνωμοσία στην Αθήνα σε συνεργασία με τις αγγλικές και γαλλικές μυστικές υπηρεσίες για την ανατροπή του Βασιλιά και του καθεστώτος του στην Αθήνα.

ΓΕΝΙΚΟΝ ΕΠΙΤΕΛΕΙΟΝ ΣΤΡΑΤΟΥ
ΔΙΕΥΘΥΝΣΙΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΣΤΡΑΤΟΥ

Ο ΕΛΛΗΝΙΚΟΣ ΣΤΡΑΤΟΣ
ΚΑΤΑ ΤΟΝ ΠΡΩΤΟΝ ΠΑΓΚΟΣΜΙΟΝ ΠΟΛΕΜΟΝ
1914 – 1918

ΤΟΜΟΣ ΠΡΩΤΟΣ

Η ΕΛΛΑΣ ΚΑΙ Ο ΠΟΛΕΜΟΣ
ΕΙΣ ΤΑ ΒΑΛΚΑΝΙΑ

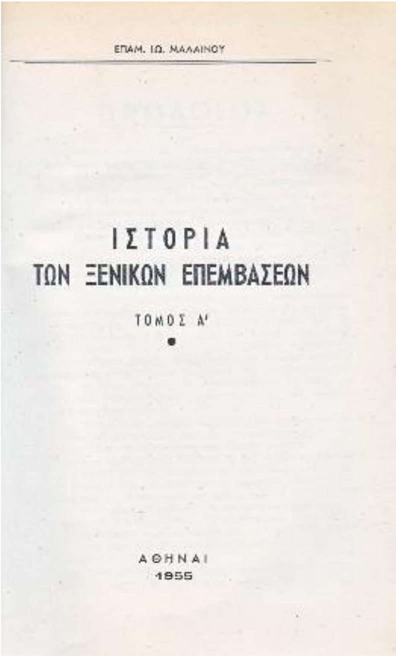
ΕΚΔΟΣΙΣ ΔΙΕΥΘΥΝΣΕΩΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΣΤΡΑΤΟΥ
ΑΘΗΝΑΙ 1958

Διεύθυνση Ιστορίας Στρατού, *Η Ελλάς και ο πόλεμος στα Βαλκάνια (1914-1918)*, Δ.Ι.Σ., Αθήνα 1958.

Αξιοσημείωτος είναι και τόμος της ΔΙΣ για την συμμετοχή της Ελλάδας στον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο. Και αυτό γιατί το υλικό του τόμου δεν εξαντλείται στο στρατιωτικό σκέλος της συμμετοχής, αλλά περιέχει και σημαντικές πληροφορίες στο διπλωματικό πεδίο. Επίσης έχει τις απόψεις του Γενικού Επιτελείου που στήριζε τον Βασιλιά και τον αντιβενιζελισμό γενικότερα, πτυχή χρήσιμη για την κατανόηση των πολιτικών εξελίξεων που ακολούθησαν.

Ο τόμος γράφτηκε το 1957 και αναμφίβολα έχει όλα τα μειονεκτήματα ενός μονοκόμματου έργου με ξηρή στρατιωτική έκφραση και ορολογία, αλλά καλύπτει ικανοποιητικά όλα τα στρατιωτικά ζητήματα της περιόδου (οχυρώσεις, επιστράτευση, κινήσεις στρατευμάτων στο βαλκανικό μέτωπο κ.τ.λ.) που είναι χρήσιμα σε κάθε ιστορικό που θέλει να ασχοληθεί με τον Εθνικό Διχασμό. Επίσης συνοδεύεται όπως όλες οι εκδόσεις της ΔΙΣ από λεπτομερείς χάρτες που βοηθούν στην κατανόηση των ζητημάτων που διαπραγματεύεται ο τόμος.

Πάντως είναι γεγονός ότι σχεδόν όλοι οι ερευνητές της στρατιωτικής ιστορίας με τους οποίου έχω κατά καιρούς συνομιλήσει έχουν βρει ψεγάδια και μικρά λάθη σε αυτές τις σειρές βιβλίων.

Επαμεινώνδας Μάλαινος, *Ιστορία των ξενικών επεμβάσεων, τόμοι Α΄-ΣΤ΄,* Αθήνα 1955-1963).

Από αντιβενιζελικής πλευράς, το κορυφαίο μακράν έργο αναφοράς για τον Εθνικό Διχασμό που νομίζω ότι δεν έχει τύχει της αντίστοιχης αξιοποίησης, είναι αυτό του Επαμεινώνδα Μάλαινου. Αν και ο συγγραφέας χρησιμοποιεί μια φορτισμένη αντιβενιζελική ρητορική και στο χρονικό του δεν περιλαμβάνονται τα αποκαλυπτικά στοιχεία για τις μυστικές επαφές του Κωνσταντίνου με τις Κεντρικές Αυτοκρατορίες (είδαν το φως της δημοσιότητας λίγα έτη μετά), ο Μάλαινος καταφέρνει με αξιοσημείωτη συστηματικότητα και εγκυρότητα να μας δώσει το κορυφαίο απολογητικό έργο του αντιβενιζελισμού για τον Εθνικό Διχασμό.

Το έργο του περιέχει δυσεύρετες πληροφορίες για τις βασιλικές κυβερνήσεις της περιόδου 1915-1917, αλλά και μια συνεκτική αφήγηση σημείο – σημείο του Εθνικού Διχασμού με σαφές απολογητικό αντιβενιζελικό προσανατολισμό. Σε πολλά σημεία της εργασίας του Μάλαινου φαίνεται η πρόθεσή του να απαντήσει στον Βεντήρη, τον οποίο αναφέρει υποτιμητικά στο έργο ως *βιογράφο του Βενιζέλου* και νομίζω ότι η μελέτη του πρέπει να θεωρηθεί ο αντιβενιζελικός αντίλογος στο *Η Ελλάς μεταξύ 1910-1920,* αν και σαφώς υποδεέστερο λογοτεχνικά και πολύ πιο δύσκολο ανάγνωσμα για να παρακολουθήσει κανείς.

Κατά την γνώμη μου, το πολύτομο έργο του Ε. Μάλαινου αποτελεί υποχρεωτικό ανάγνωσμα οποιουδήποτε θέλει να ασχοληθεί σε βάθος με τον αντιβενιζελισμό, ασχέτως της μονομέρειάς του.

Edouard Driault, *Ελλάδα και Α΄ Παγκόσμιος Πόλεμος (5ος τόμος)* (μετάφρ. Κώστας Μπαρμπής), Πελασγός, Αθήνα 1999.

Ο Édouard Driault ήταν ένας Γάλλος ακαδημαϊκός ιστορικός αρκετά γνωστός στην εποχή του με σημαντικό ερευνητικό έργο για τον Ναπολέοντα.

Ήταν φανατικός φιλέλληνας και στο μνημειώδες έργο του για το Ανατολικό

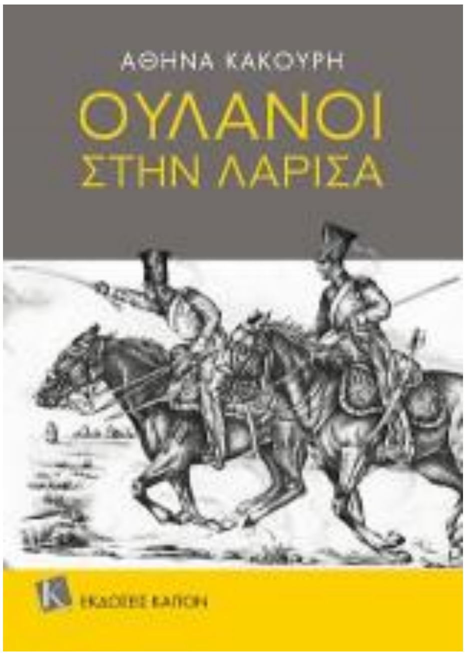
Ζήτημα, παρουσιάζει τη διαχρονική πορεία του Ελληνισμού στην ανατολική Μεσόγειο ως ανάχωμα και κυματοθραύστη των εκάστοτε βαρβαρικών επιδρομών από την Ανατολή. Η αρθρογραφία του θεωρήθηκε ευνοϊκή για τα ελληνικά συμφέροντα από την ελληνική αντιπροσωπεία στο Παρίσι, όταν βρισκόταν εκεί για τις διαπραγματεύσεις της Συνθήκης Ειρήνης το 1919. Για τον λόγο αυτό του ανατέθηκε από τον ίδιο τον Βενιζέλο, να γράψει μια γενική ιστορία για την ελληνική εξωτερική πολιτική, έχοντας πρόσβαση στα κρατικά ελληνικά αρχεία, με αυτονόητη πρόθεση το έργο αυτό να αποτελέσει την οριστική δικαίωση της πολιτικής Βενιζέλο κατά τον Εθνικό Διχασμό.

Η πολυετής εργασία του Driault σύντομα έγινε πεδίο αντιπαράθεσης στην κεντρική ελληνική πολιτική σκηνή, αφού στον πέμπτο και τελευταίο τόμο της που εξέταζε την εξωτερική πολιτική της Ελλάδος κατά τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, (αν και ο ίδιος όντας Γάλλος), δικαίωνε πανηγυρικά την ουδετερόφιλη πολιτική του Βασιλιά καταλογίζοντας βαριές ευθύνες στη βενιζελική παράταξη για τον Εθνικό Διχασμό. Το ζήτημα κατά την εποχή του Μεσοπολέμου όταν και παρουσιάστηκε η μελέτη ήταν βασικό πεδίο πολιτικής αντιπαράθεσης μεταξύ των δύο παρατάξεων, έτσι το έργο του στην τελική του μορφή απαγορεύτηκε να κυκλοφορήσει στην Ελλάδα από τις κυβερνήσεις των ετών 1925-1932. Ο ανά χείρας πέμπτος τόμος είναι το αμφιλεγόμενο κομμάτι της συνολικής εργασίας που αποτέλεσε την πέτρα του σκανδάλου όταν δημοσιοποιήθηκε.

Ο τρόπος γραφής της μελέτης βέβαια μόνο ακαδημαϊκός δεν είναι, καθώς ο συγγραφέας όχι μόνο δεν στερείται πολιτικών παθών και προτιμήσεων, αλλά αυτές τις διοχετεύει στον αναγνώστη σε όλο το εύρος τους. Φαίνεται δε ότι είχε και προσωπικές επαφές με τον Βασιλιά Κωνσταντίνο την περίοδο 1920-1922 αλλά και με σημαίνοντες πολιτικούς του αντιβενιζελισμού. Στο αρχείο του Παναγή Τσαλδάρη που φυλάσσεται στο Ίδρυμα Κωνσταντίνου Καραμανλή υπάρχει επιστολή του προς τον Driault το 1935 με ευχές για το νέο έτος. Ο ίδιος ο Driault έκανε συχνά ταξίδια στην Ελλάδα και

φιλοβασιλικές δηλώσεις οι οποίες φιλοξενούνταν στον αντιβενιζελικό Τύπο. Πάντως, πέραν κομματικών παθών και προτιμήσεων, η αγάπη του για την Ελλάδα είναι ανυπόκριτη και πολλές φορές γίνεται συγκινητική. Οι κύριες θέσεις του συγγραφέα για το ζήτημα που εξετάζει είναι όλες αντιβενιζελικές και πρακτικά αποτέλεσαν την πρώιμη επιστημονική καταγραφή τους μεσοπολεμικά.

Το έργο του βέβαια πάσχει σε πολλά χτυπητά σημεία, για τα οποία όμως ο ίδιος δεν φέρει ευθύνη. Ουσιαστικά ο Driault έχει βασίσει όλα τα συμπεράσματα του στα αρχεία του γαλλικού και του ελληνικού υπουργείου Εξωτερικών που είχε στη διάθεσή του. Δεν είχε πρόσβαση στα αντίστοιχα διπλωματικά αρχεία της Γερμανίας και της τότε Αυστροουγγαρίας, τα όποια δημοσιεύτηκαν μερικώς 30 χρόνια μετά από τον Πολυχρόνη Ενεπεκίδη. Εν ολίγοις το έργο του είναι αξιοσημείωτο, χαριτωμένο, γραμμένο με ένα παιγνιώδες ύφος, είναι χρήσιμο ως εισαγωγικό στο θέμα του αντιβενιζελισμού στον Εθνικό Διχασμό, αλλά προφανώς δεν οδηγεί στην συνολική ιστορική αλήθεια.

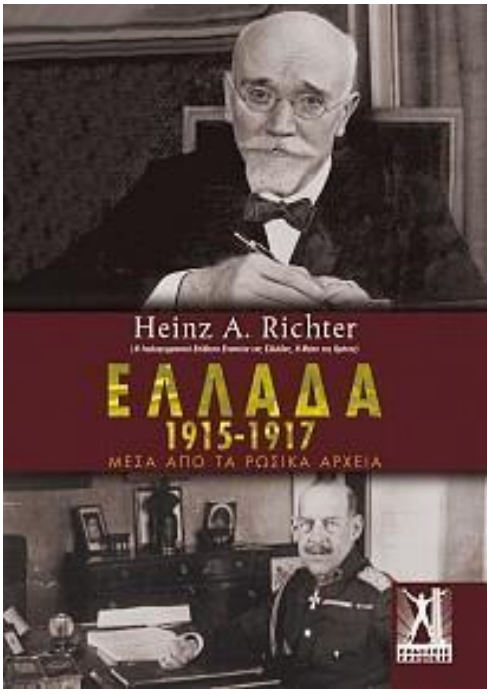
Αθηνά Κακούρη, *Τα δύο Βήτα*, Καπόν, Αθήνα 2016) και *Ουλάνοι στη Λάρισα*, Καπόν, Αθήνα 2018.

Η πλέον γνωστή σύγχρονη υπεράσπιση της βασιλικής πολιτικής κατά τον Εθνικό Διχασμό προέρχεται από την Αθηνά Κακούρη. Το πρώτο της έργο πραγματεύεται την σύγκρουση Βασιλιά - Βενιζέλου ως το 1915 και το δεύτερο την συνέχεια της σύγκρουσης ως το 1917. Ο χαρακτήρας των βιβλίων είναι εκλαϊκευτικός, αποτέλεσαν μεγάλες εκδοτικές επιτυχίες και αναμφίβολα διαβάζονται πολύ ευχάριστα (ίσως είναι τα πλέον ευκολοδιάβαστα εξ όλων όσων παρουσιάζονται) χάρις το παιγνιώδες στυλ μιας πολύ ταλαντούχου, έμπειρης και έξυπνης συγγραφέως.

Η Κακούρη υπερασπίζεται επιδέξια και χωρίς αναστολές τον Βασιλιά και τον αντιβενιζελισμό του Διχασμού και εγκολπώνεται με δεξιοτεχνία όλη τη

σχετική μεσοπολεμική πολεμική που ανέπτυξε ο πολιτικός αυτός χώρος, σε εκείνη τη συγκυρία, αλλά και μεταγενέστερα. Τα *Δύο Βήτα*, πανέξυπνος τίτλος βιβλίου ομολογουμένως, ξεκινούν με το χειροφίλημα των βουλευτών στον Βενιζέλο στην περίφημη πανηγυρική συνεδρίαση του 1918, ένα γεγονός που χρησιμοποιήθηκε από τον αντιβενιζελισμό κατά κόρον ακόμη και στον Μεσοπόλεμο. Ομοίως και ο παιγνιώδης τίτλος *Ουλάνοι στη Λάρισα*, ιντριγκάρει τον αναγνώστη να διαβάσει τη μελέτη.

Ενώ όμως η Κακούρη αναδεικνύει με ακρίβεια όλα τα ελαττώματα και τις γκάφες του βενιζελισμού, αποσιωπά εκκωφαντικά τα αντίστοιχα του άλλου στρατοπέδου. Σε κάθε περίπτωση και τα δύο βιβλία έχουν πληροφορίες που βοηθούν να γίνει αντιληπτή η ψυχολογία και η επιχειρηματολογία του αντιβενιζελισμού, πρέπει να ληφθούν υπόψιν από τους ερευνητές του θέματός μας και αποτελούν ήδη σημεία αναφοράς στη Δημόσια Ιστορία.

Heinz Richter, *Ελλάδα 1915-1917 μέσα από τα ρωσικά αρχεία*, Γκοβόστη, Αθήνα 2020.

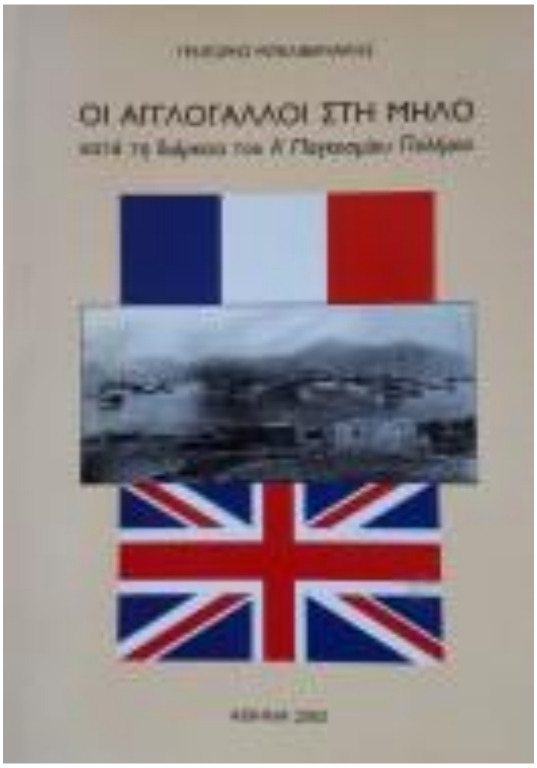
Κάπως παραπλανητικός ο τίτλος του βιβλίου του γνωστού Γερμανού ιστορικού Heinz Richter που δημοσιεύτηκε πρόσφατα και αυτό γιατί από το σύνολο της ύλης της μελέτης μια πολύ μικρή της υποδιαίρεση έχει αναφορά στα ρωσικά αρχεία. Αντίθετα το βιβλίο είναι μια συνολική υπεράσπιση της πολιτικής των αντιβενιζελικών και του Βασιλιά Κωνσταντίνου μέχρι το 1917 που αποθησαυρίζει με ένα έντονο φιλογερμανικό άρωμα όλη την σχετική επιχειρηματολογία.

Ουσιαστικά η αφήγηση του Richter ξεκινάει με την έλευση των Συμμαχικών στρατευμάτων στη Θεσσαλονίκη τον Οκτώβριο του 1915 και τελειώνει με την εκθρόνιση του Βασιλιά Κωνσταντίνου από την Αντάντ τον Ιούνιο του 1917. Οι πηγές που χρησιμοποιεί για να παρακολουθήσει τα γεγονότα αυτά εκτός των αναφορών του Ρώσου διπλωμάτη, είναι κατεξοχήν αντιβενιζελικές. Ήδη από τον πρόλογο του βιβλίου ο συγγραφέας

προειδοποιεί ότι θα αξιοποιήσει βιβλία και μαρτυρίες που ως τώρα έχουν αποσιωπηθεί από την σχετική ελληνική βιβλιογραφία, που είναι κατεξοχήν ευνοϊκή για τον Βενιζέλο. Άρα και το τελικό αποτέλεσμα μοιάζει εύλογο: όταν χρησιμοποιείς σχεδόν αποκλειστικά αντιβενιζελικές πηγές, το αποτέλεσμα είναι μάλλον προδιαγεγραμμένο. Πάντως, προς υπεράσπισή του, ο Richter έχει πλήρη γνώση και της βενιζελογενούς βιβλιογραφίας την οποία ενίοτε χρησιμοποιεί στο κείμενο του με άνεση, ενώ την περιλαμβάνει και στη βιβλιογραφία του. Αναμφίβολα το πλέον ενδιαφέρον σημείο του βιβλίου είναι ο επίλογος που δεν έχει να κάνει με την αλληλογραφία του Demidow.

Σε αυτόν ο Richter αναλύει το περίφημο ζήτημα των επιστολών της Βασίλισσας Σοφίας προς τον αδερφό της Κάιζερ Γουλιέλμο Β΄. Οι επιστολές αυτές είχαν περιληφθεί ως γνήσιες στην ελληνική *"Λευκή Βίβλο"* που εκδόθηκε από τους βενιζελικούς μετά την ενοποίηση του κράτους. Οι αντιβενιζελικοί με τον Μεταξά το 1935 είχαν αμφισβητήσει τη γνησιότητα των επιστολών. Ο Richter μου φαίνεται ότι αποδεικνύει αρκετά ικανοποιητικά ότι ήταν πλαστές, καθώς έχει το πλεονέκτημα τα γερμανικά να είναι η μητρική του γλώσσα. Και μόνο για αυτή τη συμβολή του, το βιβλίο είναι πολύ σημαντικό.

Είναι σίγουρο πως, εκτός λίγων εξαιρέσεων, δεν μπορεί να αμφισβητήσει κανείς την αφήγηση του Richter, αυτό όμως δεν σημαίνει ότι δεν έχει σοβαρές αδυναμίες οι οποίες αφορούν αυτά που αποσιωπώνται. Ο Richter περιγράφει τον Βασιλιά Κωνσταντίνο ως ειλικρινή ουδετερόφιλο που σκεπτόταν σοβαρά να ενταχθεί στο πλευρό της Αντάντ. Αποσιωπά όμως τις μυστικές διαπραγματεύσεις Κωνσταντίνου - Κεντρικών Αυτοκρατοριών που όχι μόνο περιγράφονται στην αλληλογραφία των διπλωματών τους στην Ελλάδα, αλλά είχαν ως απτό αποτέλεσμα την παροχή των περίφημων επίσημων γερμανικών εγγυήσεων για την εδαφική ακεραιότητα της χώρας.

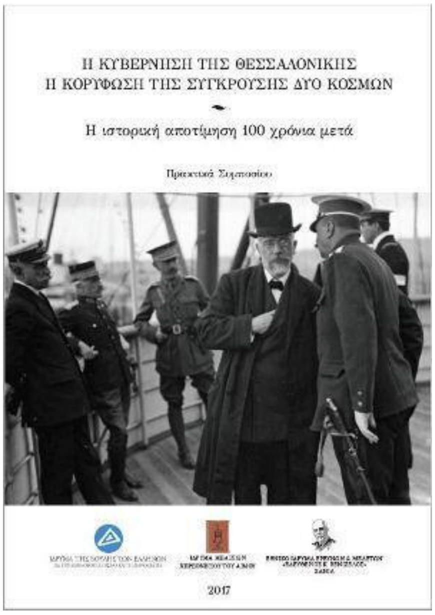

Γρηγόρης Μπελιβανάκης, *Οι Αγγλογάλλοι στη Μήλο κατά την Διάρκεια του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου*, Μήλος 2003.

Ο προσφάτως θανών Γρηγόρης Μπελιβανάκης, αξιόλογος δημοσιογράφος και ευσυνείδητος ιστοριοδίφης, υπήρξε μια εξέχουσα πνευματική προσωπικότητα της Μήλου που ανάλωσε την ζωή του στην διάσωση της πολιτιστικής κληρονομιάς του νησιού του. Την δεκαετία του ΄80 ο Μπελιβανάκης κατάφερε και διέσωσε πολλές μαρτυρίες και αναμνήσεις υπέργηρων συμπατριωτών του για τον Εθνικό Διχασμό στην Μήλο τις οποίες ανέδειξε και διασταύρωσε με επίπονη αρχειακή εργασία στα αρχεία του νησιού, τον τοπικό Τύπο αλλά και από άλλες πηγές και προσωπικά αρχεία που κατάφερε να βρει και να διασώσει.

Η μελέτη επιβεβαιώνει από την περιορισμένη της τοπική θεώρηση όλη την απάνθρωπη διαδικασία πιέσεων, ταπεινώσεων, υποσιτισμού και καταναγκασμών που ακολούθησαν οι σύμμαχοι και οι Βενιζελικοί εις βάρος των πολιτών της παλαιάς Ελλάδας.

Η διαδικασία αυτή μετέβαλλε τους απλούς πολίτες χωρίς πολιτική τοποθέτηση σε φανατικούς αντιβενιζελικούς και βασιλόφρονες και παγίωσε μια διχαστική πολιτική κουλτούρα σε όλη την ελληνική κοινωνία. Η μελέτη του του αποτελεί ένα παράδειγμα για το πώς η *μικροϊστορία* μπορεί να βοηθήσει να κατανοήσουμε την μεγάλη εικόνα.

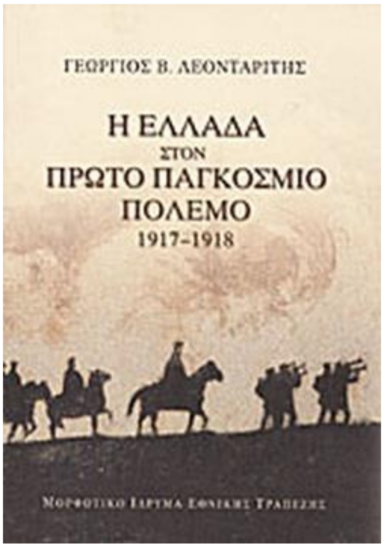
Ευάνθης Χατζηβασιλείου, «Salus populi suprema lex: εσωτερική σύγκρουση και διεθνείς σχέσεις, 1915-1916», στο: *Η κυβέρνηση της Θεσσαλονίκης – Η κορύφωση της σύγκρουσης δύο κόσμων*, Πρακτικά Συμποσίου, Θεσσαλονίκη 2017.

Συνήθως οι ανακοινώσεις στα επιστημονικά συμπόσια που οργανώνονται υπό την αιγίδα Ιδρυμάτων, στερούνται βάθους και πρωτοτυπίας ή απλώς αναμασούν πληροφορίες από παλαιότερες εργασίες. Σαφώς βέβαια υπάρχουν και οι εξαιρέσεις στον κανόνα αυτό.

Σε μια από αυτές, ο Ευάνθης Χατζηβασιλείου προσφέρει μια σε βάθος ανάλυση για την θεσμική κρίση του 1915 και το ζήτημα των δύο διαδοχικών διαλύσεων της βουλής από τον Βασιλιά.

Πιο μετριοπαθής από τις αντίστοιχες αντιβασιλικές θέσεις του Αλιβιζάτου, ο Χατζηβασιλείου προσφέρει ανάλογα παραδείγματα από άλλες χώρες εκείνης της εποχής, και αναπαριστά περισσότερο το ιστορικό πλαίσιο της θεσμικής εκτροπής παρά το συνταγματικό. Σημαντική συμβολή στο ζήτημα, καλογραμμένη με στέρεη επιχειρηματολογία και τεκμηρίωση.

- ***«Βενιζελική τυραννία» 1917-1920***

Γεώργιος Β. Λεονταρίτης, *Η Ελλάδα στον Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο (1917-1918)*, Μ.Ι.Ε.Τ., Αθήνα 2005.

Από βενιζελικής πλευράς, για την περίοδο 1917-1920 το βασικό έργο αναφοράς είναι αυτό του Γεώργιου Β. Λεονταρίτη. Πλούσιο σε πληροφορίες, δεν επικεντρώνεται μόνο στις πολιτικές εξελίξεις της περιόδου, αλλά ανατέμνει και τις εξελίξεις στους κόλπους της κοινωνίας.

Κατά την γνώμη μου έχει ως βασικό μειονέκτημα ότι για την εσωτερική κατάσταση που κυρίως μας ενδιαφέρει, σχεδόν όλο το υλικό του το αντλεί από τηλεγραφήματα Άγγλων και Γάλλων αξιωματούχων που βρίσκονταν στην Ελλάδα ως μέλη στρατιωτικών ή διπλωματικών αποστολών.

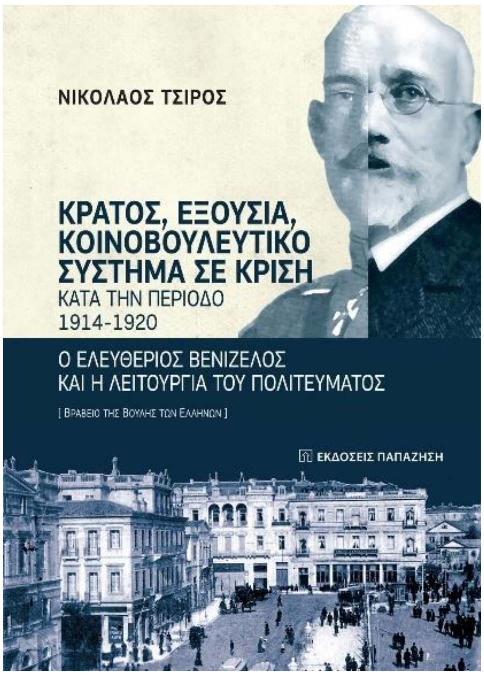
Επίσης υπάρχει μια κάπως περίεργη και καταφανώς άτεχνη προσπάθεια του συγγραφέα να δικαιολογηθούν ως πιθανά νόμιμες οι βενιζελικές συνταγματικές υπερβάσεις και αυθαιρεσίες του 1917 με τη *Βουλή των Λαζάρων*. Πάντως, ο πλούτος των στοιχείων που φέρει στην επιφάνεια ο συγγραφέας για διπλωματικά, στρατιωτικά και οικονομικά θέματα, είναι κάτι το μοναδικό και αξιοθαύμαστο για την ελληνική βιβλιογραφία της περιόδου και αποτελεί βασικό ανάγνωσμα για την περίοδο που διαπραγματεύεται.

William Edgar, *«Οι εκκαθαρίσεις του 1917: Η σημασία τους για το μεταρρυθμιστικό πρόγραμμα του Βενιζέλου» στο: Μελετήματα γύρω από τον Βενιζέλο και την εποχή του,* Φιλιππότη, Αθήνα 1980*.*

Ο William Edgar προσφέρει μια τεχνική υπεράσπιση της βενιζελικής καταπίεσης της περιόδου 1917-1920 με έναν ακριβή και ταυτόχρονα αντικειμενικό τρόπο. Πριν από όλα, την σκιαγραφεί σε όλες της τις διαστάσεις, αριθμητικές και κοινωνικές και την τεκμηριώνει βιβλιογραφικά.

Στη συνέχεια ο Edgar συμπυκνώνει πετυχημένα όλα τα βενιζελικά επιχειρήματα υπέρ της διαχείρισης της εσωτερικής κρίσης της περιόδου, αλλά σκιαγραφεί και πως και οι ίδιοι οι αξιωματούχοι των βενιζελικών βίωσαν την περίοδο.

Νικόλαος Τσίρος, *Κράτος, εξουσία, κοινοβουλευτικό σύστημα σε θεσμική και πολιτική κρίση (Ο Ελευθέριος Βενιζέλος και η λειτουργία του πολιτεύματος 1914-1920)*, Σάκκουλα, Αθήνα 2000.

Αξιοσημείωτη η μελέτη του Νικόλαου Τσίρου για την περίοδο 1917-1920 και τις διώξεις εναντίον των αντιβενιζελικών. Ο Τσίρος αναλύει διεξοδικά τις αντισυνταγματικές μεθοδεύσεις και των δύο παρατάξεων πριν και μετά το 1917, και δίνει ένα σαφές περίγραμμα του νομικού επιχρίσματος των διώξεων εναντίον των αντιβενιζελικών.

Αν και η μελέτη έχει ένα σαφή λεκτικό φιλοβενιζελικό προσανατολισμό και λογική δικαίωσης της βενιζελικής εξωτερικής πολιτικής της περιόδου, είναι αρκετά αντικειμενική και διαφωτιστική για τις βενιζελικές υπερβάσεις τις οποίες ιχνηλατεί και με τους αντίστοιχους νόμους που χρησιμοποίησε το βενιζελικό καθεστώς. Πρακτικά η μελέτη αποτελεί την νομική τεκμηρίωση όσων σχετικών αναφέρει ο Ζαβιτσιάνος στα απομνημονεύματα του που έχουν χρησιμοποιηθεί κατά κόρον στη βιβλιογραφία.

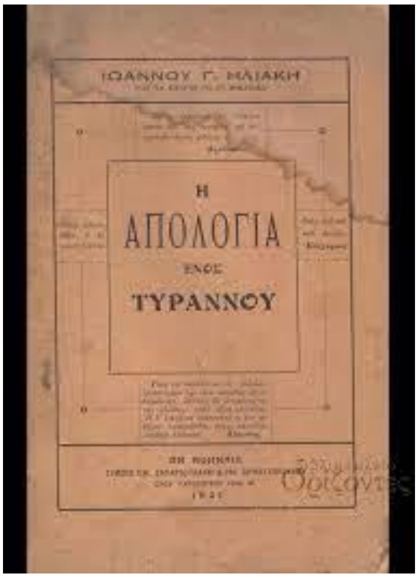
Η μελέτη έχει και μια ενδιαφέρουσα ανάλυση για τους επίστρατους, και πρέπει να την λάβει υπόψιν του οπωσδήποτε όποιος ερευνητής ασχοληθεί με την περίοδο 1917-1920. Επίσης, έχει βραβευτεί από την Βουλή των Ελλήνων.

Αθανάσιος Καραπέτσας, *Ο Διχασμός του ΄18 (Τα Λαμιακά και Θηβαϊκά)*, Μπατσιούλας, Αθήνα 2015.

Ο Αθανάσιος Καραπέτσας μας δίνει ένα ενδιαφέρον χρονικό όλων των στασιαστικών βασιλικών κινημάτων στην Παλαιά Ελλάδα κατά την επιστράτευση του 1918. Το υλικό του βασίζεται κυρίως στον Τύπο της εποχής και μας διαφωτίζει για την οργάνωση των εξεγέρσεων αυτών, την κρατική καταστολή που δεν περιορίστηκε στους στρατιώτες που στασίασαν αλλά επεκτάθηκε σε πολλούς αντιβενιζελικούς των ευρύτερων περιοχών.

Έχει ένα λεπτομερές χρονικό για τις δίκες των στρατιωτών που ακολούθησαν, τις εκτελέσεις τους, αλλά και τις σοβαρές επιπτώσεις που είχαν στην κορύφωση των διώξεων εναντίον των αντιβενιζελικών συνολικά. Αν και με σαφή θέση υπέρ του βενιζελισμού για τη συγκεκριμένη περίοδο, ο Καραπέτσας τηρεί αμεροληψία στη διήγησή του και δεν παρασύρεται σε εύκολες καταγγελίες, αλλά δίνει το θέμα του σε όλες τις διαστάσεις.

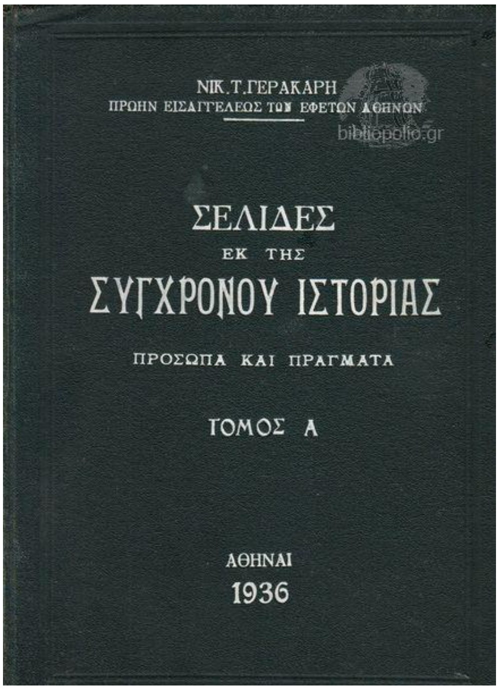
Ιωάννης Ηλιάκης, *Η απολογία ενός τυράννου*, Τυπογραφείο Ζαχαριουδάκη, Αθήνα 1921.

Πολύτιμη η μαρτυρία του βενιζελικού κρατικού αξιωματούχου και πολιτευτή Ιωάννη Ηλιάκη για την βενιζελική περίοδο διακυβέρνησης 1917-1920. Το φυλλάδιο αυτό περιέχει πολλές πληροφορίες αλλά και συμπυκνωμένα όλα τα βενιζελικά επιχειρήματα υπέρ των καταπιέσεων της περιόδου 1917-1920, αλλά και ισχυρές δόσεις αυτοκριτικής.

Ο Ηλιάκης ήταν Γενικός Διοικητή Δυτικής Μακεδονίας στην επίμαχη περίοδο και αναμφίβολα είχε γνώση εκ των έσω για τα τεκταινόμενα. Βασική θέση του Ηλιάκη είναι ότι οι βενιζελικές διώξεις της περιόδου υπήρξαν οριζόντιες και εις βάρος ακόμη και ακίνδυνων

για την δημόσια ασφάλεια αντιβενιζελικών, γιατί οι Αρχές δεν είχαν ούτε τον χρόνο αλλά ούτε και τις δυνατότητες να ξεχωρίσουν τους πραγματικά επικίνδυνους.

Κορυφαίο το χωρίο του για το ψυχικό φορτίο των βενιζελικών αξιωματούχων όσον αφορά τις διώξεις που ήταν αναγκασμένοι από τις περιστάσεις να επιβάλλουν. Χρήσιμο ανάγνωσμα για το ζήτημα, αν ξεπεράσει κανείς την συνεχή τάση του Ηλιάκη να περιαυτολογεί.

Νικόλαος Γερακάρης, *Σελίδες της συγχρόνου ιστορίας - πρόσωπα και πράγματα, Τόμος Α΄*, έκδοσις Ελεύθερου Ανθρώπου, Αθήνα 1936.

Ο εισαγγελέας Νικόλαος Γερακάρης υπήρξε εκπρόσωπος και απολογητής του αδιάλλακτου αντιβενιζελισμού στον Μεσοπόλεμο. Μετά την (μάλλον άδικη) απόλυσή του για τα πολιτικά του φρονήματα το 1917 από τους βενιζελικούς, αναδείχθηκε σε φανατικό αντιβενιζελικό. Ηγήθηκε προσωπικά αντιβενιζελικών συλλαλητηρίων στις παραμονές των εκλογών του 1920 με πιο γνωστό αυτό μετά τους βενιζελικούς πανηγυρισμούς στο Παναθηναϊκό Στάδιο, αγόρευσε στη δίκη της Λαμίας ως εισαγγελέας εναντίον του Γ. Παπανδρέου, ενώ ήταν μέλος της επιτροπής που εξέλεξαν οι αντιβενιζελικοί αδιάλλακτοι το 1924 για την συνολική ηγεσία του αντιβενιζελικού αγώνα. Προφανώς για όλους αυτούς τους προφανείς λόγους, η μαρτυρία του Γερακάρη πρέπει να αντιμετωπιστεί με μεγάλη επιφυλακτικότητα.

Η μελέτη αυτή περιέχει αρχικά τον προσωπικό βίο του Γερακάρη, την σταδιοδρομία του και τις εντυπώσεις του από την Ελλάδα της νεότητάς του. Στην διήγησή του ακολουθούν οι διώξεις που υπέστη από τον βενιζελισμό το 1915 και μετά ένα ατελεύτητο μαρτυρολόγιο αντιβενιζελικών διωχθέντων κατά την περίοδο 1917-1920 ταξινομημένο ανά νομό, το οποίο συνέλλεξε ο Γερακάρης με επιμέλεια και επιμονή συζητώντας πολλές φορές με τα ίδια τα θύματα ή τους συγγενείς τους.

Είναι πρακτικά αδύνατη η διασταύρωση όλων αυτών των πληροφοριών ανά πρόσωπο και κατά περίπτωση, αλλά αντικειμενικά νομίζω ότι περιέχει αρκετές υπερβολές που δυσκολεύουν τον μελετητή να ξεχωρίσει την *ήρα από το σιτάρι*. Επίσης, όλες οι μαρτυρίες που περιέχονται είναι αρκετά φορτισμένες, φαίνεται ότι έχουν ένα στοιχείο υπερβολής, ενώ δεν πρέπει να μας διαφεύγει ότι δόθηκαν σε μια περίοδο αναθέρμανσης του Εθνικού Διχασμού την περίοδο 1932-1935 και δημοσιεύτηκαν σε συνέχειες στην αντιβενιζελική εφημερίδα *Ελεύθερος Άνθρωπος* του Κώστα Αθάνατου (Καραμούζη). Αξίζει να αναφερθεί εδώ η περίπτωση του Καραμούζη καθώς είναι σπάνια η μεταπήδηση ενός φανατικά βενιζελικού δημοσιογράφου απολογητή της εκτέλεσης των Έξι, στο στρατόπεδο των αντιβενιζελικών αδιαλλάκτων.

Σε κάθε περίπτωση, η (αντιβενιζελική) μαρτυρία του Γερακάρη πρέπει να ληφθεί υπόψιν και να διασταυρωθεί κατά το δυνατόν, ενώ αντικατοπτρίζει απόλυτα τον ψυχισμό όσων αντιβενιζελικών πολιτών αντιμετώπισαν διώξεις την περίοδο 1917-1920.

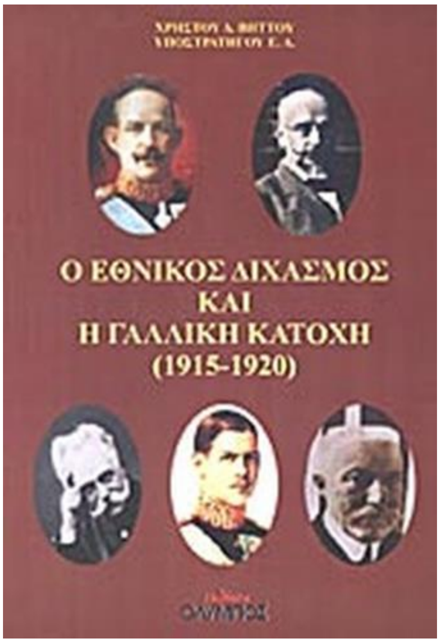
Γεώργιος Τσόντος – Βάρδας, *Η βενιζελική τυραννία (Ημερολόγιο 1917-1920)*, Πετσίβα, Αθήνα 2006.

Ο Γεώργιος Τσόντος - Βάρδας υπήρξε ένας βασιλόφρων αξιωματικός που διακρίθηκε για την τόλμη του στις παραστρατιωτικές καταδρομικές επιχειρήσεις του Μακεδονικό Αγώνα, ως αξιωματικός στους Βαλκανικούς Πολέμους, αλλά και στους αγώνες για την ένωση της Βορείου Ηπείρου με την Ελλάδα το 1914. Ο ίδιος ήταν κρητικής καταγωγής και ουσιαστικά αποτελούσε την αντιβενιζελική έκδοση του μεγάλου του προσωπικού εχθρού και επίσης κρητικού, Παύλου Γύπαρη.

Κατά τον Εθνικό Διχασμό ηγήθηκε παραστρατιωτικών ομάδων βασιλοφρόνων στην Ουδέτερη Ζώνη το 1916 και για τον λόγο αυτός ήταν ο υπ΄ αριθμόν 1 στρατιωτικός καταζητούμενος μετά την έλευση των βενιζελικών στην εξουσία το καλοκαίρι του 1917. Μετά από τρίμηνη μαρτυρική περιπλάνηση στα κακοτράχαλα όρη της Ευρυτανίας, του πρόσφερε καταφύγιο στη Λαμία ο Κώστας Σιάννος που ήταν συγγενής του και τοπικό στέλεχος του βενιζελικού κόμματος.

Το ημερολόγιό του έχει πολλές γενικές και κάπως αόριστες πληροφορίες για την πολιτική κατάσταση της εποχής τις οποίες ο Τσόντος αλίευε από εφημερίδες που έπεφταν κατά καιρούς στα χέρια του, χαμένες σε ένα δάσος άλλων αναφορών στην βουκολική καθημερινότητα των χωρικών του χωριού όπου κρυβόταν. Πάντως αναπαριστά την αρνητική ψυχολογία και αγωνία πολλών αντιβενιζελικών την περίοδο εκείνη για τις διώξεις που αντιμετώπιζαν και για το μέλλον τους που έμοιαζε δυσοίωνο, καθώς οι διεθνείς εξελίξεις δικαίωναν τον Βενιζέλο και η επέκταση στην Μικρά Ασία στερέωναν την εξουσία του.

Στα θετικά της καλαίσθητης αυτής έκδοσης, ο πρόλογος που παρουσιάζει πτυχές του Εθνικού Διχασμού υπό αντιβενιζελικό πρίσμα θεώρησης.

Χρήστος Βήττος, *Ο Εθνικός Διχασμός και η γαλλική κατοχή (1915-1920)*, Όλυμπος, Θεσσαλονίκη 2008.

Ο ικανός ιστοριοδίφης Χρήστος Βήττος στη μελέτη του αυτή περιγράφει από αντιβενιζελικής πλευράς τις διώξεις και τις πιέσεις που ασκήθηκαν στους αντιβενιζελικούς κατά την περίοδο 1915-1920. Η μελέτη περιέχει γεγονοτολογικά όλες τις κρίσιμες ημερομηνίες του Εθνικού Διχασμού, αλλά εμβαθύνει και με δυσεύρετο ή εντελώς ανέκδοτο υλικό που ανακάλυψε ο συγγραφέας μετά από έρευνα.

Εκτός από το γενικότερο πλαίσιο καταπιέσεων εις βάρος των αντιβενιζελικών την τριετία 1917-1920, που το σκιαγραφεί ταξινομώντας

όλες τις σχετικές λεπτομέρειες που βρίσκονται διάσπαρτες στην βιβλιογραφία, ο Βήττος εμβαθύνει σε τοπικό επίπεδο στην Κοζάνη και στα Γρεβενά όπου το υλικό του προέρχεται από προσωπική έρευνα σε τοπικά αρχεία.

Ιωάννης Μάλλωσης, *Μάρτυρες (Κ. Έσλιν – Ίων Δραγούμης)*, πρόλογος: Γρηγόριος Ευστρατιάδης, Αθήνα 1920.

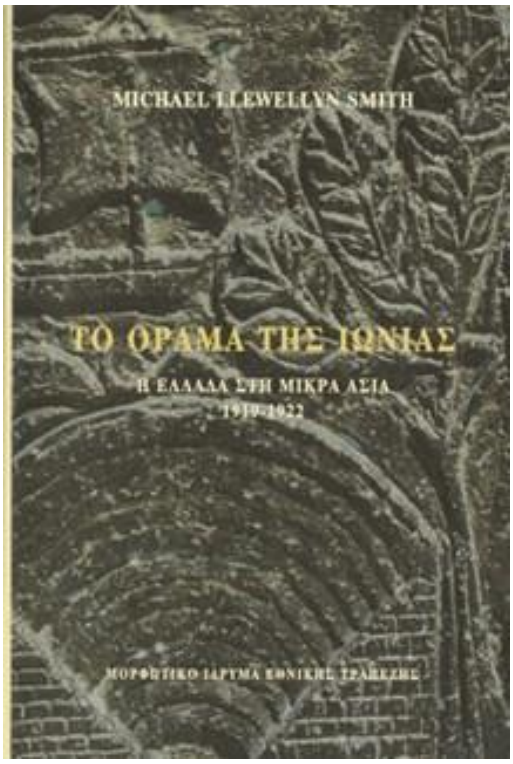
Μια αντιβενιζελική πηγή με αξιοσημείωτο περιεχόμενο είναι η μικρή αυτή μελέτη – πολιτική μπροσούρα του Ιωάννη Μάλλωση.

Είναι σημαντική γιατί έχει έντονο προεκλογικό άρωμα (γράφτηκε τις παραμονές των εκλογών του 1920), αλλά είναι επίσης σπουδαία γιατί ακριβώς αναδεύει όλη αυτή την αντιβενιζελική ψυχολογία *για τους μάρτυρες του αντιβενιζελισμού και τον λαό που υπέφερε τα πάνδεινα κατά την τριετία 1917-1920*. Περιέχει πολλές ασήμαντες πληροφορίες για την παραμονή του Ίωνος Δραγούμη στην Κορσική και την Σκόπελο, ενώ γενικά η λογική του έργου είναι να συγκινήσει και όχι να ενημερώσει.

Πάντως στα αξιοσημείωτα της έκδοσης είναι και ο πρόλογος του εκδότη του ΣΚΡΙΠ Γρηγόρη Ευστρατιάδη, τόσο σημειολογικά όσο και σε υλικό. Ο Ευστρατιάδης ήταν μέλος της δεκαεξαμελούς *Ηνωμένης Αντιπολίτευσης*, συμμετείχε ενεργά στις ζυμώσεις του αντιβενιζελισμού και εκλέχθηκε βουλευτής το 1920. Το 1922 προσχώρησε στους Ελευθερόφρονες του Μεταξά, αλλά μεταβλήθηκε σε απηνή εχθρό του το 1924 λόγω της *πολιτικής του Πλαισίου*. Ο Ευστρατιάδης ηγήθηκε των αντιβενιζελικών αδιαλλάκτων κατά την περίοδο 1924-1928, ενώ ήταν και υποστηρικτής των θρησκευτικών οπαδών του *Παλαιού Ημερολογίου*. Καρπός της υποστήριξης αυτής ήταν η σχετική μονονογραφία του (**Γρηγόριος Ευστρατιάδης, *Η Πραγματική Αλήθεια περί του Εκκλησιαστικού Ημερολογίου*, Τυπογραφείο Ιωάννη Παπανικολάου, Αθήνα 1929)** που δημοσιεύτηκε σε συνέχειες στο

ΣΚΡΙΠ. Γενικά ο Ευστρατιάδης αποτέλεσε κρίσιμο κρίκο των αντιβενιζελικών εξελίξεων στην τετραετία 1924-1928.

- ***Μετανοεμβριανές κυβερνήσεις (Μικρασιατική Εκστρατεία και Καταστροφή (1920-1922))***

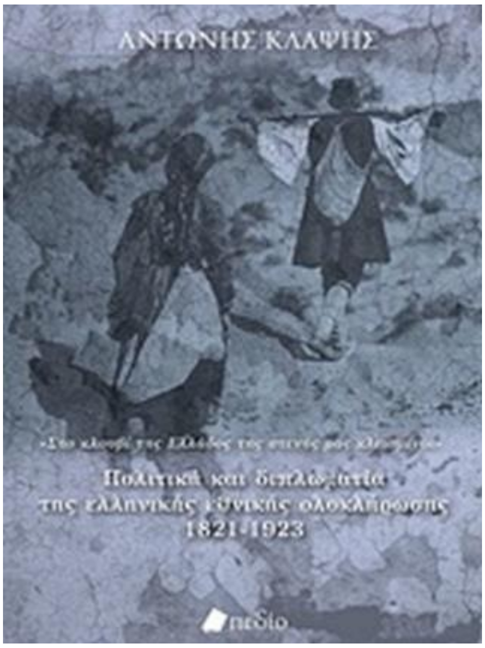
Michael L. Smith, *Το όραμα της Ιωνίας – Η Ελλάδα στη Μικρά Ασία 1919-1922*, Μ.Ι.Ε.Τ., Αθήνα 2002.

Μακράν το κορυφαίο βιβλίο αναφοράς για την Μικρασιατική εκστρατεία και Καταστροφή, αποτελεί η διδακτορική διατριβή του Smith που υποστηρίχθηκε το 1970 που καταφέρνει να κρατήσει μια αξιοθαύμαστη ισορροπία μεταξύ των δύο πολιτικών κόσμων, ενώ βασίζεται σε πολύτιμο πρωτογενές υλικό που ο Smith χειρίζεται με ευχέρεια.

Ο Smith είναι ο πρώτος που έκανε εκτενή χρήση των αγγλικών αρχείων, καθώς το κυριότερο μέρος της διατριβής του εκδόθηκε στα Αγγλικά το 1973. Σχεδόν όλοι οι ιστορικοί όταν θέλουν να ανατρέξουν στην αγγλική οπτική μέσα από επίσημα κείμενα, παραπέμπουν απευθείας στο έργο του Smith. Και αυτό γιατί εκτός των αγγλικών κρατικών αρχείων (The National Archives), ο Smith είναι ίσως ο μόνος που έχει ερευνήσει τα εξαιρετικής σημασίας αρχεία Lloyd George Papers και το Ημερολόγιο του Jonh Stavrides, που διετέλεσε Γενικός Πρόξενος της Ελλάδας στο Λονδίνο έως το 1920 και υπήρξε ιδιαίτερος δίαυλος επικοινωνίας του Βενιζέλου με τον Lloyd George και τον Αρχιστράτηγο Wilson.

Παράλληλα, δίνει αξιόλογες πληροφορίες από αρχειακό υλικό για την Μικρασιατική Άμυνα και τις δραστηριότητες των βενιζελικών στην Σμύρνη και στην Κωνσταντινούπολη την περίοδο 1921-1922. Γενικά νομίζω ότι η μελέτη περιέχει αρκετό υλικό που δεν έχει αξιολογηθεί και αξιοποιηθεί

επαρκώς και ο ερευνητής θα βρει σε αυτή αρκετά ερεθίσματα για περαιτέρω έρευνα.

Αντώνης Κλάψης, *Πολιτική και διπλωματία της ελληνικής εθνικής ολοκλήρωσης (1821-1923)*, Πεδίο Αθήνα 2019.

Μια πλήρης εισαγωγή για την περίοδο με εξαντλητική βιβλιογραφία, βρίσκεται στο βιβλίο του Αντώνη Κλάψη. Ο Κλάψης μας παρουσιάζει συνοπτικά το διπλωματικό παρασκήνιο και τις πιο ενδιαφέρουσες πτυχές του Εθνικού Διχασμού και της Μικρασιατικής Εκστρατείας. Το φόντο της εργασίας του είναι ένα έγκυρο λεπτομερές περίγραμμα των διεθνών εξελίξεων επικεντρώνοντας στην Ανατολική Μεσόγειο και στα ζητήματα που αφορούσαν την Ελλάδα για έναν αιώνα. Γενικά η οπτική του Κλάψη δένει τις εσωτερικές ελληνικές εξελίξεις με επιρροές από τις Μεγάλες Δυνάμεις και στο πλαίσιο αυτό κατασκευάζει την αφήγησή του.

Κατά τον Κλάψη, η ελληνική κοινή γνώμη ερμήνευε συστηματικά αλλά παραμορφωτικά τη συμπεριφορά τρίτων χωρών, και ιδιαίτερα των Μεγάλων Δυνάμεων, ως δήθεν *φιλελληνική* ή *ανθελληνική*. Αυτή η προσέγγιση παραγνώριζε τον θεμελιώδη κανόνα ότι η εξωτερική πολιτική των κρατών στηρίζεται κατά κύριο λόγο στην προσπάθεια εξυπηρέτησης των συμφερόντων τους. Η ικανότητα της Αθήνας να συντονίζει τις δικές της επιδιώξεις με εκείνες άλλων κυβερνήσεων ήταν που καθιστούσε εφικτή την επίτευξη των ελληνικών στόχων. Ακόμα και σε περιπτώσεις στις οποίες ιδεολογικοί ή ακόμα και συναισθηματικοί παράγοντες παρεισέφρεαν, η τελική απόφαση λαμβανόταν σε συνδυασμό με την επιδίωξη προώθησης των κατά περίπτωση εθνικών συμφερόντων των εμπλεκόμενων κυβερνήσεων, όπως τα αντιλαμβάνονταν οι επικεφαλής τους.

Στον αντίποδα, μια εξίσου διαστρεβλωτική θεώρηση ήταν εκείνη που απέδιδε στις Μεγάλες Δυνάμεις την αποκλειστική ευθύνη για όλα τα μείζονα

τεκταινόμενα στο εσωτερικό της Ελλάδας. Η παρέμβαση τους, βέβαια, ήταν πράγματι σημαντική. Όμως δεν συνέβαινε εν κενώ, αλλά μέσα στο πλαίσιο των ελληνικών ισορροπιών: τις επηρέαζε, αλλά και επηρεαζόταν –τόσο ως προς τη μορφή και το περιεχόμενο, όσο και ως προς το αποτέλεσμα– από αυτές.

Γενικά η θεώρηση του Κλάψη είναι κάπως ξηρή, αλλά ρεαλιστική και ορθολογιστική, απαλλαγμένη εντελώς από συναισθηματικούς παρορμητισμούς τους οποίους ο συγγραφέας ψέγει χωρίς εκπτώσεις ή εξαιρέσεις ως καταστροφικούς για τα ελληνικά συμφέροντα. Πραγματικά εντυπωσιακή και ογκώδης η ξενόγλωσση βιβλιογραφία που χρησιμοποιεί.

Άγγελος Συρίγος, Ευάνθης Χατζηβασιλείου, *Μικρασιατική Καταστροφή: 50 ερωτήματα και απαντήσεις*, Πατάκη, Αθήνα 2022.

Το πλέον επιδραστικό εκλαϊκευτικό βιβλίο Δημόσιας Ιστορίας και ο πρωταγωνιστής όλη της βιβλιοπαραγωγής για την επέτειο των 100 χρόνων από την Μικρασιατική Καταστροφή σε επίπεδο εντυπώσεων, αλλά και ουσίας. Χωρίς να κομίζουν κάτι νέο σε επίπεδο γνώσεων ή πληροφορίας για τον βαθύ γνώστη της περιόδου, οι δύο έμπειροι ιστορικοί (Συρίγος και Χατζηβασιλείου) κατάφεραν να συμπυκνώσουν και να απλοποιήσουν για τον μη ειδικό αναγνώστη σε 50 απαντήσεις πολλές δυσνόητες και περίπλοκες πτυχές του ζητήματος της Μικρασιατικής Εκστρατείας και Καταστροφής.

Είναι καταφανής η προσπάθειά τους για έναν ιστορικό αναστοχασμό με ενωτική χροιά σε ενεστώτα χρόνο και μια έντιμη, αλλά πολύ προσεκτική, μερική αποκατάσταση της μνήμης των μετανοεμβριανών αντιβενιζελικών ηγετών στην συνείδηση των νεοελλήνων. Στο πλαίσιο αυτό αχνοφέγγει μια ευγενική πολιτική σκοπιμότητα για τον ενεστώτα κοινωνικό χρόνο χωρίς εκπτώσεις στην ιστορική ουσία, που μόνο πορωμένα ή υστερόβουλα άτομα δεν θα έβρισκε σύμφωνους.

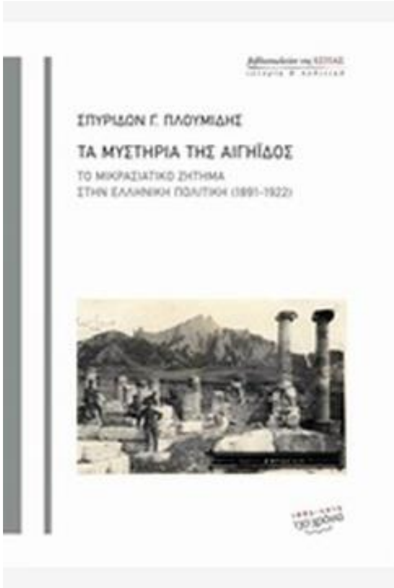

Αντώνης Κλάψης, «Οι εκλογές και το δημοψήφισμα του 1920» στο «*κ΄ η Ανατολή του αιμάτου σιντριβάνι» (Μικρασιατική εκστρατεία 1919-1922 – αιτίες και συνέπειες μιας καταστροφής)*, εκδόσεις Γκοβόστη, Αθήνα 2022.

Στον συλλογικό τόμο που κυκλοφόρησε για τα 100 χρόνια από την Μικρασιατική Καταστροφή, ο Αντώνης Κλάψης προσφέρει μια ανασκόπηση των λόγων που οδήγησαν στη απρόσμενη νίκη των αντιβενιζελικών στις κάλπες της 1ης Νοεμβρίου, με εμφανή πρόθεση να εξηγήσει ορθολογικά το φαινομενικά ανεξήγητο.

Για το δημοψήφισμα που ακολούθησε για την επιστροφή του Βασιλιά, περιγράφει λεπτομερώς πως οι Μεγάλες Δυνάμεις της Αντάντ είχαν σαφώς προειδοποιήσει την αντιβενιζελική κυβέρνηση που προέκυψε μετά τις εκλογές να μην επαναφέρει, μέσω δημοψηφίσματος ή με όποιον άλλον τρόπο, τον Βασιλιά Κωνσταντίνο στον θρόνο. Η δε διεξαγωγή του δημοψηφίσματος και η επιστροφή του Κωνσταντίνου λειτούργησαν ως προφάσεις προκειμένου η Γαλλία και η Ιταλία να αποστασιοποιηθούν ανοιχτά από τις δεσμεύσεις που είχαν αναλάβει με τη Συνθήκη των Σεβρών.

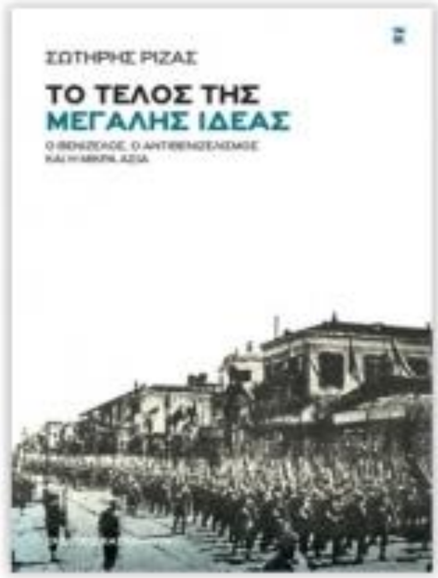
Στη συνεισφορά του ο Κλάψης δεν διστάζει να διαλύσει πολλούς σχετικούς με τις εκλογές μύθους όπως ότι η νίκη των αντιβενιζελικών δεν οφειλόταν σε υποσχέσεις που έδιναν για τερματισμό των στρατιωτικών επιχειρήσεων στη Μικρά Ασία, ή το υποστηριζόμενο από τους ηττημένους βενιζελικούς και τον Αλέξανδρο Παπαναστασίου ότι στις εκλογές είχαν συγκεντρώσει περισσότερες ψήφους και πως η ήττα τους οφειλόταν στο πλειοψηφικό εκλογικό σύστημα.

Σπυρίδων Γ. Πλουμίδης, *Τα μυστήρια της Αιγηΐδος (Το μικρασιατικό ζήτημα στην ελληνική πολιτική (1891-1922)*, Εστία, Αθήνα 2015.

Το έργο του Σπυρίδωνος Πλουμίδη ήδη έχει κατακτήσει επάξια μια περίοπτη θέση στη βιβλιογραφία της περιόδου, καθώς εκτός από νέες ανακαλύψεις και πληροφορίες για τα ζητήματα που εξετάζει, συνοδεύεται από εντυπωσιακή αρχειακή τεκμηρίωση. Ο Πλουμίδης στο πρώτο κομμάτι της μελέτης αναδεικνύει το αρχείο του μικρασιατικού συλλόγου Ανατολή και δίνει πολλά στοιχεία για την αξιοσημείωτη δραστηριότητα των μικρασιατικών συλλόγων στην Αθήνα πριν το 1914.

Λεπτομερέστατη η παρουσίαση της ελληνική παρουσίας στο Συνέδριο της Ειρήνης το 1918-1919 και όσων προηγήθηκαν της αποβίβασης στη Σμύρνη. Σχετικά με τον αντιβενιζελισμό, διαλύει πολλούς δημοφιλείς *βενιζελικούς μύθους* που αφορούν την προεκλογική περίοδο του 1920 αλλά και την επαύριο αυτής, ενώ δίνει πολλές σημαντικές και αξιόπιστες πληροφορίες για την αντιβενιζελική περίοδο 1920-1922 και την εκτέλεση των *Έξι*.

Σωτήρης Ριζάς, *Το τέλος της Μεγάλης Ιδέας – Ο Βενιζέλος, ο αντιβενιζελισμός και η Μικρά Ασία*, Καστανιώτη, Αθήνα 2015.

Τομή για την ιστορική περίοδο, αποτελεί η εργασία του Σωτήρη Ριζά για την περίοδο 1919-1922. Ο Ριζάς προσπαθεί να επαναδιαπραγματευτεί το ζήτημα των ευθυνών της Μικρασιατικής Εκστρατείας κάνοντας μια πιο αντικειμενική αποτίμηση των ευθυνών στις δύο μεγάλες παρατάξεις τις οποίες αντιμετωπίζει περισσότερο ισότιμα από πολλούς άλλους συναδέλφους του.

Ανάμεσα στα άλλα σημαντικά, αποδομεί το κύριο επιχείρημα πως η επιστροφή του βασιλιά συνέβαλε στην αλλαγή στάσης των Συμμάχων – ιδιαίτερα της Γαλλίας– καθώς υποδεικνύει την προγενέστερη ήδη στροφή που αυτή είχε εγκαινιάσει, ήδη από τον Ιανουάριο του 1920.

Παράλληλα εκφράζει τον σκεπτικισμό του για το τόλμημα του Βενιζέλου να αναλάβει μια τόσο περίπλοκη και δαπανηρή εκστρατεία, υπογραμμίζοντας το αδιαμφισβήτητο γεγονός των περιορισμένων δυνάμεων της τότε Ελλάδας για να αναλάβει το εγχείρημα. Τέλος, περιορίζει τις ευθύνες του αντιβενιζελισμού για την περίοδο διακυβέρνησής του, αναλύοντας τις αντικειμενικές δυσκολίες που προέκυψαν, ενώ θεωρεί τους έξι εκτελεσθέντες *αποδιοπομπαίους τράγους*.

Το χρονικό του είναι τεκμηριωμένο με αρχειακή έρευνα και αξιοποίηση πολλών νέων πηγών και δεν είναι υπερβολή να ειπωθεί ότι η συμβολή του άνοιξε έναν νέο δρόμο στην ιστοριογραφία της περιόδου.

Κωνσταντίνος Βλάσσης, *Πρόσφυγες Οικονομία και νομοθεσία κατά την Μικρασιατική εκστρατεία (ο επίμαχος νόμος 2870/1922)*, Δούρειος Ίππος, Αθήνα 2020.

Διεισδυτικό και τολμηρό το έργο του Κωνσταντίνου Δ. Βλάσση για τον περίφημο Νόμο 2870/1922, της υποτιθέμενης εσκεμμένης εγκατάλειψης των Μικρασιατών από τους αντιβενιζελικούς στο έλεος του Κεμάλ λόγω των πολιτικών τους φρονημάτων, που αποτέλεσε επί δεκαετίες έναν ανθεκτικό μύθο που έτρεφε και δυστυχώς τρέφει ακόμη το συλλογικό υποσυνείδητο των απογόνων των προσφύγων.

Σε αντίθεση με τους παλαιότερους ιστορικούς που αρκούνται στην παρουσίαση του νόμου και την ερμηνεία που του έχει δοθεί ως ιστορικό δεδομένο, ο Βλάσσης προέβη στο ξετύλιγμα της υπόθεσης η οποία αποδεικνύεται ότι ξεκινά το 1919. Επίσης ως νέο στοιχείο παρουσιάζει ποιοι βουλευτές ανά παράταξη ήταν παρόντες κατά την διάρκεια των εργασιών της Γ΄ Συντακτικής Εθνοσυνέλευσης, όταν συζητήθηκε η προσφυγική κρίση

που προέκυψε την άνοιξη του 1922 και προκάλεσε την ψήφιση του Νόμου 2870.

Από την χρονιά εκείνη έως το 1922, περιγράφονται οι διακυμάνσεις και παρουσιάζονται εκπληκτικά τεκμήρια, τόσο για την διαχείριση της υπόθεσης επί κυβερνήσεως Βενιζέλου, όσο και μετανοεμβριανών, ώστε να διαπιστωθεί ότι η κρατική πολιτική στην συγκεκριμένη περίπτωση ήταν ενιαία (όπως θα έπρεπε να αναμένεται).

Εκτός από την αναίρεση του σχετικού μύθου που πάντως παραμένει ιδιαίτερα δημοφιλής και ενεργός στην ιστορική συνείδηση των περισσότερων, ο Βλάσσης μέσα από πλήθος αρχειακών τεκμηρίων (κυρίως του Υπουργείου Εξωτερικών), αλλά και από άλλες πηγές κατόρθωσε να εντοπίσει ακόμη και την Εισηγητική Έκθεση του Νόμου 2870, ενώ παρέχει πολλές λεπτομέρειες για τις προσφυγικές κρίσεις που ξέσπασαν και ένα σχετικά εκτενές κεφάλαιο για την οικονομική κατάσταση της Ελλάδας την περίοδο 1919-1922.

Βασίλειος Μόστρας, *Η Μικρασιατική Επιχείρησις*, Ίκαρος, Αθήνα 1969.

Από αντιβενιζελικής πλευράς, μια αξιοσημείωτη τεχνική, σχεδόν δικανική, υπεράσπιση της πολιτείας του Γούναρη την περίοδο 1920-1922 παρέχει ο Βασίλειος Μόστρας. Πρωτότυπο σε σύλληψη και υλοποίηση, το έργο του Μόστρα προσφέρει μια οπτική της Μικρασιατικής Εκστρατείας, μέσω της απολογίας του Γούναρη στη Δίκη των *Έξι*.

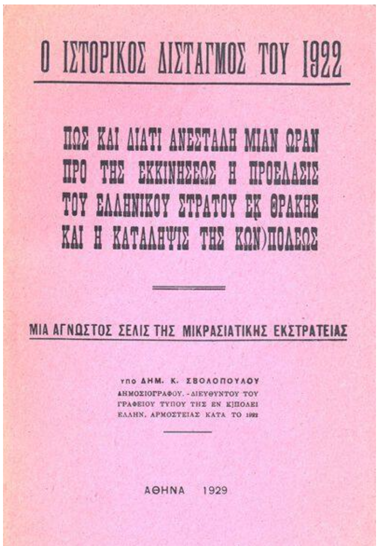
Την εποχή που εκδόθηκε, προσέφερε για πρώτη φορά στο αναγνωστικό κοινό σειρά απόρρητων και μόλις τότε αποδεσμευμένων διπλωματικών εγγράφων από το βρετανικό Foreign Office, επί των οποίων βάσισε και την όλη ανάλυσή του.

Κλασσικό αντιβενιζελικό έργο με υψηλού επιπέδου ανάλυση των θέσεων του Γούναρη σε μορφή υποσημειώσεων, εμβαθύνει στην περίοδο

αντιβενιζελικής διακυβέρνησης 1921-1922 λειτουργώντας απολογητικά. Ο Μόστρας αντιλαμβάνεται και στοιχειοθετεί την απολογία ως μια εύλογη και ειλικρινή μαρτυρία ενός αδικημένου πολιτικού ανδρός.

Η μονομέρεια του έργου εκτός από την εύλογη και φανερή αδυναμία που έχει κάθε μονοκόμματο έργο τέτοιας έμπνευσης, προσφέρει ένα τυπικό δείγμα του αντιβενιζελικού πολιτικού λόγου της περιόδου 1920-1922.

Πανέμορφη έκδοση από τις εκδόσεις Ίκαρος (έχω την πρώτη έκδοση, δεν ξέρω αν υπάρχει άλλη) που όταν την κρατάς και την σελιδοσκοπείς σου δημιουργεί την εντύπωση ότι κρατάς κάτι πολύ σημαντικό στα χέρια σου.

Δημήτριος Σβολόπουλος, *Ο ιστορικός δισταγμός του 1922 (μια άγνωστη σελίς της Μικρασιατικής Εκστρατείας)*, Αθήνα 1929.

Ενδιαφέρουσα η μικρή μονογραφία του τότε υπαλλήλου της Ύπατης Αρμοστείας Κωνσταντινουπόλεως Δημήτριου Σβολόπουλου (πατέρα του ακαδημαϊκού Κωνσταντίνου Σβολόπουλου), που αφορά την περίφημη ελληνική μπλόφα για κατάληψη της Κωνσταντινούπολης το 1922. Ο Σβολόπουλος, γνωστός αντιβενιζελικός δημοσιογράφος της εποχής και βιογράφος του Γούναρη, έχει μια σειρά από ανέκδοτα στοιχεία για το ζήτημα, αλλά μάλλον αποτυγχάνει να πείσει στην ουσία των ισχυρισμών του, ότι δηλαδή το εγχείρημα είχε πιθανότητες επιτυχίας.

Η μελέτη προσφέρει και μια αρκετά αξιόπιστη εικόνα για τις εξελίξεις εντός του αντιβενιζελισμού για εκείνο το βραχύ χρονικό διάστημα. Στη συνέχεια ο Σβολόπουλος παρέμεινε αντιβενιζελικός και το 1937 προσχώρησε στην 4η Αυγούστου αναλαμβάνοντας διευθυντής της Ραδιοφωνίας. Από τη θέση αυτή ο Δ. Σβολόπουλος ήταν ο συντάκτης του τελευταίου ανακοινωθέντος που εκφωνήθηκε στις 27 Απριλίου 1941 από το Ραδιοφωνικό Σταθμό Αθηνών, πριν την κατάληψη του από τις γερμανικές δυνάμεις.

Με δική του φροντίδα και ευθύνη το σήμα του σταθμού, τον γνωστό μας *τσομπανάκο*, παραδόθηκε και φυλάχθηκε στο αγγλικό Β.Β.C. και μετά τον πόλεμο επιστράφηκε στην Ελλάδα και χρησιμοποιήθηκε για δεκαετίες στο εμβληματικό άνοιγμα του προγράμματος των κρατικών καναλιών.

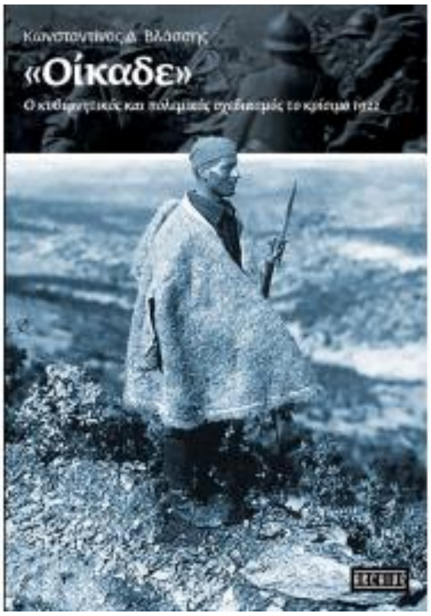

Ξενοφών Στρατηγός, *Η Ελλάδα στη Μικρά Ασία*, Δαμιανός, Αθήνα 1999.

Το κλασσικό έργο υπεράσπισης των μετανοεμβριανών κυβερνήσεων προέρχεται από τον Ξενοφώντα Στρατηγό, μέλος του Γενικού Επιτελείου κατά τον Εθνικό Διχασμό και όταν αυτό ανασυστάθηκε το 1921, υπουργό των κυβερνήσεων του 1922 και κατηγορούμενο στη δίκη των *Έξι*. Ο Στρατηγός πρωταγωνίστησε σε όλες τις στρατιωτικής φύσης κυβερνητικές αποφάσεις της περιόδου 1921-1922 και διαθέτει προνομιακή πληροφόρηση για τα κίνητρα και τις συνθήκες υπό τις οποίες πάρθηκαν πολλές από αυτές.

Ο Στρατηγός παρέχει επίσης πληροφορίες για τις κυβερνητικές αποφάσεις που αφορούσαν την εκστρατεία προς την Άγκυρα, ενώ ο ίδιος βρισκόταν σε συνεχή έριδα με τον Δούσμανη και είχε άμεση εμπλοκή στην επιλογή Χατζηανέστη αντί του αντίζηλού του. Επίσης παραθέτει πολλές πληροφορίες που είχαν οι ελληνικές Αρχές για τους κεμαλιστές, την στρατιωτική τους οργάνωση και τις ενισχύσεις που λάμβαναν σε όπλα από γαλλικές και ιταλικές ιδιωτικές εταιρίες που δεν σέβονταν τον ελληνικό ναυτικό αποκλεισμό, εν γνώσει των κυβερνήσεων τους. Όλη η μελέτη περιέχει διάσπαρτα πρωτογενή ιστορικά στοιχεία από το προσωπικό αρχείο του στρατηγού που όλα επαληθεύτηκαν από την ιστορική έρευνα για την γνησιότητά τους.

Ο Στρατηγός καταδικάστηκε σε ισόβια δεσμά στη δίκη των έξι, αλλά απελευθερώθηκε λίγους μήνες μετά λόγω της επιδείνωσης της υγείας του. Συνέγραψε την εν λόγω μελέτη όντας σοβαρά άρρωστος και νοσηλευόμενος σε σανατόριο στο Davos της Ελβετίας, όπου και πέθανε δύο χρόνια μετά την ολοκλήρωσή της.

Κωνσταντίνος Δ. Βλάσσης, *«Οίκαδε» – ο πολεμικός σχεδιασμός το μοιραίο 1922,* ανέκδοτη μελέτη υπό επεξεργασία, Archive, Αθήνα 2022.

Ο *εκσυγχρονισμός* και εμβάθυνση του έργου του Ξ. Στρατηγού όσον αφορά το έτος 1922 έρχεται από τον γνωστό ιστορικό Κ. Βλάσση. Η μελέτη του χωρίζεται σε δύο ισομερή τμήματα, το πρώτο αναλύει τα πολεμικά και πολιτικά σχέδια των αντιβενιζελικών κυβερνήσεων από τον Φεβρουάριο του 1922 ως την Καταστροφή. Στην Δημόσια Ιστορία, η εντύπωση που δίδεται για το 1922 είναι ότι η ελληνική κυβέρνηση επέδειξε αδράνεια, αμηχανία και απάθεια στην διαχείριση της Μικρασιατικής Εκστρατείας. Ωστόσο, στο βιβλίο φαίνονται οι δραστήριες ενέργειες που εκδηλώθηκαν σε κυβερνητικό επίπεδο με στρατιωτικά και οικονομικά μέτρα προς εκπόνηση ενός συγκεκριμένου σχεδίου μετά από συνεννόηση της κυβέρνησης με τον Αρχιστράτηγο Χατζηανέστη και τον Αρμοστή της Σμύρνης Στεργιάδη.

Στο δεύτερο μέρος χρησιμοποιώντας στοιχεία από το πρώτο, ο Βλάσσης δίνει μια νέα ερμηνεία για τη στόχευση των τριών περίφημων άρθρων του Βλάχου, αφού πριν εξετάζει συνοπτικά την στάση και αρθρογραφία του εκδότη της *Καθημερινής* (κυρίως του 1921 και 1922) για να καταλήξει στα επίμαχα (*Η γέφυρα των Στεναγμών, Οίκαδε* και *Πομερανοί*).

Ταυτόχρονα, μέσα από ενδελεχή έρευνα εντοπίζονται απολογητικά άρθρα που έγραψε σε ανύποπτο χρόνο ο Βλάχος για τους λόγους που τον ώθησαν στην συγγραφή αυτών, οπότε ακολουθεί κι η έκπληξη καθώς αποδεικνύεται πως το άρθρο *Πομερανοί* συνέγραψε ο διευθυντής Νικόλαος Κρανιωτάκης κι όχι ο Βλάχος. Γενικά μια πρωτότυπη σύλληψη του Βλάσση για μια εναλλακτική ερμηνεία των περίφημων άρθρων του Βλάχου στις παραμονές της κατάρρευσης του μετώπου βασισμένη σε λεπτομέρειες με τις οποίες δεν ασχολήθηκε κανείς ως τώρα.

Ιωάννης Σ. Παπαφλωράτος, *Η ιστορία του Ελληνικού Στρατού (1833-1949)*, τόμοι Ι, ΙΙ, Σάκουλα, Αθήνα 2014.

Το δίτομο ογκώδες έργο του Ιωάννη Σ. Παπαφλωράτου έχει μάλλον παραπλανητικό τίτλο καθώς, ανάμεσα στα άλλα, εξετάζει λεπτομερώς όλο το διπλωματικό και πολιτικό προσκήνιο και παρασκήνιο της περιόδου 1914 - 1928 που μας ενδιαφέρει. Πρακτικά αποτελεί μια συνολική πολιτική ιστορία της Ελλάδας με έμφαση στον στρατιωτικό της τομέα.

Ο Παπαφλωράτος δίνει πλήθος πρωτότυπων πληροφοριών για τις διώξεις των αντιβενιζελικών την περίοδο 1917-1920, την αντιβενιζελική διακυβέρνηση της επόμενης περιόδου, για τη Δίκη των *Έξι* και για πολλά άλλα ζητήματα που αφορούν τον αντιβενιζελισμό, καθώς έχει ερευνήσει σε βάθος το σύνολο των ζητημάτων που τον αφορούν. Παράλληλα, περιγράφει και το ζήτημα των σχέσεων του αντιβενιζελισμού με τον Ελληνικό Στρατό κυρίως κατά την πολεμική δεκαετία.

Πλούσιο έργο ενός έμπειρου ιστορικού, με πνοή και συνεκτική ροή που μπορεί να λειτουργήσει ως βοήθημα σε πολλά ιστορικά ζητήματα των εποχών που διαπραγματεύεται. Ο Παπαφλωράτος λειτουργεί σαφώς υπερασπιστικά για τον αντιβενιζελισμό και τις επιλογές του και αυτό από μόνο του δημιουργεί ένα πρόσθετο ενδιαφέρον για το ζήτημά μας. Απαραίτητο για όποιον ασχοληθεί με τον αντιβενιζελισμό της περιόδου του Εθνικού Διχασμού και του Μεσοπολέμου.

Κωνσταντίνος Μ. Σακελλαρόπουλος, *Η σκιά της Δύσεως (Ιστορία μιας καταστροφής)*, Εκάτη, Αθήνα 2009.

Τέλος, η πιο αξιόπιστη υπεράσπιση της εξωτερικής πολιτικής των μετανοεμβριανών κυβερνήσεων αποτελεί μέχρι την εποχή μας η εργασία του διπλωμάτη Κωνσταντίνου Σακελλαρόπουλου που εκδόθηκε το 1954.

Ο Σακελλαρόπουλος αντιλαμβάνεται την Μικρασιατική Καταστροφή ως ένα νομοτελειακά αναπόφευκτο αποτέλεσμα που προήλθε περισσότερο από τους ανταγωνισμούς των Μεγάλων Δυνάμεων στην Ανατολή και λιγότερο από τα λάθη των μετανοεμβριανών κυβερνήσεων που σύμφωνα με τον Σακελλαρόπουλο έπραξαν ό,τι ήταν δυνατό στα πλαίσια των δυνατοτήτων μιας μικρής περιφερειακής δύναμης όπως η Ελλάδα.

- ***Δίκη των Έξι***

Θανάσης Διαμαντόπουλος, *Η δίκη των Έξι: εξιλασμός ή δικαστικός φόνος;*, Παττάκη, Αθήνα 2022.

Το βιβλίο του Θανάση Διαμαντόπουλου για τη Δίκη των *Έξι* χωρίζεται σε αδρές γραμμές σε τρεις ενότητες. Η πρώτη αποτελεί μια ανατομία του Εθνικού Διχασμού του 1915, η δεύτερη αφορά μια κριτική ανάλυση της Δίκης των *Έξι*. Η τρίτη ενότητα ξεδιπλώνει τις επιβιώσεις του Εθνικού Διχασμού στα κατοπινά χρόνια του Μεσοπολέμου με τα γνωστά καταστροφικά αποτελέσματα. Έτσι, η οδυνηρή αυτή επέτειος των 100 ετών από τη Μικρασιατική Καταστροφή είναι μάλλον η αφορμή για τον συγγραφέα και όχι η αιτία, αφού τελικά κατάφερε να μας δώσει ένα συνολικό περίγραμμα όλη της 20ετίας του διπλού διχασμού.

Τη Δίκη των *Έξι* ο Διαμαντόπουλος την καταλαβαίνει, όπως ήταν άλλωστε,

ως ένα ενδιάμεσο σκαλοπάτι στην κλίμακα του εικοσαετούς Εθνικού Διχασμού. Αποδομεί με σαφήνεια και με σαφή επιχειρηματολογία το κατηγορητήριο αλλά και όλη τη διαδικασία της δίκης, που ουσιαστικά ήταν ένας ενδικοφανής φόνος. Εντοπίζει με ακρίβεια το πολιτικό παρασκήνιο και τις σκοπιμότητες που εξυπηρετούσε και, τελικά, περιγράφει με λεπτομέρεια όλους τους συντελεστές μιας πρωτοφανούς εξέλιξης που ρίχνει τη σκιά της στην πολιτική ζωή της χώρας ως τις μέρες μας. Άλλωστε, η ίδια η δίκη είχε ένα ειδικό πολιτικό βάρος, καθώς οι *Έξι* δεν χρησίμευσαν μόνο ως εξιλαστήρια θύματα, αλλά και για να χρεώσουν συμβολικά όλες τις ευθύνες της Μικρασιατικής Καταστροφής στην αντιβενιζελική παράταξη.

Νομίζω ότι το πλέον σημαντικό πλεονέκτημα του βιβλίου είναι το ύφος και το ξεδίπλωμα της επιχειρηματολογίας του συγγραφέα. Συνήθως, τα ιστορικά βιβλία που αφορούν την περίοδο, με εξαίρεση την εργασία του Δαφνή, έχουν ξηρό ύφος, είναι παραφορτωμένα με ημερομηνίες και γεγονότα και, ακριβώς γιατί έχουν το άγχος να τα πουν όλα, τελικά δεν διαβάζονται τουλάχιστον ευχάριστα, αν διαβάζονται καν.

Ο Διαμαντόπουλος καταφέρνει με ένα παιγνιώδες γλωσσικό ύφος να μας παρασύρει σε ένα γοητευτικό ανάγνωσμα που συμπυκνώνει δυόμισι δεκαετίες ελληνικής ιστορίας σε μερικές χιλιάδες λέξεις, επίτευγμα καθόλου ευκαταφρόνητο. Δεν καταδικάζει, δεν καταγγέλλει, δεν φωνασκεί, δεν φανατίζει, αλλά ερευνά, δικαιολογεί, φρονηματίζει και τελικά φτιάχνει μια ιστορική αποτίμηση χωρίς τα, δυστυχώς, συνηθισμένα απλουστευτικά δίπολα: καλούς – κακούς, Άγγελους – Δαίμονες, πατριώτες – προδότες.

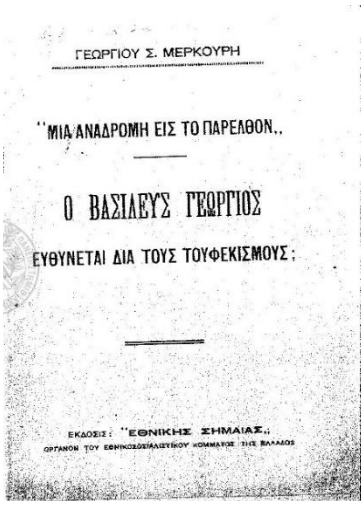
Ένα σύγχρονο βιβλίο που εγκολπώνεται ευρήματα και ιστορικά στοιχεία που παρήγαγε η ιστορική έρευνα δεκαετιών, σε ένα ζήτημα – αγκάθι. Μεγάλη εκδοτική επιτυχία της βιβλιοπαραγωγής του 2022, υποστηρίχθηκε από συνεχείς παρουσιάσεις και διαλέξεις του συγγραφέα σε όλη την Ελλάδα.

Συλλογικό έργο, *Η δίκη των οκτώ και η εκτέλεση των Έξι*, Ίδρυμα ιστορίας του Ελευθέριου Βενιζέλου, Αθήνα 2010.

Η κορυφαία νομική ανάλυση για το ζήτημα της Δίκης των *Έξι* βρίσκεται σε αυτόν τον συλλογικό τόμο. Εκτός από το κομμάτι του δικηγόρου Νικόλαου Βασιλάτου γιού του Γεράσιμου Βασιλάτου που συμμετείχε στην δίκη ως νομικός βοηθός των δικηγόρων υπεράσπισης.

Επίσης υπάρχει το άρθρο της νομικού Χαρίκλειας Δημακοπούλου **(Χαρίκλεια Δημακοπούλου, «Το έκτακτον στρατοδικείον προς εκδίκασιν των "κατά των υπαιτίων της εθνικής καταστροφής κατηγοριών"» (1922), στο: *Η δίκη των οκτώ και η εκτέλεση των Έξι)*** που αναλύει έγκυρα αλλά πρωτίστως διεξοδικά, κάθε νομική πτυχή του ζητήματος. Απαραίτητο βοήθημα για ένα κομβικό για τον αντιβενιζελισμό, ιστορικό ζήτημα.

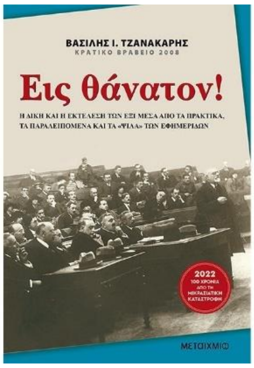

Γεώργιος Μερκούρης, *Μια αναδρομή στο παρελθόν. Ευθύνεται ο Βασιλεύς Γεώργιος για τους τουφεκισμούς;*, Εθνική Σημαία, Αθήνα χ.χ.

Το φυλλάδιο αυτό, τεκμήριο για την γενικότερη ιστορική πορεία του αντιβενιζελισμού, δημοσιεύτηκε από τον Γεώργιο Μερκούρη το 1935 λίγους μήνες πριν από την Παλινόρθωση ως υπεράσπιση του Γεώργιου Β΄ για την αδράνειά του κατά την εκτέλεση των *Έξι*. Και αυτό γιατί ο γιός του εκτελεσθέντα Ν. Στράτου είχε κατηγορήσει τον Γεώργιο από το βήμα της Ε΄ Εθνοσυνέλευσης (μονοκομματικά αντιβενιζελικής) για την αδράνειά του και την ατολμία του εκείνη την περίοδο.

Η μαρτυρία του Μερκούρη είναι αναμφίβολα προκατειλημμένη και με συγκεκριμένο προσανατολισμό λόγω της χρονικής της και θεματικής της σκοπιμότητας. Παρόλα αυτά προσφέρει σημαντικές λεπτομέρειες για την σύντομη περίοδο πριν την εκτέλεση των *Έξι*, τις οποίες ο Μερκούρης

γνώριζε λόγω της κορυφαίας θέσης του στο ΛΚ και στον αντιβενιζελισμό γενικότερα. Δίνει πληροφορίες για την απομόνωση του Γεώργιου Β΄ από την Επανάσταση του 1922, που καθόριζε ακόμη και ποιους θα δεχόταν σε ακρόαση, αποκλείοντας κάθε αντιβενιζελικό πολιτευτή.

Βασίλης Τζανακάρης, ***Εις Θάνατον! – Η δίκη και η εκτέλεση των Έξι μέσα από τα πρακτικά, τα παραλειπόμενα και τα ψιλά των εφημερίδων*****, Μεταίχμιο, Αθήνα 2010.**

Η ογκώδης εργασία του Βασίλειου Τζανακάρη αποτελεί μια ενδιαφέρουσα ανατομία της Δίκης των *Έξι* μέσα από τα πρωτοσέλιδα των εφημερίδων της εποχής. Αποτέλεσε μια σημαντική εκδοτική επιτυχία, με σοβαρή επιρροή στη Δημόσια Ιστορία. Αρκετά έμπειρος ο Τζανακάρης στην επιλογή του υλικού και την επιμέλειά του, αλλά επειδή αυτό είναι μονομερές και προέρχεται μόνο από την περίοδο της Δίκης σε εποχή που οι εφημερίδες βρίσκονταν υπό αυστηρή λογοκρισία, θέλει προσοχή στην αξιοποίησή του.

Επίσης είναι σημαντικό να τονιστεί ότι το υλικό που παρουσιάζεται δεν διασταυρώνεται με άλλες πηγές, ενώ ο συγγραφέας αποφεύγει να εκθέσει τις απόψεις του στις περισσότερες των περιπτώσεων. Όλη αυτή η σειρά των βιβλίων του Τζανακάρη διαβάστηκε αρκετά και αποτέλεσε μια μεγάλη εκδοτική επιτυχία.

Γεράσιμος Βασιλάτος, ***Η δίκη και η εκτέλεση των Εξ*****, Αθήνα 1980.**

Ο Γεράσιμος Βασιλάτος συμμετείχε ως νεαρός δικηγόρος στη Δίκη των *Έξι* ως βοηθός και πρακτικογράφος της ομάδας των συνηγόρων των κατηγορούμενων. Από την θέση αυτή παρακολούθησε τη δίκη και παραθέτει στη δυσεύρετη αυτή μονογραφία ένα αρκετά αξιόπιστο χρονικό της.

Διακρίνεται από αρκετά σοβαρά λάθη και υπερβολές, σε όλα τα αμιγώς ιστορικά θέματα που αναφέρει ο Βασιλάτος και εφάπτονται με τη δίκη. Έχει όμως μια αξιόλογη νομική παρουσίαση της υπερασπιστικής γραμμής και όλων των ενστάσεων που υπέβαλλαν οι συνήγοροι στην αρχή της δίκης, ζήτημα που ο Βασιλάτος είχε άμεση εικόνα λόγω της θέσης του.

Πρακτικά μας μεταφέρει πως βίωσε τη δίκη η ομάδα των συνηγόρων υπεράσπισης της οποίας ήταν μέλος, μια μαρτυρία που λειτουργεί συμπληρωματικά στη θέαση που έχουμε για το ζήτημα.

Χαράλαμπος Βοζίκης, Αι απολογίαι των θυμάτων της 15 Νοεμβρίου 1922, Τύποις Μακρή, Αθήνα χ.χ.

Ο Χαράλαμπος Βοζίκης (στενός συνεργάτης του Γούναρη από την εποχή των *Ιαπώνων*) έδωσε στη δημοσιότητα ένα τρίτομο έργο υπεράσπισης των μετανοεμβριανών κυβερνήσεων αλλά και γενικότερα της αντιβενιζελικής παράταξης και του Βασιλιά κατά τον Εθνικό Διχασμό.

Φαινομενικά το έργο παραθέτει τις απολογίες των 7 κατηγορούμενων (ο Γούδας δεν απολογήθηκε), που μπορεί να βρει κανείς και από άλλες πηγές. Το ενδιαφέρον όμως βρίσκεται στην εκτεταμένη εισαγωγή του Βοζίκη, στην οποία φιλοξενεί πολλά ιστορικά τεκμήρια και πειστήρια με κύριο σκοπό να αποδείξει ότι οι Μ. Δυνάμεις πλην ενός τμήματος της αγγλικής κυβέρνησης, είχαν εγκαταλείψει αβοήθητη την Ελλάδα ήδη από την επομένη της αποβίβασης του ελληνικού εκστρατευτικού σώματος στη Σμύρνη.

Αναμφίβολα το υλικό που παραθέτει ο Βοζίκης έχει ενδιαφέρον, αλλά είναι πλέον γνωστό και από άλλες πηγές. Είναι σημαντικό όμως που είναι συγκεντρωμένο σε μια συνολική παρουσίαση και έτσι είναι ευκολότερα προσπελάσιμο στον ερευνητή. Από την άλλη, έχει σοβαρές αδυναμίες, καθώς χρησιμοποιεί ως αξιόπιστα και αντλεί στοιχεία ακόμη και από

αντιβενιζελικά φυλλάδια, ενώ είναι εξόφθαλμη η προσπάθειά του να φορτώσει όλα τα λάθη της Μικρασιατικής Εκστρατείας στον Βενιζέλο, ακόμα και όταν αυτός δεν είχε την διακυβέρνηση της Χώρας. Στον πρόλογο του Βοζίκη δεν θα βρει κανείς ούτε το ελάχιστο στοιχείο αυτοκριτικής, αλλά αντίθετα θα δει τη μανία του εναντίον του Βενιζέλου, η οποία εκδηλώθηκε σε πολλές συγκύριες μεσοπολεμικά.

Ο Βοζίκης ακολούθησε μια διακριτή αδιάλλακτη προσωπική πολιτική στα όρια του ΛΚ την περίοδο 1924-1928 την οποία εξέφραζε κυρίως μέσω της αντιβενιζελικής εφημερίδας *Ελληνική* που απηχούσε απευθείας τις απόψεις του. Κατηγόρησε δημοσίως τον Τσαλδάρη για την συνεργασία του με τα βενιζελικά κόμματα στην προεδρική εκλογή του 1926, αλλά και για την συμμετοχή του στην Οικουμενική Κυβέρνηση Ζαΐμη της ίδιας χρονιάς.

Μετά τις εκλογές του 1928 ο Βοζίκης κατηγόρησε τον Τσαλδάρη ως υπεύθυνο για την συντριβή, αλλά η πρόθεσή του να τον διαδεχθεί στην ηγεσία του ΛΚ δεν είχε ρεαλιστική προοπτική, καθώς ο ίδιος δεν είχε εκλεγεί καν βουλευτής.

Το έργο του Βοζίκη, ή μάλλον η εισαγωγή του, έκανε εντύπωση την εποχή που εκδόθηκε (περί το 1925-27) και αποτέλεσε πηγή έμπνευσης και υλικό άντλησης πληροφοριών για πολλές αντιβενιζελικές μελέτες που γράφτηκαν μετά από αυτό.

- *Μεσοπόλεμος (1922-1928)*

Γρηγόριος Δαφνής, *Η Ελλάς μεταξύ δύο πολέμων Τόμος Α΄*, Κάκτος, Αθήνα 1997.

Το σημείο αναφοράς για τον Μεσοπόλεμο παραμένει μέχρι τις μέρες μας το έργο του δημοσιογράφου Γρηγόρη Δαφνή. Παραμένει κορυφαίο μέχρι τις μέρες μας για τους ακόλουθους λόγους:

α. Γιατί η απλότητα της γραφής του είναι απαράμιλλη. Επειδή ακριβώς η δουλειά του είναι περισσότερο δημοσιογραφική είχε πολύ λιγότερους περιορισμούς να ικανοποιήσει από έναν ιστορικό. Γράφει περισσότερο ένα ιστορικό παραμύθι και η απλότητα της έκφρασής του θέλγει τον μέσο φιλίστορα αναγνώστη.
β. Γιατί είναι σύγχρονος με τα γεγονότα. Πολλές φορές αυτό μπορεί να ισοφαρίσει πολλά άλλα μειονεκτήματα, καθώς οι αναμνήσεις ενός δημοσιογράφου της εποχής, αναδεύουν το κλίμα της – το βενιζελικό κλίμα, θα μπορούσε να προσθέσει κανείς.
γ. Γιατί όσο και αν μεροληπτεί υπέρ των βενιζελικών, δεν διστάζει σε πολλά σημεία να υποδείξει τα λάθη τους ή να τα υπονοήσει με μια προσεκτική ασάφεια. Έτσι τελικά το αποτέλεσμα μοιάζει ισορροπημένο και κανείς δεν μπορεί να τον κατηγορήσει για έλλειψη αντικειμενικότητας.
δ. Γιατί περιέργως κανείς ως τώρα δεν προσπάθησε να αξιοποιήσει και να συνθέσει τις δεκάδες θεματικές μελέτες για πτυχές του Μεσοπολέμου, δημιουργώντας μια νέα πιο σύνθετη και πλήρη αφήγηση, που θα εμπεριέχει όλα τα νέα στοιχεία που έχουν προκύψει. Και λέω περιέργως γιατί ο Μεσοπόλεμος έχει διάρκεια μόλις 22 χρόνια, (18 αν υπολογίσουμε μετά τη Μικρασιατική Καταστροφή).

Έχει όμως και αρκετές αδυναμίες. Αν και ιστορία του Μεσοπολέμου, ο Δαφνής ασχολείται σχεδόν αποκλειστικά με την πολιτική ιστορία κλείνοντας ερμητικά τα μάτια σε πολλά άλλες κρίσιμες πτυχές της περιόδου. Μεροληπτεί υπέρ των βενιζελικών και αποτυγχάνει να περιγράψει τον

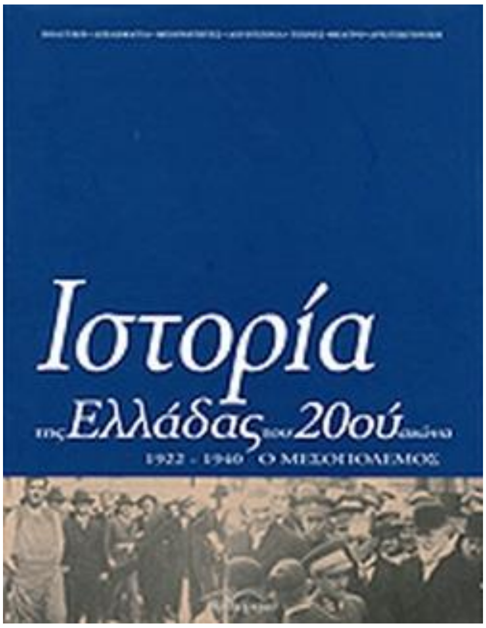
μηχανισμό τροφοδοσίας του δεύτερου Εθνικού Διχασμού. Είναι επίσης φανερό ότι δεν είχε την ίδια προνομιακή γνώση και πρόσβαση σε πληροφόρηση σχετικά με τον αντιβενιζελισμό όπως είχε με τον βενιζελισμό τον οποίο ανατομεί και περιγράφει σε μεγαλύτερο βάθος και λεπτομέρεια. Έτσι μοιραία αποτυγχάνει να μας περιγράψει επαρκώς τις εξελίξεις στους κόλπους του αντιβενιζελισμού και το ίδιο πάνω – κάτω ισχύει και για τις αντίστοιχες εξελίξεις στο Κ.Κ.Ε. Είναι φανερό διαβάζοντας το έργο του ότι δεν είχε πρόσβαση σε σημαντικά αρχεία και πληροφορίες που έχει ο σύγχρονος ερευνητής, άρα η αφήγησή του είναι μοιραία ελλιπής.

Επειδή ανέφερα ότι ο Δαφνής μεροληπτεί υπέρ των βενιζελικών, θα ήθελα να το αναλύσω λίγο περισσότερο και αναφερθώ μόνο στην περίοδο 1922-1928, λόγω συνάφειας με το θέμα μας. Έτσι ο Δαφνής:

α. Περιγράφει την *Επανάσταση του 1922* ως ένα γεγονός σχεδόν αυθόρμητο αν και σήμερα ξέρουμε πέραν πάσης αμφιβολίας ότι οι συνωμοσίες είχαν ξεκινήσει αμέσως μετά την αποτυχία της εκστρατείας στον Σαγγάριο.
β. Δεν περιγράφει επαρκώς την βενιζελική revanche που συντελέστηκε με την *Επανάσταση του 1922* στο Κράτος. Αυτή όμως είναι πολύ σημαντική εξέλιξη για να αντιληφθεί κανείς την εκ νέου συσπείρωση του αντιβενιζελισμού μετά την Μικρασιατική Καταστροφή, αλλά και την διατήρηση του χάσματος.
γ. Για το αιματηρό συλλαλητήριο των βασιλοφρόνων στις 9 Δεκεμβρίου 1923 υιοθετεί άκριτα το πόρισμα της επιτροπής που σύστησε η ίδια η *Επανάσταση του 1922* για να διερευνήσει τι συνέβη.
δ. Δεν περιγράφει επαρκώς τις στρατιωτικές πιέσεις που οδήγησαν στην πτώση του Βενιζέλου το 1924.
ε. Δεν αναφέρει στοιχεία για το διαβλητό του δημοψηφίσματος του 1924, αλλά μόνο τα υπονοεί αρκετά έξυπνα.
στ. Όσον αφορά τον αντιβενιζελισμό αυτός ουσιαστικά είναι σχεδόν εξαφανισμένος από την εξιστόρηση του Δαφνή σε όλη την περίοδο 1925-1926.
ζ. Στην ανάλυσή του για τις κυβερνήσεις συνεργασίας 1926-1928 λείπει εντελώς η αντιπαράθεση ΛΚ - Ελευθεροφρόνων.
η. Είναι σαφώς αρνητικά προκατειλημμένος απέναντι στον Μεταξά. Ενώ για τις δύο επιστροφές Βενιζέλου στο πολιτικό προσκήνιο παρά τις πολλές

δηλώσεις του για οριστική αποχώρηση δεν αναφέρει τίποτε, για την αντίστοιχη που έκανε ο Μεταξάς το 1928 και επέστρεψε το 1932 αναφέρει ότι *«δεν είχε συνείδησιν της σημασίας ούτε των λόγων του, ούτε των πράξεών του»* (Γρηγόριος Δαφνής, *Η Ελλάς μεταξύ δύο πολέμων, Τόμος Α΄*, Κάκτος, Αθήνα 1997, σ. 397).

Σε κάθε περίπτωση η μελέτη του Δαφνή, αν και δημοσιογραφικής υφής, παραμένει απαραίτητο εισαγωγικό εργαλείο στην ιστορία του Μεσοπολέμου, καθώς εισάγει άκοπα τον ακατατόπιστο αναγνώστη στο πολιτικό κλίμα της εποχής.

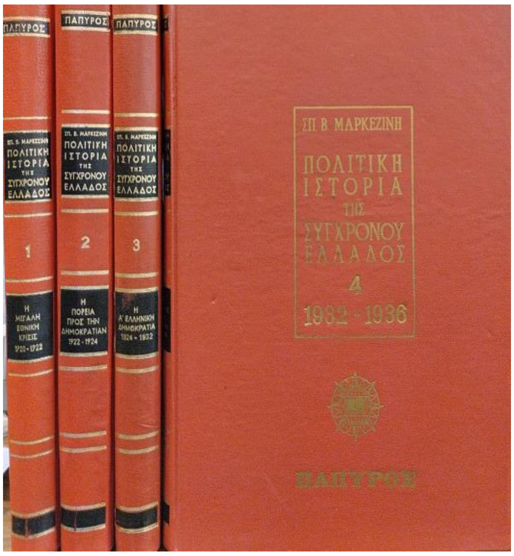

Χρήστος Χατζηιωσήφ, «Κοινοβούλιο και δικτατορία», στο *Ιστορία της Ελλάδας του 20ου Αιώνα – Μεσοπόλεμος 1922-1940, τόμος Β2*, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2000.

Μια σοβαρή προσπάθεια εκσυγχρονισμού της πολιτικής ιστορίας της περιόδου σε σχέση με το έργο του Δαφνή, δόθηκε αρχικά από τον Νικόλαο Οικονόμου στο συλλογικό έργο της Ιστορίας του Ελληνικού Έθνους (**Νικόλαος Οικονόμου, «Η περίοδος από τον Σεπτέμβριο του 1926 ως τον Φεβρουάριο του 1935», στο *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τόμος ΙΕ΄, Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 1980**) και μια ακόμη εξίσου αξιοσημείωτη από τη συμβολή του Χρήστου Χατζηιωσήφ σε μια ογκώδη δίτομη έκδοση για τον Μεσοπόλεμο. Και τα δύο έργα βρίσκονται εμφανώς υπό την επήρεια του έργου του Θάνου Βερέμη και δίνουν έμφαση στο βάρος του στρατιωτικού παράγοντα στις πολιτικές εξελίξεις της περιόδου.

Σπυρίδων Μαρκεζίνης, *Πολιτική ιστορία της Συγχρόνου Ελλάδος, τόμοι 3ος, 4ος*, Πάπυρος, Αθήνα 1978.

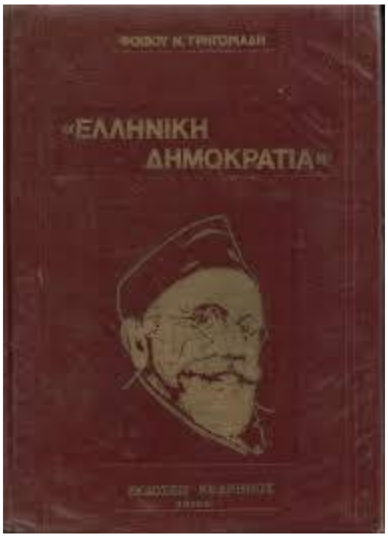
Ο Σπυρίδων Μαρκεζίνης στο πολύτομο έργο του για την πολιτική ιστορία της Σύγχρονης Ελλάδας καταφέρνει να δώσει το πληρέστερο περίγραμμα του αντιβενιζελισμού, ενώ είναι ο μόνος που κάνει σχετικές νύξεις για την σύγκρουση των δύο κομμάτων του, ΛΚ και Ελευθεροφρόνων.

Προφανώς έχει το πολύ σημαντικό πλεονέκτημα να προέρχεται πολιτικά ο ίδιος από τον αντιβενιζελισμό και να έχει σαφέστερη εικόνα για τις εσωτερικές του διεργασίες, άλλωστε ο πατέρας του Βασίλειος Μαρκεζίνης διετέλεσε υψηλόβαθμο στέλεχος των Ελευθεροφρόνων. Είναι χαρακτηριστικό ότι στο έργο του Μαρκεζίνη ο αντιβενιζελισμός αναλύεται στην ίδια έκταση με τον βενιζελισμό, ενώ παρέχει διεισδυτικές πληροφορίες για το ΛΚ του οποίου το παρασκήνιο γνώριζε εκ των έσω.

Πάντως η ανάλυση του Μαρκεζίνη για τον αντιβενιζελισμό παραμένει σχετικά συνοπτική και σίγουρα δεν καλύπτει επαρκώς το ζήτημα σε όλες τις πτυχές του, καθώς έτσι και αλλιώς ίσως δεν είναι και το αντικείμενο μιας γενικής πολιτικής ιστορίας της περιόδου.

Αν και κάπως πομπώδης, η Ιστορία του Μαρκεζίνη αποτελεί αυτονόητο εφόδιο για τον ερευνητή της περιόδου και του αντιβενιζελισμού ειδικότερα. Το έργο του συνοδεύεται και από πίνακες ζωγραφικής με προσωπογραφίες ιστορικών προσώπων, αλλά και με γενικότερο ιστορικό περιεχόμενο κάτι που λειτουργεί ενισχυτικά στο ιστορικό αισθητήριο του ερευνητή.

Φοίβος Γρηγοριάδης, *Διχασμός – Μικρά Ασία, Τόμοι Α΄ Β΄*, Κέδρηνος, Αθήνα 1972. Φοίβος Γρηγοριάδης, *Ελληνική Δημοκρατία*, *Τόμος Γ΄*, Κέδρηνος, Αθήνα 1972.

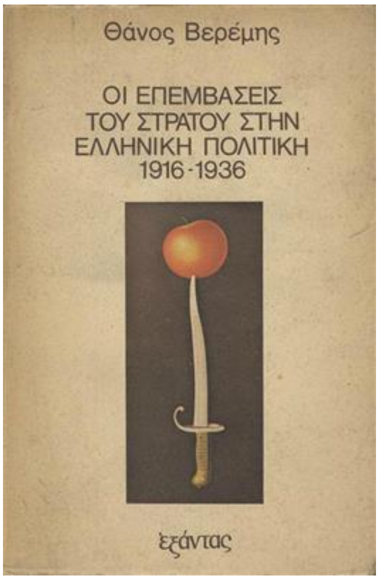
Τα έργα του Φοίβου Γρηγοριάδη για την περίοδο χαρακτηρίζονται από τον βενιζελικό τους προσανατολισμό και τον έντονο εκλαϊκευτικό τους χαρακτήρα. Ο Γρηγοριάδης χρησιμοποιεί δραματοποιημένες ζωντανές περιγραφές, μικρά χαρακτηριστικά επεισόδια που αναδεικνύουν τη

μεγάλη εικόνα, αποσπάσματα από επίσημα έγγραφα και αρχεία. Δεν διστάζει να υποδείξει τα λάθη του βενιζελισμού, επίσης έχει πολλά στοιχεία μικροϊστορίας που λειτουργούν ευεργετικά στην αφήγησή του που είναι ζωντανή και πολύ ευχάριστη στην ανάγνωση.

Όμως το έργο του ρέπει προς μια αφήγηση παλαιάς και κάπως ξεπερασμένης, τολμώ να πω, κοπής, όπου το πεδίο ιστορικής δράσης μονοπωλούν οι ήρωες και οι προσωπικότητες. Ακόμη χειρότερα δεν αναφέρει τις πηγές από όπου αντλεί το υλικό του και τελικά προβληματίζει τον ερευνητή κατά πόσο μπορεί να τον χρησιμοποιήσει.

Πάντως η διασταύρωσή του με άλλες πηγές πείθει ότι είναι αξιόπιστη πηγή αν και ο εκλαϊκευτικός χαρακτήρας του κειμένου σε κάποια σημεία τουλάχιστον υπεραπλουστεύει τα συμπεράσματά του. Είναι εξαιρετική πηγή για τον βενιζελισμό, όμως έχει και διεισδυτικές πληροφορίες και για τον αντίπαλό του που είναι αξιοποιήσιμες.

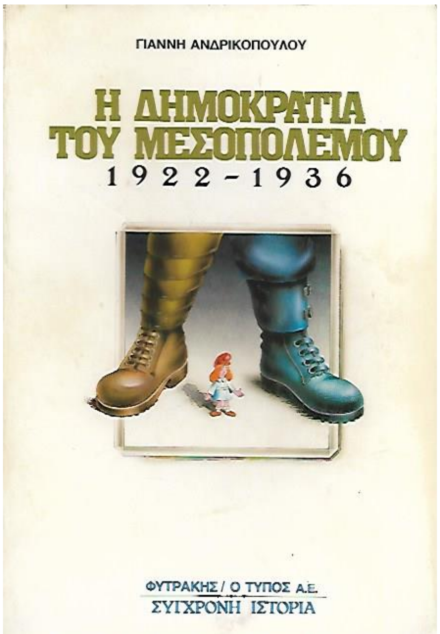
Οι εκδόσεις της σειράς αυτής των βιβλίων του Φοίβου Γρηγοριάδη, αν και παμπάλαιες και δεν βρίσκονται πλέον στο εμπόριο (1970), δεν είναι καθόλου δυσεύρετες.

Θάνος Βερέμης, *Οι επεμβάσεις του Στρατού στην ελληνική πολιτική 1916-1936*, Εξάντας, Αθήνα 1977 και Θάνος Βερέμης, *Ο Στρατός στην ελληνική πολιτική*, Κούριερ, Αθήνα 2000.

Οι δύο κλασικές, πλέον, μελέτες του Θάνου Βερέμη για την επέμβαση του Στρατού στην πολιτική κυρίως κατά τον Μεσοπόλεμο. Ο Βερέμης ήταν ο πρώτος που έκανε αρχειακή έρευνα για το ζήτημα σε αρχεία στρατιωτικών του μεσοπολέμου και κατάφερε να περιγράψει αρκετά εύστοχα το πελατειακό και φατριαστικό σύστημα στον Στρατό την περίοδο 1915-1935 καθώς και την διαπλοκή των στρατιωτικών με τα κόμματα και την πολιτική.

Είναι ο πρώτος ο οποίος χρησιμοποίησε το αρχείο Πλαστήρα, ενώ είχε το προνόμιο να συνομιλήσει με πολλούς πρωταγωνιστές της περιόδου που βρίσκονταν ακόμη εν ζωή όταν έκανε την ερευνά του. Η πρώτη μελέτη που ήταν η διδακτορική διατριβή του και είχε εκδοθεί από τον Εξάντα και οι περισσότεροι την έχουμε σε κακή κατάσταση, επανεκδόθηκε πρόσφατα με μικρές προσθήκες από τις εκδόσεις Αλεξάνδρεια. Απαραίτητο βιβλίο για κάθε μελετητή του Μεσοπολέμου, βιβλιογραφημένο κυριολεκτικά χιλιάδες φορές, ακριβώς ακτινογραφεί την διαπλοκή μεταξύ στρατιωτικών και πολιτικών με δέλεαρ την πολιτική εξουσία στην Ελλάδα που έμενε ασταθής σε όλη την διάρκεια του μεσοπολέμου.

Γιάννης Ανδρικόπουλος, *Η δημοκρατία του Μεσοπολέμου (1922-1936)*, Φυτράκης, Αθήνα 1987.

Ο επί χρόνια δημοσιογράφος της Αυγής Γιάννης Ανδρικόπουλος εξέφρασε την μεταπολιτευτική τάση δαιμονοποίησης του Στρατού ως θεσμού, περιγράφοντας τον ελληνικό μεσοπόλεμο ως αιχμάλωτο μιας φασίζουσας στρατοκρατίας. Η ανάλυσή του αντιμετωπίζει τον στρατιωτικό πυλώνα ως πολιτικά αυτόνομο, ενώ τους στρατοκράτες όλων των αποχρώσεων ως σημαιοφόρους μιας φασίζουσας τάσης μερίδας του ελληνικού λαού, που ευνοήθηκε από το προσφυγικό πρόβλημα και την συνεχή ελληνική οικονομική κρίση. Εκφάνσεις της τάσης αυτής είναι η παρουσία της ΕΕΕ στη Θεσσαλονίκη, αλλά και η δημιουργία μικρότερων φασιστικών ομάδων στην Ελλάδα ιδίως το 1933 μετά την άνοδο του Χίτλερ στην εξουσία. Ο συνεχιστής του Ανδρικόπουλου και εκσυγχρονιστής της θεωρίας του είναι ο Σπύρος Μαρκέτος (**Σπύρος Μαρκέτος, *Πως φίλησα τον Μουσολίνι: Τα πρώτα βήματα του ελληνικού φασισμού*, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2006)** σαφώς ανώτερος σε συστηματικότητα, στην επιμελή διάρθρωση του υλικού του και σε επίπεδο επιχειρηματολογίας. Ο Μαρκέτος έχει συστηματοποιήσει όλα τα γνωρίσματα της μεσοπολεμικής ελληνικής πολιτικής σκηνής που έχουν φασιστικά χαρακτηριστικά με μια εμφανή τάση να τα συνδέσει κυρίως με τον αντιβενιζελισμό. Ο Μαρκέτος δεν περιορίζεται στον μεσοπόλεμο, αλλά ανιχνεύει ενδείξεις πολιτικού

φασισμού ήδη από την περίοδο 1916-1922, εξετάζοντας κυρίως μέσω του τύπου οργανώσεις με τέτοια χαρακτηριστικά που δημιούργησαν οι αντιβενιζελικοί στην Αθήνα. Νομίζω ότι αυτές οι θεωρίες, αν και τεκμηριωμένες βιβλιογραφικά και ερευνητικά, χωλαίνουν γιατί παραγνωρίζουν το γεγονός ότι η συντριπτική πλειοψηφία των πολιτών των δύο παρατάξεων (βενιζελικοί – αντιβενιζελικοί) ήταν συντηρητικοί και αντιμετώπισαν με καχυποψία τον φασισμό και τον εθνικοσοσιαλισμό της εποχής τους. Νομίζω ότι χρειάζεται αρκετή εφευρετικότητα ώστε να αντιμετωπιστεί η συντηρητική μεσοπολεμική κοινωνία ως εν δυνάμει φασιστική. Αν κάθε πολιτικός αυταρχισμός με σκοπό την κατάκτηση της εξουσίας αντιμετωπιστεί ως τυπικά φασιστικός, ή προφασιστικός, μόνο τα νήπια θα μείνουν στην καλή πλευρά της ιστορίας. Μέχρι να μεγαλώσουν και αυτά…

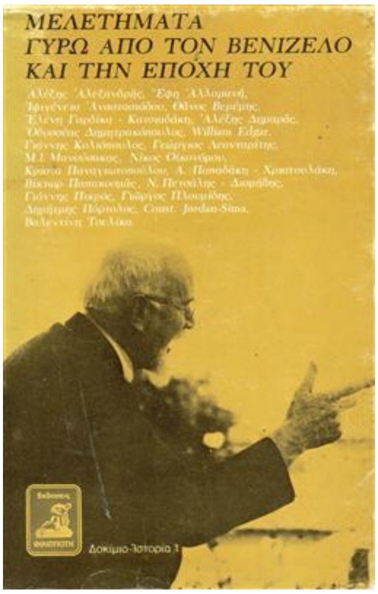
Mark Mazower, *Η Ελλάδα και η οικονομική κρίση του Μεσοπολέμου*, Μ.Ι.Ε.Τ., Αθήνα 2002.

Σημαντική και αξιόπιστη πηγή για τα οικονομικά του Μεσοπολέμου αποτελεί η διδακτορική διατριβή του Άγγλου ιστορικού Mark Mazower. Ο Mazower προσφέρει πολλά στοιχεία για τα (μονίμως ελλειμματικά) ελληνικά δημοσιονομικά μεγέθη του Μεσοπολέμου που κατάφερε να βρει και να διασταυρώσει.

Αν και το έργο του επικεντρώνεται στην τετραετία Βενιζέλου και την δημοσιονομική κρίση του 1930-1932 που οδήγησε στην χρεωκοπία, στην εισαγωγή του έχει και πολλές διεισδυτικές παρατηρήσεις για την κοινωνικοπολιτική κατάσταση της Χώρας την περίοδο 1922-1928 και τις προσπάθειες οικονομικής εξισορρόπησης από τις κυβερνήσεις της περιόδου 1926-28. Το κυρίως θέμα της μελέτης είναι η εν πολλοίς άγνωστη χρεοκοπία του 1932 και οι επιπτώσεις της στην πραγματική οικονομία στα μετέπειτα χρόνια ως την 4η Αυγούστου.

Ρηξικέλευθη μελέτη που αντιμετωπίζει την χρεοκοπία ως μια ευκαιρία ανάταξης της ελληνικής οικονομίας σε στέρεες βάσεις, διαδικασία που

εξελίχθηκε σχεδόν αντανακλαστικά στην τριετία Π. Τσαλδάρη που ακολούθησε.

Constantin Jordan-Sima, «Ο Βενιζέλος και το πρόβλημα της εγκαθίδρυσης Αβασίλευτης Δημοκρατίας στην Ελλάδα (1923-1924) (μερικά δεδομένα από τα ρουμανικά και γιουγκοσλαβικά αρχεία)», στο: *Μελετήματα γύρω από τον Βενιζέλο και την εποχή του*, Φιλιππότη, Αθήνα 1980.

Χρήσιμο βοήθημα για την σύντομη πρώτη πρωθυπουργία του Βενιζέλου το 1924 είναι η εργασία του Ρουμάνου ιστορικού Contantin Jordan – Sima. Ο Jordan – Sima αντλεί στοιχεία κυρίως από τα ρουμανικά αρχεία και τις πληροφορίες που παρείχε ο Ρουμάνος πρέσβης στην κυβέρνησή του από τις συζητήσεις του με τον Βενιζέλο. Η ρουμανική κυβέρνηση είχε άμεσο ενδιαφέρον και υποστήριζε τον Ελληνικό Θρόνο καθώς η σύζυγος του Έλληνα Βασιλιά ήταν πριγκίπισσα της Ρουμανίας.

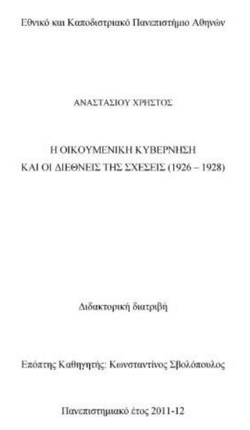
Για τον λόγο αυτό ίσως, ο Βενιζέλος εμφανίζει τον εαυτό του στον Ρουμάνο πρέσβη ως υπερασπιστή του Θρόνου και ρίχνει τις ευθύνες στους αντιβενιζελικούς για το αποτέλεσμα της τελικής έκπτωσης που φαινόταν στον ορίζοντα. Από την άλλη, το άρθρο ορθά καταγράφει την συγκυριακή προσπάθεια του Βενιζέλου να σώσει τη Βασιλεία, ή τουλάχιστον να καταστήσει συναινετική την κατάργησή της. Το συγκεκριμένο υλικό του άρθρου πρέπει να αντιμετωπιστεί με προσοχή και κριτική διάθεση και πάντα σε διασταύρωση με άλλα στοιχεία.

Μιλτιάδης Μάλαινος, *Τα τραγικά ημερονύκτια από τον Γολγοθά της Ελλάδος*, Αθήνα 1963.

Μακράν το πλέον αξιόπιστο έργο για τον αντιβενιζελισμό της κρίσιμης περιόδου ανάμεσα στην κατάρρευση του Μετώπου και την *Επανάσταση του 1922* είναι αυτό του Μιλτιάδη Μάλαινου. Αντιβενιζελικός δημοσιογράφος ο ίδιος, είχε προσωπική άποψη για τις κρίσιμες αυτές ημέρες και μας παρέχει πολύτιμες πληροφορίες εκ των έσω για την στάση όλων των αντιβενιζελικών παραγόντων. Η μελέτη αυτή είχε δημοσιευτεί σε πρωτοσέλιδες συνέχειες στην εφημερίδα *Καθημερινή* το 1928 και είχε προκαλέσει αίσθηση για το πολιτικό παρασκήνιο που αποκάλυψε, ενώ έκανε πολιτική ζημιά στον Μεταξά και στους Ελευθερόφρονες καθώς τον παρουσίασε ως επιδιώκοντα να εκμεταλλευτεί την Καταστροφή για να αποκομίσει προσωπικά πολιτικά οφέλη.

Ο Μάλαινος δημοσιογράφησε μαχητικά σε σχεδόν όλες τις μεσοπολεμικές αντιβενιζελικές εφημερίδες και εκλέχθηκε βουλευτής με το ΛΚ στις εκλογές του 1936. Αρνήθηκε να προσχωρήσει στην 4η Αυγούστου, παρά την δελεαστική πρόταση που του έγινε το 1937 να υπουργοποιηθεί.

Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών

ΑΝΑΣΤΑΣΙΟΥ ΧΡΗΣΤΟΣ

Η ΟΙΚΟΥΜΕΝΙΚΗ ΚΥΒΕΡΝΗΣΗ
ΚΑΙ ΟΙ ΔΙΕΘΝΕΙΣ ΤΗΣ ΣΧΕΣΕΙΣ (1926 – 1928)

Διδακτορική διατριβή

Επόπτης Καθηγητής: Κωνσταντίνος Σβολόπουλος

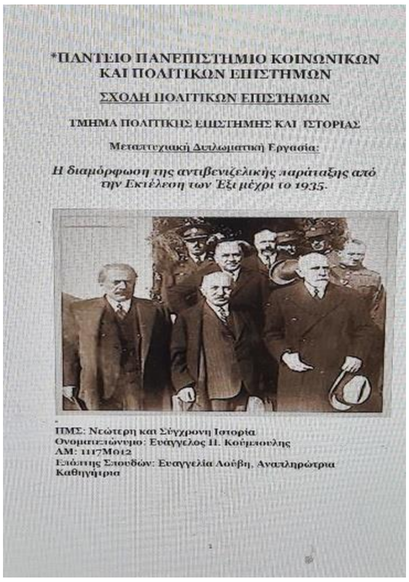
Πανεπιστημιακό έτος 2011-12

Χρήστος Αναστασίου, *Η Οικουμενική Κυβέρνηση και οι διεθνείς της σχέσεις (1926-1928)*, διδακτορική διατριβή Ε.Κ.Π.Α., Αθήνα 2011.

Ο Χρήστος Αναστασίου με μια λεπτομερή και σε βάθος αρχειακή έρευνα στη διατριβή του αναδεικνύει, ανάμεσα στα άλλα, όλες τις διεθνείς πτυχές του ζητήματος των διαπραγματεύσεων της Ελλάδας με την Κ.Τ.Ε. κατά το 1927. Ο Αναστασίου περιγράφει την στάση των Καφαντάρη και Μιχαλακόπουλου, τις θέσεις των ιθυνόντων της Κ.Τ.Ε.,

αλλά και πως τελικά διαμορφώθηκε το πολιτικό και διεθνές πλαίσιο για την ίδρυση της Τράπεζας της Ελλάδος.

Η εργασία του έχει άριστη αρχειακή τεκμηρίωση και αποτελεί την σημαντικότερη συμβολή που έχουμε όχι μόνο για τις πολιτικές εξελίξεις της περιόδου, αλλά και γενικότερα για την Οικουμενική κυβέρνηση και τις εσωτερικές της αντινομίες.

*ΠΑΝΤΕΙΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ

ΣΧΟΛΗ ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ

ΤΜΗΜΑ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΕΠΙΣΤΗΜΗΣ ΚΑΙ ΙΣΤΟΡΙΑΣ

Μεταπτυχιακή Διπλωματική Εργασία:

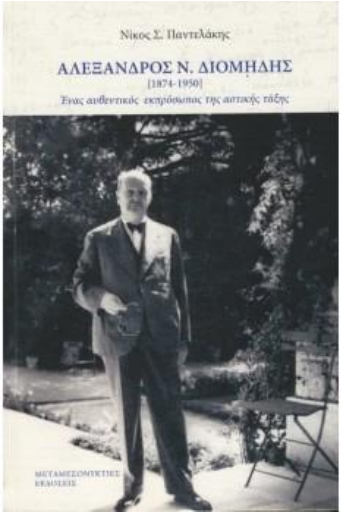
Η διαμόρφωση της αντιβενιζελικής παράταξης από την Εκτέλεση των Έξι μέχρι το 1935.

ΠΜΣ: Νεώτερη και Σύγχρονη Ιστορία
Ονοματεπώνυμο: Ευάγγελος Π. Κούμπουλης
ΑΜ: 1117Μ012
Επόπτης Σπουδών: Ευαγγελία Λούβη, Αναπληρώτρια Καθηγήτρια

Ευάγγελος Κούμπουλης, *Η διαμόρφωση της αντιβενιζελικής παράταξης από την εκτέλεση των Έξ μέχρι το 1935*, διπλωματική εργασία Πάντειο Πανεπιστήμιο, Αθήνα 2021.

Συνοπτική ανά περίοδο λόγω μεγάλου εύρους, αλλά χρήσιμη η μεταπτυχιακή εργασία του Βαγγέλη Κούμπουλη για τον αντιβενιζελισμό του Μεσοπολέμου. Ο Κούμπουλης είναι από τους λίγους που έχουν ασχοληθεί με το ζήτημα του μεσοπολεμικού αντιβενιζελισμού και έχει περιγράψει σχηματικά κάποιες από τις σφοδρές ενδοαντιβενιζελικές συγκρούσεις κατά την διάρκεια του Μεσοπολέμου, που για άλλους παρέμειναν αθέατες.

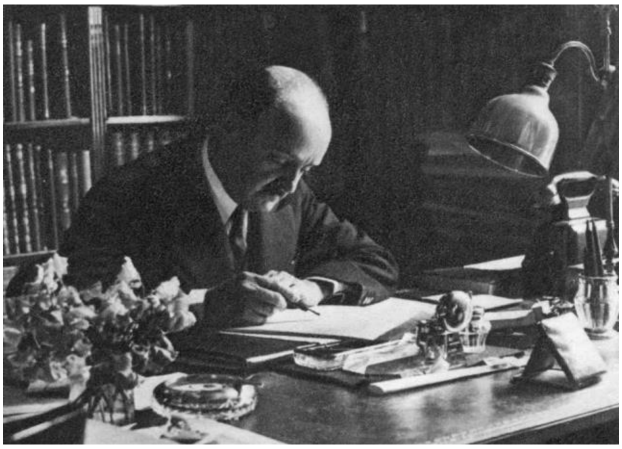
Η κύρια προσπάθεια του Κούμπουλη περιστρέφεται γύρω από το ΛΚ του οποίου ανασυστήνει την μεσοπολεμική πορεία του από την διάλυση του 1922 στην εξουσία μια δεκαετία μετά, μέσα από το αρχείο του Παναγή Τσαλδάρη και τα δημοσιεύματα της *Καθημερινής*. Σαφώς θα ήταν πιο ενδιαφέρουσα η μελέτη αν ήταν διδακτορική διατριβή και ο Κούμπουλης εισερχόταν σε μεγαλύτερο βάθος. Για οποίον ενδιαφέρεται, η μελέτη είναι ελεύθερη στο διαδίκτυο.

Νίκος Σ. Παντελάκης, *Αλέξανδρος Διομήδης [1874-1950]*, Μεταμεσονύκτιες, Αθήνα 2018.

Ο ιστορικός ερευνητής Νίκος Σ. Παντελάκης είναι κάτοχος του αρχείου του Αλέξανδρου Διομήδη, προσώπου - κλειδί σε όλες τις παρασκηνιακές διαπραγματεύσεις της Ελλάδας με την Κ.Τ.Ε. την περίοδο του 1926-1928. Ο Διομήδης πρωταγωνίστησε σε όλες τις παρασκηνιακές οικονομικές διαπραγματεύσεις της Χώρας με ξένους τραπεζικούς οργανισμούς και εταιρίες ήδη από το 1923, δημιουργώντας το πλαίσιο χρηματοδότησης όλων των μεγάλων δημόσιων έργων που έγιναν στην Ελλάδα μετά το 1926.

Συμμετείχε ενεργά και στις πολιτικές εξελίξεις βρισκόμενος σε απευθείας επαφή με τον Βενιζέλο, οπότε το αρχείο του παρουσιάζει αυξημένο ενδιαφέρον καθώς παρέχει στοιχεία και πληροφορίες σε πολλά επίπεδα. Ο Παντελάκης παρουσιάζει μια επιλογή από το αρχείο του Διομήδη με μια θεματική κατανομή που φωτίζει πολλές κρυφές πτυχές της περιόδου 1922-1928. Το έργο είναι χρήσιμο για το ζήτημά μας καθώς ο Διομήδης σταδιακά διολίσθησε προς τον *βενιζελικό αντιβενιζελισμό* του Καφαντάρη που λειτούργησε διασπαστικά για τους Φιλελεύθερους.

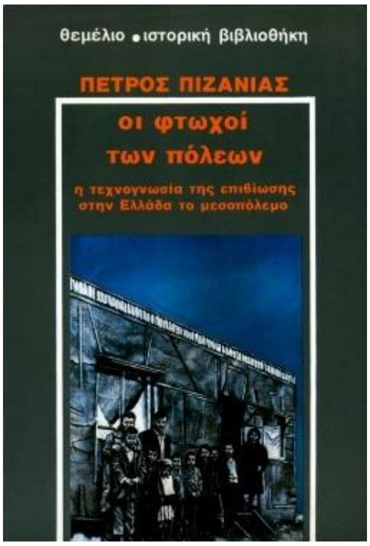

Αλέξανδρος Διομήδης, *Η πολιτική σταθεροποίησεως και ο Ελευθέριος Βενιζέλος*, τυπογραφείο Θεοτοκάτου, Αθήναι 1932.

Στο ίδιο μήκος κύματος εντάσσεται το φυλλάδιο του Αλέξανδρου Διομήδη που κυκλοφόρησε ο ίδιος το 1932 για να καταγγείλει την οικονομική πολιτική του Βενιζέλου Το αντιβενιζελικό αυτό φυλλάδιο κινείται στα όρια του λιβελλογραφήματος καθώς ο συγγραφέας εκφράζει την εμπάθειά του κατά του Βενιζέλου, αλλά περιέχει πολύτιμα στοιχεία για το ζήτημα των γαλλικών χρεών και των *καλυμμάτων*, θέματα που αποτέλεσαν αφορμές για τον Βενιζέλο ώστε να ανατρέψει την

κυβέρνηση του 1928. Τα ζητήματα αυτά έχουν και αντιβενιζελικό ενδιαφέρον καθώς το ΛΚ αποχώρησε από την Οικουμενική κυβέρνηση το 1927 επικαλούμενο το ζήτημα των *καλυμμάτων*.

Η αξία όσων αναφέρει ο Διομήδης είναι σημαντική καθώς προέρχονται από κάποιον που όχι μόνο γνώριζε, αλλά συμμετείχε στην διαμόρφωση της κυβερνητικής πολιτικής, αλλά πρέπει να αξιολογηθούν με προσοχή και να διασταυρωθούν με άλλα στοιχεία, λόγω του προσωπικού του μένους κατά του Βενιζέλου.

Πέτρος Πιζάνιας, *Οι φτωχοί των πόλεων (η τεχνογνωσία της επιβίωσης στην Ελλάδα το μεσοπόλεμο)*, Θεμέλιο, Αθήνα 1993.

Ένα αξιοσημείωτο έργο για την κοινωνία του Μεσοπολέμου έρχεται κατά τη γνώμη μου από τον Πέτρο Πιζάνια. Ο Πιζάνιας έχει καταφέρει να ανασυνθέσει με ακρίβεια το ταξικό υπόβαθρο της ελληνικής μεσοπολεμικής κοινωνίας στηριζόμενος σε στατιστικά και άλλα στοιχεία που μπόρεσε να ανακαλύψει και να διασταυρώσει. Ο Πιζάνιας κινείται με ένα τεχνοκρατικό και κάπως ξηρό τρόπο, τον οποίο όμως αποσαφηνίζει και οπτικοποιεί με παραδείγματα από την μεσοπολεμική ζωή και πραγματικότητα. Έτσι το έργο του από ένα στεγνό ξύλινο μαρξιστικό κιτάπι στατιστικών, από τα πολλά που μας έχουν κατακλύσει μεταπολιτευτικά, μεταμορφώνεται σε μια γλαφυρή αναπαράσταση της επαγγελματικής ζωής των εργαζόμενων στο Μεσοπόλεμο.

Γενικά η μελέτη έχει μαρξιστική χροιά στην λογική της, καθώς εξετάζει αποκλειστικά και μόνο την οικονομική διάσταση της μεσοπολεμικής ελληνικής κοινωνίας. Παρά την μονομέρεια αυτή, η μελέτη είναι ένα χρήσιμο εργαλείο και για τον ερευνητή του αντιβενιζελισμού καθώς ειδικά οι Ελευθερόφρονες είχαν ταξικά στοιχεία στην πολιτική τους ανάλυση, αλλά και στο επίσημο πολιτικό τους πρόγραμμα. Επίσης, και το ΛΚ, παρά την κεντρική του θέση για αντιμετώπιση συνολικά της ελληνικής κοινωνίας, έδινε σημασία σε προεκλογικά συνθήματα που αφορούσαν επαγγελματικές ομάδες του πληθυσμού χωριστά.

Αλλά το μεγάλο επίτευγμα του Πιζάνια είναι νομίζω η ανακάλυψη μιας κρυφής κοινωνικής φτωχολογιάς που ζούσε εκτός των ορίων της κρατικής στατιστικής στα αστικά κέντρα, πολύ κάτω από το όριο της φτώχιας. Την κρυφή κοινωνική αυτή πραγματικότητα αναδεικνύει σε όλο της το εύρος και η εικόνα αυτή συμφωνεί και με κάποιες λεπτομέρειες που είχα εντοπίσει στο υλικό που επεξεργάστηκα, αλλά δεν είχα καταφέρει ποτέ να συνδέσω.

ΔΙΑΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΟ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ
ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ ΣΤΗΝ ΙΣΤΟΡΙΑ ΚΑΙ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ ΤΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ ΚΑΙ ΤΗΣ ΤΕΧΝΟΛΟΓΙΑΣ

ΔΙΔΑΚΤΟΡΙΚΗ ΔΙΑΤΡΙΒΗ του
ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ Λ. ΜΠΟΓΙΑΤΖΗ

ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΟ ΙΔΕΩΔΕΣ ΚΑΙ ΔΙΑΝΟΗΤΙΚΕΣ ΟΙΚΕΙΟΠΟΙΗΣΕΙΣ ΤΗΣ ΤΕΧΝΟΛΟΓΙΑΣ ΣΤΟΝ ΕΛΛΗΝΙΚΟ ΜΕΣΟΠΟΛΕΜΟ
[Ε. ΒΕΝΙΖΕΛΟΣ, Ι. ΜΕΤΑΞΑΣ, Γ. ΘΕΟΤΟΚΑΣ, Δ. ΓΛΗΝΟΣ– «ΑΡΧΕΙΟΝ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ»]

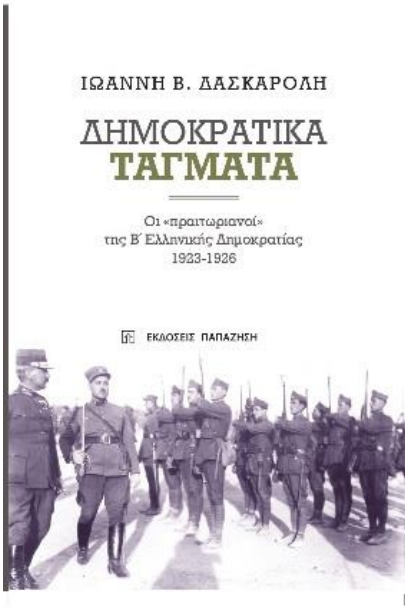
ΤΡΙΜΕΛΗΣ ΕΠΙΤΡΟΠΗ:
ΑΣΗΜΑΚΟΠΟΥΛΟΣ Μ., ΒΙΡΒΙΔΑΚΗΣ Σ., ΜΠΑΛΤΑΣ Α.

ΑΘΗΝΑ 2009

Βασίλειος Μπογιατζής, *Επιστημονικό ιδεώδες και διανοητικές οικειοποιήσεις της τεχνολογίας στον ελληνικό Μεσοπόλεμο (Ε. Βενιζέλος, Ι. Μεταξάς, Γ. Θεοτοκάς, Δ. Γλυνός, «Αρχείον Φιλοσοφίας»*, διδακτορική διατριβή Ε.Μ.Π., Αθήνα 2009.

Πρωτοποριακή στη σύλληψη και στο θέμα της η διατριβή του Βασίλειου Μπογιατζή για το πρόταγμα του τεχνολογικού εκσυγχρονισμού κατά τον Μεσοπόλεμο και την αποδοχή του από τις πολιτικές και πνευματικές προσωπικότητες της εποχής.

Ο Μπογιατζής καταγράφει ορθά την εκσυγχρονιστική τάση του Μεταξά και των Ελευθεροφρόνων στην περίοδο που μας ενδιαφέρει σε αντίθεση με την συντηρητική νοοτροπία του ΛΚ που αντιμετώπιζε με σκεπτικισμό και καχυποψία μια διαδικασία που απορροφούσε όλες τις μικρές οικονομικές δυνατότητες του Κράτους με αμφίβολα αποτελέσματα βραχυπρόθεσμα. Είμαι βέβαιος ότι η διατριβή του περιέχει και πολλές άλλες γενικότερες πληροφορίες στα επί μέρους κομμάτια της, που πάντως δεν μπόρεσα να τις καταλάβω εντελώς.

Ιωάννης Β. Δασκαρόλης, *Τα Δημοκρατικά Τάγματα, Οι πραιτωριανοί της Β΄ Ελληνικής Δημοκρατίας*, Παπαζήση, Αθήνα 2019.

(Σημ. Συγγραφέα: Είχα δισταγμούς αν έπρεπε να τοποθετήσω και το δικό μου βιβλίο σε έναν βιβλιογραφικό οδηγό που συντάσσω ο ίδιος, αλλά η χαρά μου να δω το εξώφυλλό μου δίπλα στα άλλα κατανίκησε όλες τις αμφιβολίες μου. Αντικειμενικά άλλωστε, είναι και το καλύτερο από όλα.)

Αρκετά στοιχεία για τον αντιβενιζελισμό περιέχει η μελέτη μου για τα Δημοκρατικά Τάγματα που δημοσιεύτηκε το 2019 από τις εκδόσεις Παπαζήση. Πραγματεύομαι αρκετά αναλυτικά τόσο τη Δίκη των *Έξι*, όσο και το κίνημα Γαργαλίδη Λεοναρδόπουλου και το αιματοβαμμένο συλλαλητήριο των βασιλοφρόνων τον Δεκέμβριο του 1923.

Πρακτικά η έρευνά μου για τα Δημοκρατικά Τάγματα, μου έδωσε την κεντρική ιδέα της διατριβής μου, καθώς με εντυπωσίασαν οι επιθέσεις που δέχθηκε ο Μεταξάς την επαύριο του Δημοψηφίσματος του 1924 από τους αδιάλλακτους αντιβενιζελικούς.

Αν και κάπως εκτός θέματος, υπάρχουν σχετικές νύξεις στα Δημοκρατικά Τάγματα για το ζήτημα, όπως επίσης παρέχω πληροφορίες για την εσωστρέφεια του αντιβενιζελισμού σε όλο το 1924. Τα συμπεράσματα που παραθέτω στα Δημοκρατικά Τάγματα για τον αντιβενιζελισμό, αλλά και οι υποψίες μου από το υλικό του αντιβενιζελικού Τύπου που είχα επεξεργαστεί για την περίοδο 1925-1926, επαληθεύτηκαν σχεδόν στην ολότητά τους από τις έρευνες μου τα τελευταία τέσσερα χρόνια.

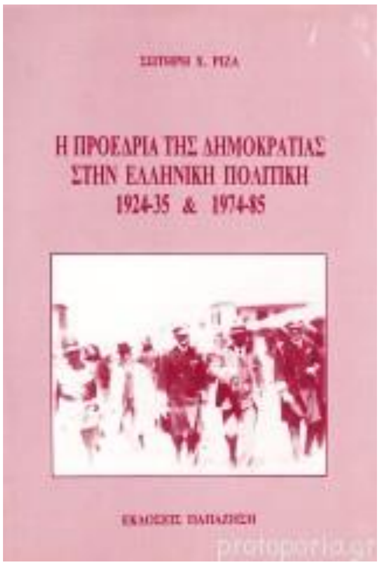

Σάββας Τεγόπουλος, *Η πολιτική θεματολογία των πολιτικών αναμετρήσεων 1923-1936*, διδακτορική διατριβή Ε.Κ.Π.Α., Αθήνα 2013.

Έγκυρη και χρήσιμη σε επί μέρους ζητήματα, αλλά και για την σφυγμομέτρηση της πολιτικής κατάστασης την προεκλογική περίοδο όπου και αυξάνεται το ενδιαφέρον των πολιτών για τα κοινά, είναι και η διδακτορική διατριβή του Σάββα Τεγόπουλου για τις προεκλογικές περιόδους κατά τον Μεσοπόλεμο.

Ο Τεγόπουλος μελετά τις θέσεις των κομμάτων προεκλογικά κυρίως μέσω των εφημερίδων της εποχής και καταφέρνει να ανασυνθέσει το προεκλογικό πολιτικό κλίμα στο κομμάτι που αφορά τον αντιβενιζελισμό στις εκλογές του 1926 και 1928.

Επίσης στο τέλος στα γενικά του συμπεράσματα έχει μια ενδιαφέρουσα ενότητα για τη σημασία του καθεστωτικού ζητήματος στη διαμόρφωση της πολιτικής ζωής στον Μεσοπόλεμο.

Σωτήρης Ριζάς, *Η θέση και ο ρόλος του Προέδρου της Δημοκρατίας στην ελληνική πολιτική, (1924-1935, 1974-1985),* διδακτορική διατριβή Ε.Κ.Π.Α., Αθήνα 1992.

Χρήσιμη κατά περίπτωση η διδακτορική διατριβή του Σωτήρη Ριζά που περιγράφει τον θεσμικό ρόλο του Προέδρου της Δημοκρατίας μεσοπολεμικά και μετά το 1974. Νομίζω ότι χωρίς να είναι αυτός ο στόχος της μελέτης, τελικά αναδεικνύει την αντιθετική πολιτική σχέση του Θεσμού με τον αντιβενιζελισμό την τετραετία που μας ενδιαφέρει (1924-1928).

Εκτός αυτών, ο Ριζάς μας δίνει ένα αναλυτικό περίγραμμα της γενικότερης στάσης του Κουντουριώτη την περίοδο 1923-1928, ενώ στέκεται κριτικά

απέναντι στις πολιτειακές πρωτοβουλίες του που ήταν κατά κανόνα εις βάρος του αντιβενιζελισμού. Πολύ χρήσιμη πηγή.

Αρετή Σακελλαρίδου, Πασχάλης Σαμαρίνης, Ευαγγελία Χατζηκωνσταντίνου, «Το εγχείρημα κατασκευής οδικών υποδομών στη μεσοπολεμική Ελλάδα μέσα από το παράδειγμα της Σύμβασης Μακρή», στο: *Η Ελλάδα στο Μεσοπόλεμο*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2017.

Σημαντικό το άρθρο – εργασία των τριών ιστορικών για την οδοποιΐα του Μεσοπολέμου και ειδικότερα την περίφημη σύμβαση Μακρή. Η σύμβαση Μακρή αποτέλεσε κορυφαίο πολιτικό ζήτημα της περιόδου 1927-1928 και συντέλεσε σημαντικά στην οριστική πολιτική καθίζηση του Μεταξά και των Ελευθεροφρόνων εντός του αντιβενιζελισμού.

Επίσης εδώ πρέπει να σταθώ γενικότερα στον τόμο αυτό που όλες του οι συμβολές είναι αξιοσημείωτες και προάγουν την έρευνα στην περίοδο. Απαραίτητο απόκτημα για όσους και όσες ασχολούνται με τον Μεσοπόλεμο.

Αναστάσης Γκίκας, *Ρήξη και ενσωμάτωση (Συμβολή στην Ιστορία του εργατικού – κομμουνιστικού κινήματος του Μεσοπολέμου 1918-1936)*, Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα 2010.

Αξιοσημείωτη η προσπάθεια του Αναστάση Γκίκα για την ιστορία του Κ.Κ.Ε. την εποχή του Μεσοπολέμου. Παρά την ιδεολογική στράτευσή του στον ιστορικό υλισμό, την οποία άλλωστε δεν κρύβει ήδη από τον πρόλογο της μελέτης, ο συγγραφέας δίνει διεισδυτικές πληροφορίες για το Κ.Κ.Ε. την πολιτική του κατά τον Μεσοπόλεμο και τις αρχικά τεταμένες σχέσεις του με τους πρόσφυγες.

Επίσης παρέχει πληροφορίες για τον αντικομμουνισμό της εποχής, την κρατική καταστολή, αλλά και άλλες αξιοποιήσιμες πληροφορίες για την

μεσοπολεμική κοινωνία και τα προβλήματα που την ταλάνιζαν. Αν και μονόπλευρη, η μελέτη του Γκίκα είναι αξιόλογη και ο ερευνητής της περιόδου πρέπει να την έχει υπόψιν του. Τυχερό το Κ.Κ.Ε. που έχει στις τάξεις του έναν επιστήμονα τέτοιου διαμετρήματος.

Σεραφείμ Μάξιμος, *Κοινοβούλιο η Δικτατορία;*, Στοχαστής, Αθήνα 1975.

Αν και διανοητικός αιχμάλωτος της μαρξιστικής θεωρίας και της πάλης των τάξεων, ο Σεραφείμ Μάξιμος παραμένει ένας οξυδερκής παρατηρητής της κοινωνίας της εποχής του. (Βουλευτής του Κ.Κ.Ε. στη Βουλή του 1926 ο ίδιος, εκτός από άλλες διεισδυτικές παρατηρήσεις για τις επεμβάσεις του Στρατού και τον κοινοβουλευτισμό της περιόδου, καταφέρνει να περιγράψει έγκυρα τους λόγους που οδήγησαν στη νίκη της αντιβενιζελικής *Ηνωμένης Αντιπολίτευσης* στις εκλογές του 1920.
Ο ίδιος ο Μάξιμος εκλέχθηκε βουλευτής το 1926, αλλά διαφοροποιήθηκε από την γραμμή του Κ.Κ.Ε. *περί αυτονόμησης της Μακεδονίας* όπως αυτή του υπαγορεύτηκε από την Γ΄ Διεθνή και για διαγράφηκε από το κόμμα το 1928. Ο Μάξιμος παρέμεινε στην Αριστερά και μαζί με τους συνεργάτες του Χαϊνογλου και Σκλάβο συγκρότησε την ομάδα των *Κεντριστών* προσχωρώντας στην οργάνωση *Σπάρτακος*, αντιπολιτευτική του Κ.Κ.Ε. την περίοδο εκείνη.

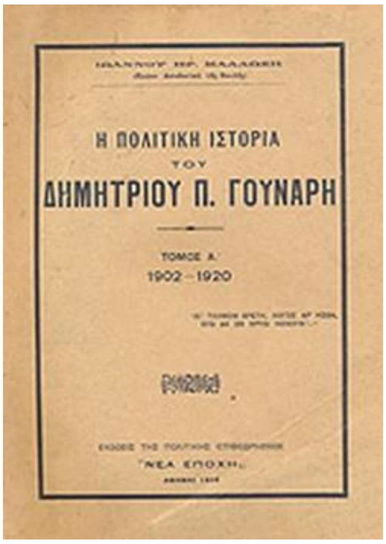
<u>Βιογραφίες</u>

Διονύσιος Αλικανιώτης, *Δημήτριος Γούναρης (Μικρή συμβολή στην κατανόηση ενός πρόδρομου της εποχής μας)*, Φιλιππότη, Αθήνα 1983 και Διονύσιος Αλικανιώτης, *Οι κοινωνικοί και πολιτικοί προσανατολισμοί του Δημήτριου Γούναρη (1902-1922)*, Κάκτος, Αθήνα 2021.

Αρκετά κατατοπιστικός για το ζήτημά του ο σύγχρονος βιογράφος του Δημήτριου Γούναρη Διονύσιος Αλικανιώτης, αν και ο ίδιος θεωρεί ότι ο Βενιζέλος δικαιώθηκε στις προβλέψεις του και στην πολιτική του. Ο Αλικανιώτης επιμένει ιδιαίτερα στην αναψηλάφηση του ριζοσπαστικού κοινωνικού προγράμματος του Γούναρη πριν το 1909 που εκφράστηκε με την ορμητική παρουσία της *κοινοβουλευτικής ομάδας των Ιαπώνων* στη βουλή, καθώς και στις εκσυγχρονιστικές προθέσεις του όπως αυτές αποτυπώθηκαν στις αγορεύσεις του στη Βουλή, αλλά και στον Τύπο πριν ξεσπάσει ο Εθνικός Διχασμός το 1915.

Ο Γούναρης ως αρχηγός του αντιβενιζελισμού εξαναγκάστηκε εκ των πραγμάτων, να θέσει τον μεταρρυθμιστικό του πρόγραμμα σε δεύτερη μοίρα. Έτσι και αλλιώς, το ριζοσπαστικό πρόγραμμα του Γούναρη δεν γοήτευσε το συντηρητικό στελεχιακό δυναμικό του ΛΚ και του ευρύτερου αντιβενιζελισμού, ενώ ο διάδοχός του Παναγής Τσαλδάρης το αφαίρεσε από την μεσοπολεμική αντιβενιζελική ιδεολογία του ΛΚ.

Ιωάννης Μάλλωσης, *Η πολιτική ιστορία του Δημήτριου Γούναρη, τόμοι Α΄, Β΄*, Νέα Εποχή, Αθήνα 1926.

Ο πλέον αναλυτικός βιογράφος για την πολιτεία του Γούναρη μέχρι το 1915 είναι ο Ιωάννης Μάλλωσης. Ο ίδιος διετέλεσε επιστήθιος φίλος και στενός συνεργάτης του Γούναρη και η εργασία του είναι ιδιαίτερα λεπτομερής και διαφωτιστική αν και φανερά προκατειλημμένη υπέρ του βιογραφούμενου.

Περιέχει πλήθος αγνώστων πληροφοριών για την περίοδο ως το 1915, πολλά δημοσιεύματα στον Τύπο που τα δομεί σε μια ενιαία εξιστόρηση, αλλά περιέργως υστερεί για την περίοδο μετά το 1916 και για την Μικρασιατική Εκστρατεία, παρά το γεγονός ότι ο Μάλλωσης ήταν κορυφαίος συνεργάτης του Γούναρη στην εν λόγω περίοδο.

Μαριάννα Χριστοπούλου, *Δημήτριος Γούναρης*, Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων, Αθήνα 2017.

Η πιο αξιόλογη συνολική αποτίμηση του Γούναρη προέρχεται από την Μαριάννα Χριστοπούλου. Η Χριστοπούλου χρησιμοποιεί επιδέξια το σύνολο της σχετικής βιβλιογραφίας και καλύπτει πλήρως το κενό για τον Γούναρη την περίοδο 1917-1922 που άφησαν όλες οι υπόλοιπες βιογραφίες που έχουν γραφτεί για αυτόν.

Η έρευνα της Χριστοπούλου είναι διαφωτιστική για την εξορία του Γούναρη, τις διαπροσωπικές και πολιτικές του σχέσεις με τους υπόλοιπους εξόριστους, όπως τον Μεταξά. Επίσης η συγγραφέας ισορροπεί αρκετά επιδέξια ανάμεσα σε μια διακριτική συμπάθεια για τον Γούναρη και την επικριτική της θέση για την αντιβενιζελική πολιτική του κατά τον Εθνικό Διχασμό αλλά και την περίοδο 1920-1922. Γενικά η βιογραφία περιέχει

πλήθος νέων στοιχείων και πληροφοριών, είναι καλογραμμένη και αξιοποιήσιμη ως πηγή.

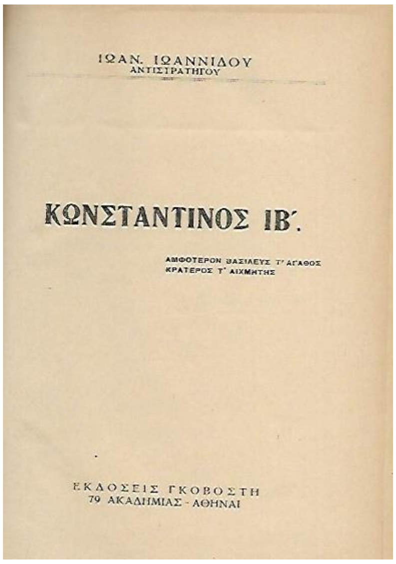
Γεώργιος Βούρος, *Παναγής Τσαλδάρης (1867-1936)*, εισαγωγή: Κωνσταντίνα Μπότσιου, Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων, Αθήνα 2014.

Η σημαντικότερη και διεξοδικότερη βιογραφία για τον Παναγή Τσαλδάρη προέρχεται από τον Γεώργιο Βούρο. Είναι φανερή η θετική προκατάληψη του Βούρου για τον βιογραφούμενο και η διακριτική του προσπάθεια να αποσιωπήσει την διστακτική του φύση αλλά και κάθε άλλο μειονέκτημά του.

Ο Βούρος δεν είναι ιδιαίτερα διαφωτιστικός για τους εσωτερικούς διαξιφισμούς στο ΛΚ που αφορούν σε μεγάλο βαθμό τον βιογραφούμενο. Επίσης, επικεντρώνεται κυρίως μετά το 1932 όταν ο Τσαλδάρης ήρθε στην εξουσία ενώ οι πληροφορίες του για την περίοδο 1922-1928 κυμαίνονται μεταξύ αμφιβολίας, συσκότισης ή / και ολοκληρωτικής απουσίας.

Παρά τα οφθαλμοφανή αυτά μειονεκτήματα, η εργασία του είναι αναλυτική, πολύ διεξοδική και παρέχει αξιοποιήσιμες πληροφορίες ιδίως για τις διεργασίες εντός του ΛΚ. Πάντως χρειάζεται κριτική ανάλυση στην χρησιμοποίησή της καθώς αποσιωπά κρίσιμα περιστατικά, ενώ σε μερικά σημεία έχει κάποιες σοβαρές ανακρίβειες.

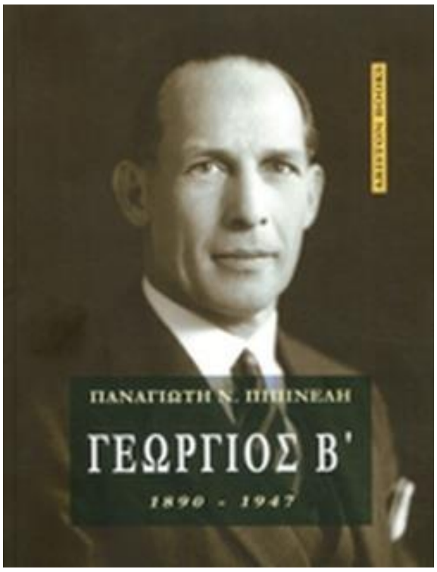
Στα πλεονεκτήματα της έκδοσης ο εκτεταμένος αναλυτικός πρόλογος της Κωνσταντίνας Μπότσιου που εξετάζει τον βίο του Τσαλδάρη στο πολιτικό πλαίσιο του ΛΚ. Γενικά ένα απαραίτητο βιβλίο στον μελετητή του αντιβενιζελισμού.

Ιωάννης Ε. Ιωαννίδης, *Κωνσταντίνος ΙΒ΄*, Γκοβόστης, Αθήνα 1931.

Ο Ιωάννης Ιωαννίδης υπήρξε ανώτατος αξιωματικός του στρατού, μέλος του στενού κύκλου του Βασιλιά Κωνσταντίνου, από την εποχή πριν το 1909. Στην δίτομη απολογητική του βιογραφία που κυκλοφόρησε το 1931 σε μη ευνοϊκή για τον αντιβενιζελισμό περίοδο, ο Ιωαννίδης παρουσιάζει όλη τη βασιλική επιχειρηματολογία του Εθνικού Διχασμού που τείνει να ρίχνει όλο το φταίξιμο στον Βενιζέλο και στην ταπεινωτική μεταχείριση της Π. Ελλάδας από τους Συμμάχους.

Εξυμνητική βιογραφία για τον Βασιλιά Κωνσταντίνο, προφανώς ως εργασία αναφοράς είναι ξεπερασμένη και αξίζει μόνο ως δείγμα του αντιβενιζελικού λόγου του Μεσοπολέμου.

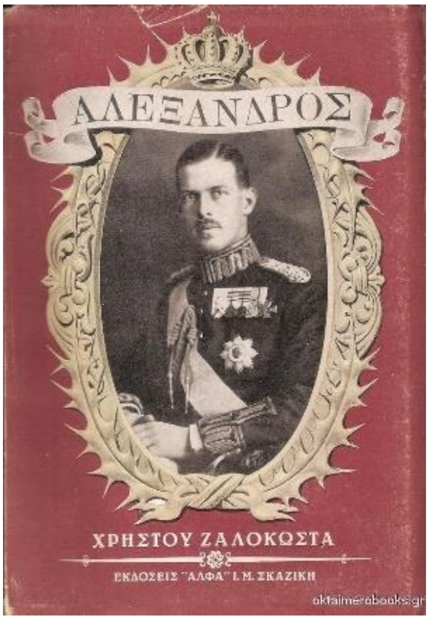
Παναγιώτης Πιπινέλης, *Γεώργιος Β΄ (1890-1947)*, Ariston Books, Αθήνα 2017.

Ο διπλωμάτης και υπηρεσιακός πρωθυπουργός Παναγιώτης Πιπινέλης υπήρξε φανατικός υποστηρικτής της Βασιλείας αλλά και του αντιβενιζελισμού τόσο κατά την διάρκεια του Μεσοπολέμου, όσο και μεταπολεμικά ενώ συνδεόταν με στενή φιλία με τον Γεώργιο Στρέιτ, ο οποίος υπήρξε ο μέντοράς του. Είναι προφανές λοιπόν ότι η βιογραφία του για τον Γεώργιο Β΄, παρά την αδιαμφισβήτητη αξία της και τις πληροφορίες που μας παρέχει, πρέπει να αντιμετωπιστεί με προσοχή. Ο Πιπινέλης λόγω της πολιτικής του καταγωγής είχε την πρόσβαση σε σημαντικές πληροφορίες για τον Γεώργιο για την περίοδο που μας ενδιαφέρει.

Έχει αφηγήσεις για πολλά μικρά συμβάντα στη ζωή του Γεώργιου, για τον χαρακτήρα του και για τα προβλήματα που αντιμετώπιζε ο γάμος του.

Σημαντικό το χρονικό του Πιπινέλη για τη στάση που τήρησε ο Γεώργιος κατά τη διάρκεια της Δίκης των *Έξι*, αλλά και όσα ακολούθησαν το κίνημα Γαργαλίδη – Λεοναρδόπουλου που οδήγησαν στην πτώση του. Παρέχει μια μακρινή σκιαγραφία του Γεώργιου κατά το διάστημα της αναγκαστικής του εξορίας μέχρι το 1935 και γίνεται αναλυτικός πάλι μετά την ημερομηνία αυτή. Από το ύφος και μόνο της βιογραφίας αποκτά κανείς την πεποίθηση ότι ο Πιπινέλης δεν είναι αντικειμενικός, άλλωστε ούτε και ο ίδιος διατείνεται ότι είναι.

Την εκσυγχρονισμένη και καλαίσθητη νέα έκδοση της βιογραφίας αυτής, οφείλουμε στον ακάματο εκδότη και ιστοριοδίφη Δημοσθένη Κούκουνα που απεβίωσε πρόσφατα (2022) αφήνοντας δυσαναπλήρωτο κενό στο πεδίο δραστηριότητάς του.

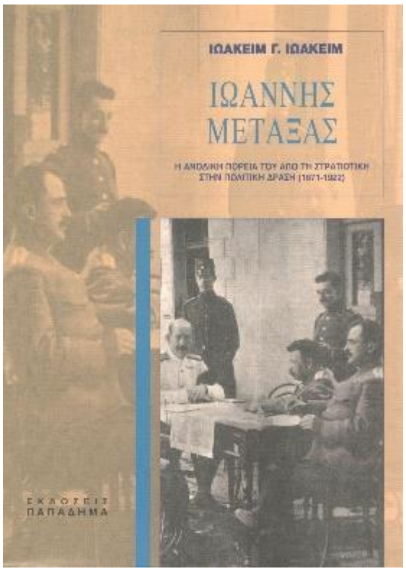

Χρήστος Ζαλοκώστας, *Αλέξανδρος*, Σκαζίκη, Αθήνα 1952).

Σημαντική πηγή για τα πολιτικά παρασκήνια της εποχής αποτελεί η βιογραφία του Βασιλιά Αλέξανδρου από τον επιστήθιο φίλο του Χρήστο Ζαλοκώστα. Ο Ζαλοκώστας έζησε όλο το δράμα του νεαρού Βασιλιά που στάθηκε μεταξύ των δύο πολιτικών κόσμων, ακροβατώντας μεταξύ των υποχρεώσεων προς την οικογένεια, το εθνικό συμφέρον που μετά το 1918 ταυτιζόταν με τον Βενιζέλο. Επίσης ο Ζαλοκώστας διαπραγματεύεται και το προσωπικό δράμα του Αλέξανδρου, καθώς η κυβέρνηση αλλά και η εξόριστη βασιλική οικογένεια δεν του επέτρεπαν να παντρευτεί την Ασπασία Μάνου με την οποία ήταν σφοδρά ερωτευμένος, επειδή δεν ήταν γαλαζοαίματη.

Χρήσιμες πληροφορίες υπάρχουν στην βιογραφία για τις σχέσεις του Αλέξανδρου με τους πολιτευτές των αντιβενιζελικών, ενώ η μαρτυρία του Ζαλοκώστα είναι πολύ αξιόπιστη καθώς ο ίδιος προερχόταν από τον αντιβενιζελισμό και παρακολούθησε όσα περιγράφει ιστάμενος στο πλευρό του Βασιλιά στην κυριολεξία. Το βιβλίο έχει την μορφή αναμνήσεων του Ζαλοκώστα και παρά την εμφανή αδυναμία και αγάπη του προς τον κεντρικό

ήρωά της αφήγησης, πείθει για την αμεροληψία του καθώς γράφτηκε πολλά χρόνια μετά την εποχή που εξιστορεί.

Ιωακείμ Ιωακείμ, *Ιωάννης Μεταξάς (η ανοδική πορεία του από τη στρατιωτική στην πολιτική δράση 1871-1922)*, Παπαδήμα, Αθήνα 2005.

Η εργασία του Κύπριου ιστορικού Ιωακείμ Ιωακείμ αξιοποιεί στο έπακρο το ημερολόγιο Μεταξά για την περίοδο πριν το 1922, ή μάλλον αποτελεί έναν αξιόπιστο οδηγό αξιολόγησης του υλικού του. Αρκετά χρήσιμο επεξηγηματικό εργαλείο για πολλά αποσπάσματα του *Ημερολογίου* γραμμένο από έναν έμπειρο ιστορικό που γνωρίζει αρκετά καλά την περίοδο στην οποία κινείται. Ο Ιωακείμ είναι αντικειμενικός με το θέμα του και διακρίνει με αξιοπρέπεια το πολιτικό από το φυσικό πρόσωπο.

Έτσι, ο Ιωακείμ απέφυγε να πέσει χαμηλά ξεκοκαλίζοντας τις προσωπικές στιγμές του Μεταξά που υπάρχουν διάσπαρτες στο *Ημερολόγιο*, όπως είχε κάνει προγενέστερα ο Ρένος Αποστολίδης που με στόμφο και πάθος απήγγειλε εδάφια του *Ημερολογίου* του Μεταξά νομίζοντας ότι είχε πιάσει ιστορικό λαβράκι, αλλά μάλλον στην απόχη του είχε σαφρίδια. Πολύ πιο στέρεη και ενδιαφέρουσα η αντίστοιχη προσπάθεια του Ανδρέα Καπογιαννόπουλου (**Ανδρέας Καπογιαννόπουλος, *Ο Ι. Μεταξάς αυτοψυχαναλύεται*, Περιοδικός Τύπος ΑΕ, Αθήνα 1988.**), αλλά νομίζω και αυτός παρά τις προθέσεις του για μια ορθολογική επιστημονική αντιμετώπιση του ζητήματος, σε κάποια σημεία της ανάλυσής του διολίσθησε στην ευκολία του καθωσπρεπισμού και ενός ηθικισμού στα όρια της υποκρισίας ή και πέραν αυτής.

Και τα προσωπικά μας ενδιαφέρουν (οικονομικά, ιατρικά, ακόμη και σεξουαλικά) στο βαθμό που ακουμπούν το θέμα μας, επηρεάζουν δηλαδή τις εξελίξεις στο προσκήνιο. Αν είναι άσχετα με αυτές, η ανάδειξή τους γίνεται πλέον σε προσωπικό επίπεδο και είναι χαμερπής, φτηνή και αντιεπιστημονική.

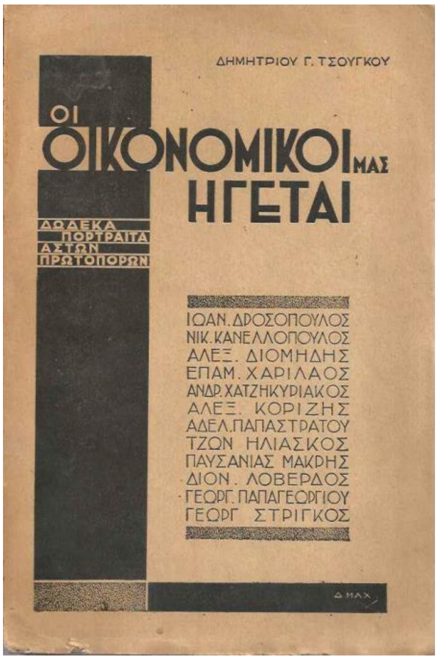

Συλλογικό Έργο, *Αθανάσιος Αργυρός - εις μνήμην, (επιμέλεια Τριαντάφυλλος Θεοδωρίδης)*, Αθήνα 1955.

Ο δυσεύρετος αυτός συλλογικός τόμος για τον Αθανάσιο Αργυρό αποτελεί όχι μόνο σημαντική πηγή για την βιογραφία του ίδιου που αποτέλεσε κορυφαία προσωπικότητα του ΛΚ, αλλά και του αντιβενιζελισμού γενικότερα. Ευγενής άνδρας, δωρική μορφή, ο Αργυρός παρέμεινε πιστός στο ΛΚ ακόμα και στην περίοδο της διάλυσής του (1922-1923) και πλησίασε ακόμη και στην ανάληψη της ηγεσίας του το 1924. Αν και μετριοπαθής ο ίδιος εκ φύσεως, προσπάθησε να βοηθήσει με τις δημόσιες παρεμβάσεις του στον προσεταιρισμό των αδιαλλάκτων που ήταν βασικό ζητούμενο για την γενικότερη πολιτική συσπείρωση του αντιβενιζελισμού. Στο ίδιο πλαίσιο, στήριξε τους οπαδούς του *Παλαιού Ημερολογίου* ακόμη και από το βήμα της βουλής το 1927.

Το συλλογικό αυτό έργο περιέχει πολλές βιογραφικές πληροφορίες για τον ίδιο, για τις δραστηριότητές του στην ομογένεια της Αμερικής υπέρ του Μακεδονικού Αγώνα καθώς και άλλες δυσεύρετες λεπτομέρειες για τον ίδιο. Παρέχει πολύτιμες έμμεσες πληροφορίες για την κούρσα διαδοχής στο ΛΚ την περίοδο 1923-1925, στην οποία συμμετείχε και ο Αργυρός, αλλά και άλλα στοιχεία για τις λιγότερο γνωστές πτυχές της πολιτικής και δημοσιογραφικής του δράσης.

Οι συνεισφορές των πολιτικών του αντιπάλων Μιχαήλ Κύρκου και Λεωνίδα Ιασωνίδη (Μιχαήλ Κύρκος, «Η σώφρων πολιτική του Αθανάσιου Αργυρού – το προσφυγικό ενδιαφέρον του», στο: *Αθανάσιος Αργυρός - εις μνήμην, επιμέλεια Τριαντάφυλλος Θεοδωρίδης*, Αθήνα 1955), Ιασωνίδης Λεωνίδας, «Το ενδιαφέρον του Αργυρού δια τους πρόσφυγας», στο: *Αθανάσιος Αργυρός - εις μνήμην,* επιμέλεια Τριαντάφυλλος Θεοδωρίδης, Αθήνα 1955) ξεδιαλύνουν κάποια σημεία της συμπεριφοράς του ΛΚ και των στελεχών του έναντι των προσφύγων.

Δημήτριος Τσούγκος, *Οι οικονομικοί μας ηγέται*, Τυπογραφείο Αλευρόπουλου, Αθήνα 1932.

Ο Δημήτριος Τσούγκος μας δίνει πολλές πολύτιμες πληροφορίες για τους σημαντικότερους επιχειρηματίες και τραπεζικούς της περιόδου 1922-1932 Ο Τσούγκος είχε το προνόμιο να γνωρίζει προσωπικά τους περισσότερους από όσους βιογραφεί όντας επιχειρηματίας ο ίδιος, ενώ τα λήμματα για τον Παυσανία Μακρή, τον Επαμεινώνδα Χαρίλαο και τους αδερφούς Κανελλόπουλου έχουν ιδιαίτερο ενδιαφέρον για τον αντιβενιζελισμό και την σχέση του με οικονομικά συμφέροντα.

Επίσης παρέχει πληροφορίες και για τους κορυφαίους τραπεζικούς της εποχής (Διομήδης, Τσουδερός κ.τ.λ.) που επίσης είναι σημαντικές και διασταυρώνουν επιβεβαιώνοντας στοιχεία από άλλες μελέτες. Χρήσιμο βοήθημα για τον μελετητή, γραμμένο σε ενεστώτα χρόνο από ένα γνώστη του θέματος.

Ρεβέκκα Γαλανού – Τουρκοβασίλη, *Θεόδωρος Τουρκοβασίλης (ιστορική αναφορά)*, Ι. Σιδέρης, Αθήνα 2000.

Η Ρεβέκκα Γαλανού - Τουρκοβασίλη, κόρη του Θεόδωρου Τουρκοβασίλη, στην βιογραφία για τον πατέρα της μας δίνει πληροφορίες για την πρώτη θητεία του στο ΛΚ, την μεταπήδησή του στους Ελευθερόφρονες, τις διαπροσωπικές του σχέσεις με τον Ιωάννη Μεταξά και την υπουργοποίησή του στην κυβέρνηση ευρέως συνασπισμού τον Σεπτέμβριο του 1927.

Αναμφίβολα η βιογραφία υστερεί στο πρώτο της κομμάτι μέχρι το 1928 το οποίο άλλωστε μας ενδιαφέρει, αλλά ακόμη και έτσι έχει κάποιες αξιοποιήσιμες πληροφορίες σε ζητήματα που μας ενδιαφέρουν.

Ο Τουρκοβασίλης υπήρξε προσωπικός φίλος και στυλοβάτης των Ελευθεροφρόνων την δύσκολη περίοδο μεταξύ 1924-1932, ενώ ήταν υπουργός Δικαιοσύνης το 1927. Εδώ αξίζει να επισημανθεί ότι το Αρχείο Τουρκοβασίλη που βρίσκεται στο ΕΛΙΑ έχει 5 ογκώδεις αταξινόμητους φακέλους με υλικό από την μεταπολεμική του πολιτική δραστηριότητα ως συνεχιστής και πολιτικός κληρονόμος του αντιβενιζελισμού.

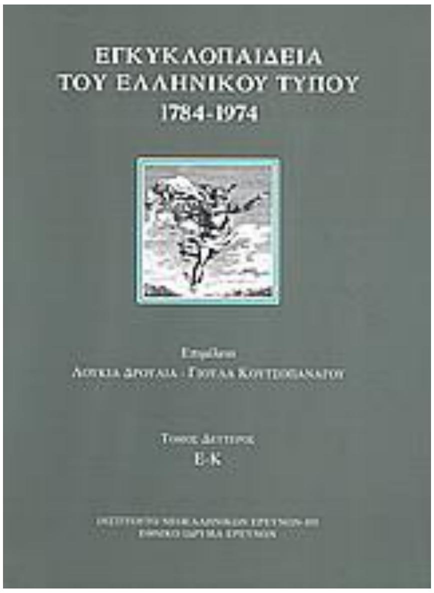
Αλέξανδρος Οικονόμου, *Πέτρος Πρωτοπαπαδάκης (1859-1922)*, Αθήνα 1972.

Η δυσεύρετη αυτή βιογραφία του Πέτρου Πρωτοπαπαδάκη, δεν δίνει μόνο ένα λεπτομερές περίγραμμα της επαγγελματικής και πολιτικής σταδιοδρομίας του Πρωθυπουργού της Καταστροφής που εκτελέστηκε στο Γουδή.

Ο Οικονόμου με συγγενική σχέση με τον Πρωτοπαπαδάκη, χωρίς να είναι επαγγελματίας συγγραφέας προσφέρει ένα γοητευτικό και ευκολοδιάβαστο χρονικό, ενώ μας δίνει και μια ικανή γεύση της ψυχολογίας των οπαδών του αντιβενιζελισμού τόσο κατά τον Διχασμό, όσο και κατά την περίοδο των διώξεων του 1917-1922. Προφανώς η κορύφωση της βιογραφίας είναι η δίκη των Έξι και η εκτέλεση του Πρωτοπαπαδάκη για την οποία δίνονται πρόσθετες πληροφορίες.

Βοηθήματα σε επιμέρους ζητήματα του αντιβενιζελισμού

- ***Ο αντιβενιζελικός Τύπος.***

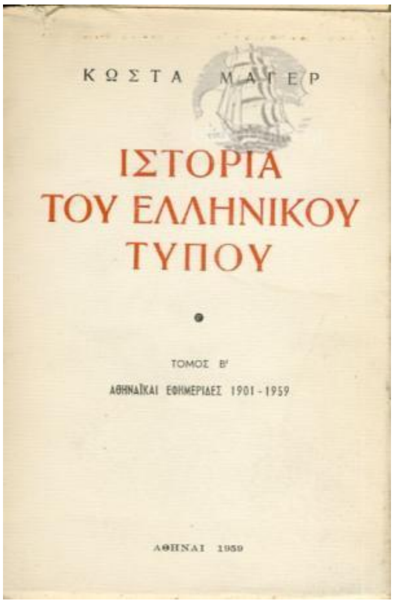

Συλλογικό έργο, *Εγκυκλοπαίδεια του Ελληνικού Τύπου (τόμοι Α΄, Β΄, Γ΄, Δ΄) (επιμέλεια Λουκία Δρούλια – Γιούλα Κουτσοπανάγου)*, εκδόσεις Ινστιτούτο Νεοελληνικών Ερευνών, Αθήνα 2008.

Η απόλυτη εργασία αναφοράς όχι μόνο για τον αντιβενιζελικό αλλά και για τον Τύπο γενικότερα, είναι αναμφίβολα το τετράτομο συλλογικό έργο σε επιμέλεια Λουκίας Δρούλια και Γιούλας Κουτσοπανάγου. Η ομάδα συγγραφέων των τόμων είναι κυρίως από το τμήμα Πολιτικής Επιστήμης και Ιστορίας του Παντείου Πανεπιστημίου.

Όλα τα σχετικά λήμματα για τις εφημερίδες του αντιβενιζελισμού είναι αντικειμενικά και έγκυρα και τα περισσότερα προέρχονται από την Δέσποινα Παπαδημητρίου που έχει ασχοληθεί σε βάθος με το θέμα. Τα λήμματα δεν εξαντλούνται σε γενικότητες αλλά περιέχουν σημαντικές πληροφορίες που έχει αντλήσει η Παπαδημητρίου από την καθημερινή τους έκδοση.

Εκτός από τα λήμματα των εφημερίδων, οι τόμοι έχουν και βιογραφίες δημοσιογράφων και κάποια από αυτά όπως του Αθανάσιου Αργυρού γραμμένο από τον Γιάννη Τσαρούχα, έχουν εντυπωσιακή βιβλιογραφική τεκμηρίωση. Καλαίσθητη δερματόδετη έκδοση με πλούσιο φωτογραφικό υλικό, ένα όμορφο, αλλά ακριβό, απόκτημα για κάθε βιβλιοθήκη.

Κώστας Μάγερ, *Ιστορία του ελληνικού Τύπου, τόμος Β΄ Αθηναϊκές εφημερίδες 1901-1959*, Αθήνα 1959.

Για την ιστορία του αντιβενιζελικού Τύπου σημαντική συνεισφορά αποτελεί το βιβλίο του Κώστα Μάγερ. Μεσοπολεμικός δημοσιογράφος ο ίδιος, είχε δουλέψει σε πολλές μεγάλες αθηναϊκές εφημερίδες της εποχής και ήξερε την ιστορία τους εκ των έσω. Ο Μάγερ προσφέρει ένα αναλυτικό περίγραμμα του κομματικού προσανατολισμού των αντιβενιζελικών εφημερίδων, αλλά και πολλές σημαντικές λεπτομέρειες για τις προσωπικότητες των εκδοτών τους.

Επίσης παρέχει πληροφορίες για την λογοκρισία που επιβλήθηκε κατά καιρούς στον αντιβενιζελικό τύπο, τα χρονικά διαστήματα που παύτηκε η κυκλοφορία τους από τις Αρχές, τις δικαστικές διώξεις που υπέστησαν, καθώς και τις σοβαρές οικονομικές επιπτώσεις που είχαν στη λειτουργία τους.

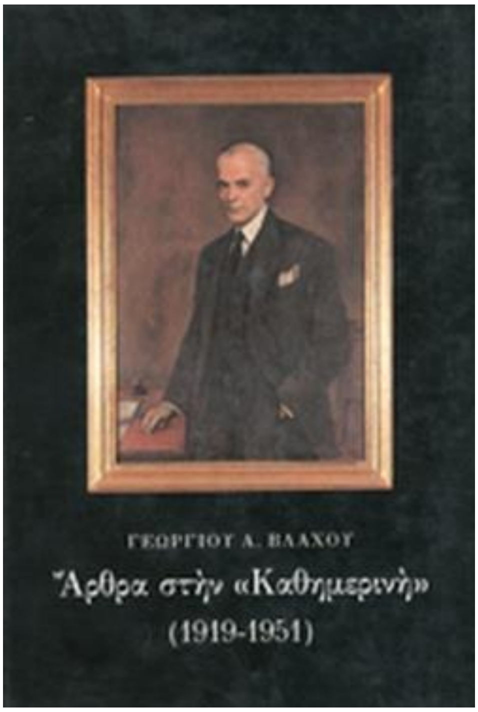

Μανώλης Κανδυλάκης, *Εφημεριδογραφία της Θεσσαλονίκης, τόμος Γ΄: 1923-1941*, University Studio Press, Θεσσαλονίκη 2005.

Επίσης σημαντική συνεισφορά στο ζήτημα αποτελεί και αυτή η αναλυτική εργασία του βετεράνου δημοσιογράφου της Θεσσαλονίκης Μανώλη Κανδυλάκη για τον αντιβενιζελικό Τύπο της συμπρωτεύουσας και όχι μόνο.

Ο Κανδυλάκης προσφέρει μια αναλυτική παρουσίαση της πορείας της εφημερίδας *Φως (της Θεσσαλονίκης)*, της κυριότερης αντιβενιζελικής εφημερίδας του Μεσοπολέμου με μεγάλη επιρροή στην εργατική και αγροτική τάξη της Μακεδονίας.

Έχει επίσης πολλά στοιχεία για τον ιδρυτή της Δημοσθένη Ρίζο, καθώς και αρκετό ανέκδοτο φωτογραφικό υλικό από το προσωπικό του αρχείο. Παρουσιάζει επίσης τον *Ταχυδρόμο Βορείου Ελλάδας* του Νικόλαου Δαρβέρη καθώς και το έργο πολλών αντιβενιζελικών δημοσιογράφων που αρθρογραφούσαν στις δύο εφημερίδες, όπως ο Πέτρος Ωρολογάς. Αξιόπιστη πηγή για ένα σημαντικό ζήτημα για την αντιβενιζελική πολιτική δραστηριότητα της εποχής στη Βόρεια Ελλάδα.

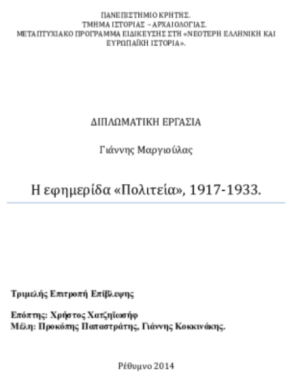

Γεώργιος Βλάχος, *Άρθρα στην Καθημερινή (1919-1951), επιλογή - επιμέλεια: Μιχαήλ Σταματελάτος, Ζήδρος, Αθήνα 1990*.

Αξιοσημείωτη η συνοπτική έκδοση της εφημερίδας *Καθημερινής* για την αρθρογραφία του Γεώργιου Βλάχου. Εκτός από την επιλογή και την παράθεση των άρθρων, η έκδοση περιλαμβάνει πολλές σημαντικές πληροφορίες για τον *μύστη του αντιβενιζελισμού* και παρέχει μια έγκυρη συνοπτική παρουσίαση των προθέσεων και της ιδεολογίας του.

Είναι σαφές βέβαια, ότι η έκδοση μπορεί να προσφέρει μόνο μια μικρή δόση των γενικότερων απόψεων και θέσεων του Βλάχου, καθώς τα κεντρικά του άρθρα στην *Καθημερινή* ήταν κυριολεκτικά εκατοντάδες και προκαλούσαν από μόνα τους πολιτικές εξελίξεις. Επίσης ο τόμος δεν συμπεριλαμβάνει και την παρασκηνιακή πολιτική δραστηριότητα του Βλάχου που δεν ήταν ασήμαντη και μπορεί να ανιχνευτεί μόνο στις υπόλοιπες εφημερίδες ή σε διασταύρωση από άλλες πηγές.

Σε κάθε περίπτωση όμως ο τόμος είναι καλαίσθητος και αποτελεί μια αξιόλογη εισαγωγή στο θέμα συγκεντρώνοντας δυσεύρετο υλικό καθώς το αρχείο της *Καθημερινής* δεν είναι προσπελάσιμο στο διαδίκτυο.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΚΡΗΤΗΣ.
ΤΜΗΜΑ ΙΣΤΟΡΙΑΣ – ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ.
ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΟ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΕΙΔΙΚΕΥΣΗΣ ΣΤΗ «ΝΕΟΤΕΡΗ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΚΑΙ ΕΥΡΩΠΑΪΚΗ ΙΣΤΟΡΙΑ».

ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

Γιάννης Μαργιούλας

Η εφημερίδα «Πολιτεία», 1917-1933.

Τριμελής Επιτροπή Επίβλεψης

Επόπτης: Χρήστος Χατζηϊωσήφ
Μέλη: Προκόπης Παπαστράτης, Γιάννης Κοκκινάκης.

Ρέθυμνο 2014

Γιάννης Μαργιούλας, *Η εφημερίδα Πολιτεία (1917-1933)*, διπλωματική εργασία, Ρέθυμνο 2014.

Στον αντίποδα του Βλάχου πρωτότυπες πληροφορίες για την αντιβενιζελική εφημερίδα *Πολιτεία* και τον Θεολόγο Νικολούδη μπορεί να αντλήσει κανείς από την πρόσφατη μεταπτυχιακή εργασία του Μαργιούλα. Η σύνθεση του Μαργιούλα είναι πρωτότυπη, περιλαμβάνει μια αρκετά λεπτομερή έρευνα στα φύλλα της εφημερίδας με διασταύρωση στο *Ημερολόγιο* Μεταξά αλλά και σε άλλες πηγές και σκιαγραφεί με ευκρίνεια την 30κονταετή πορεία της, τόσο πριν την συμπόρευση με τους Ελευθερόφρονες όσο και μετά από αυτή.

Ο Μαργιούλας σκιαγραφεί την ίδρυση της εφημερίδας, τον αντιβενιζελικό της προσανατολισμό κατά τον Εθνικό Διχασμό, την σύγκρουσή της με την *Καθημερινή* ήδη από το 1920 με εκατέρωθεν μηνύσεις. Ο Μαργιούλας μας πληροφορεί για την στήριξη στους Ελευθερόφρονες σε όλα τα ζητήματα πολιτικής της, αλλά και την μοιραία διακοπή της κυκλοφορίας της μετά το 1928 και την εκλογική συντριβή των Ελευθεροφρόνων.

Αξιοσημείωτες συμβολές στο ζήτημα όσον αφορά τον αντιβενιζελικό τύπο κατά την περίοδο του Εθνικού Διχασμού αποτελούν η διδακτορική έρευνα της Δέσποινας Παπαδημητρίου **(Δέσποινα Παπαδημητρίου, *Ο Τύπος και ο Διχασμός 1914-1917*, διπλωματική εργασία ΕΚΠΑ, Αθήνα 1991)**, το άρθρο της Αρετής Τούντας Φεργάδη **(Αρετή Τούντα-Φεργάδη, «Η άποψη του ελληνικού Τύπου για την εγκαθίδρυση της προσωρινής κυβέρνησης της Θεσσαλονίκης», *Βαλκανικά Σύμμεικτα*, τόμος 18, Αθήνα 2017)**, και η σχετική ανακοίνωση της Μαριάννας Χριστοπούλου. **(Μαριάννα Χριστοπούλου, «"Φερόμεθα πρὸς τὴν πτέρναν τοῦ ἐθνικοῦ Ἐξωμότου…". Η ρητορική του αντιβενιζελικού κόσμου για το κίνημα της Εθνικής Άμυνας και την Προσωρινή Κυβέρνηση Θεσσαλονίκης», στο *Η κυβέρνηση της Θεσσαλονίκης – Η κορύφωση***

της σύγκρουσης δύο κόσμων, Πρακτικά Συμποσίου, Θεσσαλονίκη 2017).

- ***Καρυωτάκης, Χριστοβασίλης, Τσιτσελίκης.***

Κωνσταντίνος Καρυωτάκης, *Ποιήματα και Πεζά (επιμέλεια Δημήτρης Δημηρούλης)*, Gutenberg, Αθήνα 2017.

Για το έργο του αντιβενιζελικού ποιητή Κώστα Καρυωτάκη σχετικά πρόσφατα κυκλοφόρησε η έκδοση των Απάντων του, σε επιμέλεια του καθηγητή ιστορίας και θεωρίας της λογοτεχνίας στο τμήμα Επικοινωνίας και Μέσων Μαζικής Ενημέρωσης του Παντείου Πανεπιστημίου Δημήτρη Δημηρούλη. Ο Δημηρούλης ανατέμνει το έργο του Καρυωτάκη χωρίς προκαταλήψεις και ιδεολογικές παρωπίδες, ενώ έχει μια σαφή εικόνα για την ιστορία της περιόδου και την συμμετοχή του Καρυωτάκη σε αυτήν. Για το έργο του Καρυωτάκη και τον αντιβενιζελικό του απόηχο σημαντική είναι η συλλογή επιφυλλίδων του Νάσου Βαγενά (Νάσος Βαγενάς, *Η παραμόρφωση του Καρυωτάκη*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2021), που συγκαταλέγεται ανάμεσα στους λίγους που τόλμησαν να επιστήσουν την προσοχή των αναγνωστών στην αντιβενιζελική πολιτική ταυτότητα του ποιητή.

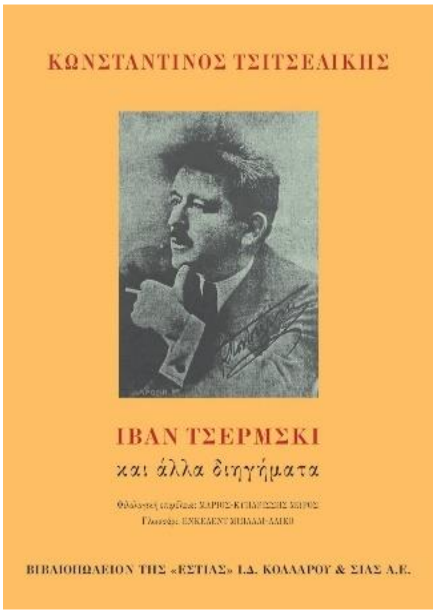
Στο ίδιο πλαίσιο αναφοράς κινείται και η μεταπτυχιακή εργασία της Ζωής Γεωργιάδη που φωτίζει κάπως διακριτικά τις αντιβενιζελικές πολιτικές του καταβολές (Ζωή Γεωργιάδου, *Αναπαράσταση του νεοελληνικού κράτους στο έργο του Κώστα Καρυωτάκη*, μεταπτυχιακή εργασία Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο Θράκης, Κομοτηνή 2013). Γενικά η βιβλιογραφία για τον Καρυωτάκη τόσο για τη ζωή του όσο και για την εργογραφία του είναι ογκώδης μεταπολιτευτικά, με τάσεις συσκότισης ή διαστρέβλωσης των αντιβενιζελικών πολιτικών του πεποιθήσεων.

Για τον έτερο αντιβενιζελικό διανοούμενο Χρήστο Χρηστοβασίλη πολύτιμη και πλήρης είναι η διδακτορική διατριβή της Δροσιάς Κατσίλα (Δροσιά

ΕΛΕΥΘΕΡΙΑ
ΔΙΣΕΒΔΟΜΑΔΙΑΙΑ ΗΠΕΙΡΩΤΙΚΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΕΦΗΜΕΡΙΣ
ΔΗΛΩΣΙΣ
ΤΟΥ ΑΝΤΙΒΕΝΙΖΕΛΙΚΟΥ ΣΥΝΔΥΑΣΜΟΥ
ΠΡΟΣ ΤΟΝ ΗΠΕΙΡΩΤΙΚΟΝ ΛΑΟΝ

Κατσίλα, *Ο βίος και το έργο του Χρήστου Χρηστοβασίλη (διδακτορική διατριβή πανεπιστημίου Ιωαννίνων)*, Ιωάννινα 2004), που παρέχει λεπτομερείς πληροφορίες για τις ταλαιπωρίες και τις διώξεις που υπέστη ο λογοτέχνης την περίοδο του 1917-1920 και οι οποίες καθόρισαν την ένταξή του στον αντιβενιζελισμό.

Η Κατσίλα δίνει και μια λεπτομερή περιγραφή της πολιτικής σταδιοδρομίας του παππού της Χ. Χρηστοβασίλη, αν και η ίδια αποδοκιμάζει ρητά στην διατριβή της τις πολιτικές του απόψεις. Σημαντικό πρωτογενές υλικό για τις πολιτικές απόψεις του Χριστοβασίλη αποτελεί η τοπική εφημερίδα *Ελευθερία* που εξέδιδε για τρεις δεκαετίες ο ίδιος στα Ιωάννινα.

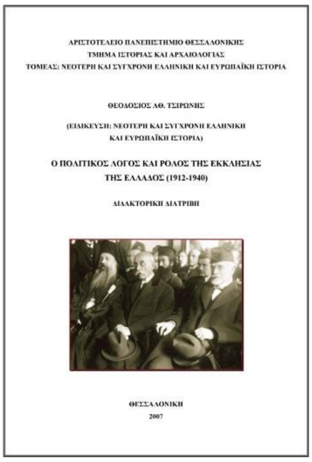
Κωνσταντίνος Τσιτσελίκης, *Ιβάν Τσέρμσκι και άλλα διηγήματα*, Βιβλιοπωλείον της Εστίας, Αθήνα 2020.

Αναφορικά με τον αντιβενιζελικό λόγιο Κωνσταντίνο Τσιτσελίκη, νομίζω ότι δεν θα υπήρχε ζήτημα να συζητηθεί χωρίς τη συμβολή του επίσης Κοζανίτη φιλολόγου Μάριου Κυπαρίσση – Μώρου. **(Μάριος Κυπαρίσσης – Μώρος, «Ο εν Κοζάνη της Μακεδονίας λόγιος και δικηγόρος του Μεσοπολέμου Κωνσταντίνος Τσιτσελίκης», περιοδικό *Αλλιάκμωνος ρούς, τόμος ΙΙΙ*, Εταιρεία Δυτικομακεδονικών Μελετών, Κοζάνη 2019).** Ο Μώρος διέσωσε και ανέδειξε συνολικά το έργο του Τσιτσελίκη επιμελούμενος και τη σχετική πρόσφατη έκδοση της Εστίας για την οποία αξίζουν θερμά συγχαρητήρια στον εκδοτικό οίκο.

Το λογοτεχνικό έργο του Τσιτσελίκη έχει ένα σαφή αντιβενιζελικό προσανατολισμό, ενώ και ο ίδιος πολιτεύτηκε με το κόμμα του γηραιού Στέφανου Δραγούμη και εκλέχθηκε βουλευτής Κοζάνης το 1920 συνεργαζόμενος με τον επίσης αντιβενιζελικό Γεώργιο Μπούσιο. Μετά το 1922 ο Τσιτσελίκης αρνήθηκε να πολιτευτεί έχοντας στη συνείδησή του ότι

επί αντιβενιζελισμού συνέβη η Μικρασιατική Καταστροφή. Συνέχισε το υψηλού επιπέδου πνευματικό του έργο στην Κοζάνη απολαμβάνοντας της εκτίμησης όλων των συμπολιτών του.

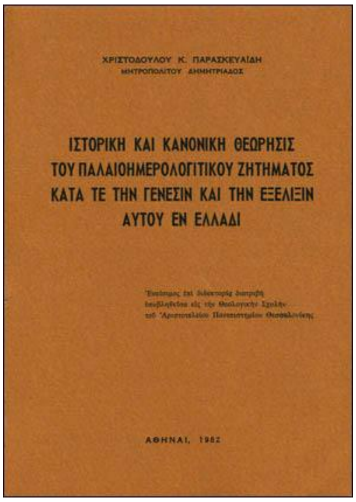
- ***Παλαιό Ημερολόγιο.***

Θεοδόσιος Τσιρώνης, *Ο πολιτικός λόγος και ρόλος της Εκκλησίας της Ελλάδος (1912-1940)*, διδακτορική διατριβή Α.Π.Θ., Θεσσαλονίκη 2007.

Για τα ζητήματα της Εκκλησίας που αποτελούσε μια υπολογίσιμη κοινωνική και πολιτική δύναμη σε όλη την εξεταζόμενη περίοδο υπάρχει η πρωτότυπη εργασία του Θεοδόσιου Τσιρώνη που εξετάζει τις πολιτικές σχέσεις Κράτους - Εκκλησίας.

Ο Τσιρώνης έχει μελετήσει μέσα από εκκλησιαστικά αρχεία την περίοδο και δίνει μια αρκετά ευκρινή εικόνα για τις σχέσεις της ιεραρχίας της Εκκλησίας με τις βενιζελικές κυβερνήσεις της περιόδου, αλλά κυρίως για το ζήτημα των οπαδών του *Παλαιού Ημερολογίου* ζήτημα που αφορά άμεσα τον αντιβενιζελισμό.

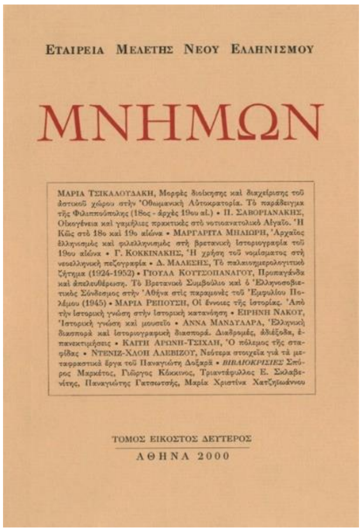

Χριστόδουλος Κ. Παρασκευαΐδης, «Ιστορική και κανονική θεώρησις του παλαιοημερολογήτικου ζητήματος κατά την γέννησιν και την εξέλιξιν αυτού εν Ελλάδι», Μυριόβιβλος.

Η επίσημη θέση της Εκκλησίας μας για το ζήτημα του *Παλαιού Ημερολογίου* διατυπώνεται από τον Μακαριστό Αρχιεπίσκοπο Χριστόδουλο σε μια έρευνά του που δημοσιεύτηκε το 1982 και υπάρχει στο διαδίκτυο με ελεύθερη πρόσβαση στην επίσημη ιστοσελίδα της Εκκλησίας της Ελλάδος. Καλογραμμένο, διαφωτιστικό και πλήρες το έργο του Μακαριστού Χριστόδουλου, που επιδεικνύει απρόσμενη επιδεξιότητα στην διαχείριση του ιστορικού χρόνου, αντιλαμβανόμενος πολύ σωστά τα πολιτικά

διακυβεύματα πίσω από το ζήτημα, τα οποία αναδεικνύει σε όλο τους το εύρος.

Πρακτικά η άποψη του Χριστόδουλου είναι ότι το όλο ζήτημα δημιουργήθηκε λόγω της παραπληροφόρησης της κοινής γνώμης που υπήρχε την εποχή εκείνη, και στην οποία κυρίαρχο ρόλο διαδραμάτισαν πολλοί μοναχοί του Αγίου Όρους.

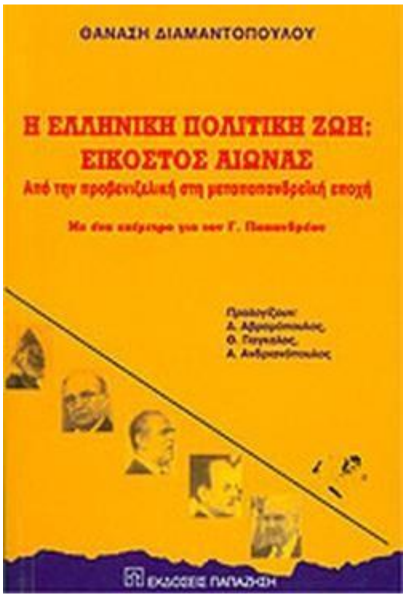
Δημήτρης Μαλέσης, «Το παλαιοημερολογίτικο ζήτημα (1924-1952)», περιοδικό *Μνήμων*, τεύχος 22, Αθήνα 2000.

Αρκετά κατατοπιστική και πλήρης η μελέτη του Δημήτρη Μαλέση για την δημιουργία και τα διαδοχικά στάδια του ζητήματος του *Παλαιού Ημερολογίου*. Η εργασία του είναι καλά τεκμηριωμένη με παραπομπές, ενώ ο Μαλέσης παρακολουθεί ικανοποιητικά και τις στενές πολιτικές σχέσεις με τον αντιβενιζελισμό μεσοπολεμικά.

Τέλος, για μια σφαιρική άποψη στο ζήτημα, υπάρχει ένα συλλογικό έργο που απηχεί τις απόψεις των οπαδών του *Παλαιού Ημερολογίου*. **(Συλλογικό έργο, *Σύντομη Ιστορία της Μαρτυρικής Εκκλησίας των Γ.Ο.Χ. και περί της Αποστολικής διδαχής αυτής, έκδοση Ιεράς Συνόδου Γ.Ο.Χ*, Αθήνα 2015).**

Για τον πρωταγωνιστικό ρόλο των μοναχών του Αγίου Όρους στην δημιουργία του ζητήματος του *Παλαιού Ημερολογίου*, υπάρχει η διδακτορική διατριβή του Δημήτρη Μουζάκη που καλύπτει διεξοδικά το θέμα **(Δημήτριος Μουζάκης, *Το Άγιο Όρος κατά την περίοδο του Μεσοπολεμου*, διδακτορική διατριβή Ιόνιου Πανεπιστημίου, Αθήνα 2006).**

- *Αντιβενιζελική ιδεολογία*

Θανάσης Διαμαντόπουλος, *Η Ελληνική πολιτική ζωή: Εικοστός Αιώνας*, ΠαπαΖήση, Αθήνα 1997.

Ο Θανάσης Διαμαντόπουλος στο έργο του για την ελληνική πολιτική ζωή, αντιλαμβάνεται τον αντιβενιζελισμό του Εθνικού Διχασμού ως εκφράζοντα μια αντιδυτική επαρχιώτικη απομονωτική εθνικιστική ιδεολογία που εκφράστηκε μεσοπολεμικά ως παραταξιακή συνείδηση και προσπάθεια για μονοπώληση των ωφελημάτων της εξουσίας. Επίσης εντοπίζει ότι εντός του αντιβενιζελισμού υπήρχαν αποκλίσεις και διαφοροποιήσεις που έχουν πολιτικό ενδιαφέρον, υπονοώντας τους Ελευθερόφρονες.

Όταν εξειδικεύει, ο Διαμαντόπουλος αντιλαμβάνεται του Ελευθερόφρονες ως *«αποκλίνοντα αντιβενιζελισμό»* που *«εξέφρασε μεν εκσυγχρονιστικές τάσεις αλλά γρήγορα επανακατολίσθησε σε αντιδημοκρατικές ακραίες θέσεις»*, μια αρκετά διεισδυτική αποτίμηση που τεκμηριώνεται από τις σχετικές έρευνές μου. Το έργο του Διαμαντόπουλου είναι περισσότερο πολιτικό και λιγότερο ιστορικό, ανατέμνει το κομματικό φαινόμενο και τις ιδεολογίες ταξικές, σοσιαλιστικές, εθνικιστικές, που το διαμόρφωσαν στο βάθος τους ιστορικού χρόνου.

Ένα πασίγνωστο βιβλίο που ήταν πανεπιστημιακό εγχειρίδιο στο Πάντειο Πανεπιστήμιο για δεκαετίες, επηρεάζοντας αποφασιστικά την ελληνική πολιτική επιστήμη μετά το 1990.

Γιώργος Μαυρογορδάτος, *Μετά το 1922 – η παράταση του διχασμού*, Πατάκη, Αθήνα 2017.

Ο Γιώργος Μαυρογορδάτος με την διδακτορική διατριβή του στο Πανεπιστήμιο του Berkley μας δίνει μια αξιοσημείωτη ανάλυση του ΛΚ το οποίο αντιμετωπίζει ως ένα αρχηγικό κόμμα χωρίς αρχές που καθοδηγείται σχεδόν αποκλειστικά από τον αρχηγό του (Georgios Mavrogordatos, *Stillborn Republic: social coalitions and party strategies in Greece 1922-1936*, Berkley 1982).

Στην δεύτερη μελέτη του που δημοσιεύτηκε πρόσφατα και αποτελεί μια εκλαϊκευμένη διασκευή της αρχικής του διατριβής, ο Μαυρογορδάτος, συνεχιστής της άποψης του Γεώργιου Σκληρού στο ζήτημα αυτό (Γεώργιος Σκληρός, *Τα σύγχρονα προβλήματα του Ελληνισμού*, Αλεξάνδρεια 1919), αντιμετωπίζει τον αντιβενιζελισμό περισσότερο ως ένα κίνημα αρνητισμού και αδιάλειπτης διαμαρτυρίας που στηρίζεται κυρίως από μικροαστούς και εγκολπώνεται όλες τις μειονοτικές ομάδες όταν αυτές συγκρούονται με το κράτος (λ.χ. Εβραίοι, Σλαβόφωνοι, Παλαιοημερολογίτες).

Το βιβλίο αποτέλεσε μεγάλη εκδοτική επιτυχία βιβλιογραφήθηκε σχεδόν από το σύνολο των μελετών που γράφτηκαν από τότε και επηρέασε αποφασιστικά την εικόνα που έχουμε συνολικά για τον Μεσοπόλεμο.

Gunnar Hering, *Τα πολιτικά κόμματα στην Ελλάδα, Τόμος Β΄*, Μ.Ι.Ε.Τ., Αθήνα 2006.

Αντίθετα με τον Μαυρογορδάτο ο Gunnar Hering αποτιμά την αντιβενιζελική ιδεολογία ως συνεκτική και ως έχουσα και θετικό περιεχόμενο και όχι μόνο αρνητικό. Ο Hering σκιαγράφησε πιο ολοκληρωμένα την ιδιοσυστασία των δύο κομμάτων του

αντιβενιζελισμού και περιέγραψε με ακρίβεια τις θέσεις τους στα περισσότερα ζητήματα εσωτερικής πολιτικής.

Οι ελλείψεις του Hering στο ζήτημα των αντιβενιζελικών κομμάτων εντοπίζονται στο γεγονός ότι δεν καταγράφει σε όλο της το βάθος τις ενδογενείς συγκρούσεις που τα κατέτρεχαν, την σφοδρή κοινοβουλευτική τους σύγκρουση την περίοδο 1926-1928, αλλά και την υπόγεια σύγκρουσή τους που είχε προηγηθεί την προηγούμενη διετία. Επίσης λείπει από την ανάλυσή του ο κρίσιμος διακριτός πολιτικός ρόλος των αδιαλλάκτων εντός και εκτός των δύο κομμάτων του αντιβενιζελισμού.

Σε κάθε περίπτωση η μελέτη του είναι ογκώδης, ένα πολυσύνθετο κράμα προσώπων, κομμάτων, γεγονότων και ιδεολογιών, αναμφίβολα πρωτοποριακή, με πλήθος στοιχείων και πληροφοριών, ένας ανεκτίμητος μίτος…

Μια απρόσμενα κακή βιβλιοδεσία από το ΜΙΕΤ, καθώς η ράχη του βιβλίου είναι δυσανάλογα λεπτή με τον όγκο του και διαλύεται σε κομμάτια αν δεν προσέξεις.

Σωτήρης Ριζάς, *Βενιζελισμός και αντιβενιζελισμός στις απαρχές του Εθνικού Διχασμού (1915-1922)*, Ψυχογιός, Αθήνα 2019.

Η πλέον έγκυρη ανάλυση της συγκρότησης και της ιδεολογίας τους αντιβενιζελισμού μέχρι το 1922 έρχεται από τον Σωτήρη Ριζά. Ο Ριζάς αποφεύγει την πεπατημένη ερμηνείας του Διχασμού ως μιας επαναφοράς των παλαιοκομματικών στο προσκήνιο υπό την ηγεσία του Βασιλιά και προσπαθεί να ερμηνεύσει το φαινόμενο του αντιβενιζελισμού εξετάζοντας πολλούς άλλους συντελεστές (θεσμικοί, προσωπικοί, κοινωνικοί, οικονομικοί, κομματικοί) που συντέλεσαν στην ανάδυσή του.

Ο Ριζάς πυκνώνει τον ιστορικό χρόνο και τον εξετάζει μακροϊστορικά αντλώντας αβίαστα συμπεράσματα και ερμηνείες. Αν και σημαντικό όπως

όλα τα έργα του Ριζά, δεν έχει τραβήξει ακόμη την προσοχή της ιστορικής κοινότητας στον βαθμό που θα περίμενε κανείς.

Το εξώφυλλο του βιβλίου είναι ίσως το πλέον καλαίσθητο εξ όσων παρουσιάζονται και νομίζω ότι θα παραμείνει εμβληματικό στις σύγχρονες εκδόσεις ιστορίας για πολλά χρόνια ακόμη.

Δέσποινα Παπαδημητρίου, *Από τον λαό των νομιμοφρόνων στο Έθνος των εθνικοφρόνων (η συντηρητική σκέψη στην Ελλάδα 1922-1967)*, Σαββάλα, Αθήνα 2006.

Η Δέσποινα Παπαδημητρίου στο πρώτο μέρος του έργου της για την συντηρητική σκέψη στην Ελλάδα, ταυτίζει τον αντιβενιζελισμό με τον λαϊκισμό, ενώ αντιλαμβάνεται την συντηρητική ιδεολογία της εποχής ως μια υποκριτική και γεμάτη αντιφάσεις νομιμοφροσύνη. Η Παπαδημητρίου έχει μελετήσει σε βάθος τον αντιβενιζελικό Τύπο της περιόδου και έχει συλλέξει με επιμέλεια και αναδείξει πολλά επί μέρους γνωρίσματα της αντιβενιζελικής ιδεολογίας.

Η μελέτη πάντως επικεντρώνεται στον λαϊκισμό του αντιβενιζελισμού παραλείποντας ή εξετάζοντας επιδερμικά κάποιες άλλες εξίσου ενδιαφέρουσες πτυχές του, όπως λ.χ. η συμπόρευσή του με τις θρησκευτικές ή τις γλωσσικές μειονότητες. Σε κάθε περίπτωση είναι μια σημαντική μελέτη για τον αντιβενιζελισμό που πρέπει να ληφθεί υπόψιν, καθώς η Παπαδημητρίου έχει μελετήσει σε βάθος τον αντιβενιζελικό τύπο. Πάντως, έστω αδιόρατα, ο αναγνώστης αντιλαμβάνεται ότι η ίδια αντιπαθεί το αντικείμενο της έρευνάς της και αυτό καταχωρείται στα αρνητικά της μελέτης.

Δημήτριος Τσάκωνας, *Ιδεαλισμός και μαρξισμός στην Ελλάδα*, Κάκτος, Αθήνα 1988.

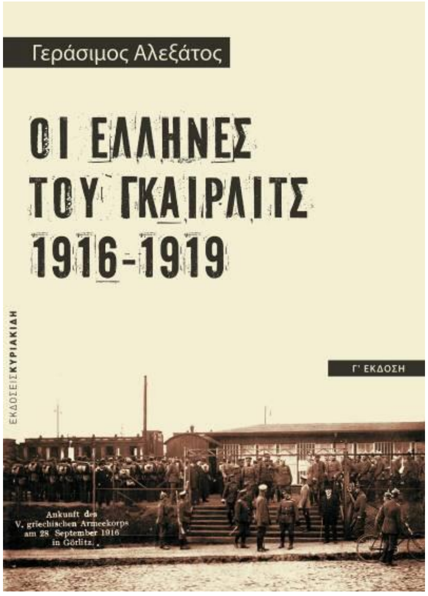
Ο κοινωνιολόγος Δημήτριος Τσάκωνας παρέχει πολλές έγκυρες πληροφορίες και εκτιμήσεις για την μεσοπολεμική ιδεολογία του αντιβενιζελισμού. Έχοντας γεννηθεί το 1921, είχε το προνόμιο να έχει ζήσει τα εφηβικά του χρόνια στην Αθήνα του Μεσοπολέμου και από τη μελέτη του αναδεύονται και κάποια προσωπικά του βιώματα.

Το σκεπτικό του Τσάκωνα είναι επηρεασμένο από το ταξικό υπόβαθρο του Σεραφείμ Μάξιμου, αλλά έχει και αρκετά εύστοχα βιογραφικά στοιχεία και αναλυτική κριτική για τους πρωταγωνιστές της εποχής (Βενιζέλο, Τσαλδάρη, Μεταξά).

Ο Τσάκωνας σκιαγραφεί την πνευματική διαμάχη της εποχής μεταξύ ιδεαλισμού και μαρξισμού (εθνικισμού και κομμουνισμού σε ελεύθερη μετάφραση), αλλά δεν παραλείπει να μας προσφέρει διάσπαρτες πληροφορίες για τον αντιβενιζελισμό με μια αναλυτική εισαγωγή στην πολιτική κατάσταση της περιόδου όπου πάντως διαφαίνονται και οι προσωπικές του προτιμήσεις. Γενικά είναι ένα υποτιμημένο και χρήσιμο βοήθημα που το συνιστώ ανεπιφύλακτα στον μελετητή του αντιβενιζελισμού καθώς οι γενικεύσεις του μπορεί να μην είναι εντυπωσιακές όπως άλλων, αλλά είναι πιο ασφαλείς και τους βρίσκεις λιγότερες εξαιρέσεις.

Η έκδοση του Κάκτου χρησιμοποιεί μια γραμματοσειρά που θυμίζει μυρμηγκοφωλιά ή μισοσβησμένα σήματα μορς και διαβάζεται ευχερώς μόνο με μεγεθυντικό φακό. Η ράχη της έκδοσης από το μακρινό 1988 διαλύεται σε κομμάτια στο πρώτο άνοιγμα του βιβλίου. Μετά το διατηρείς σε τεύχη.

- *Άλλες πτυχές του αντιβενιζελισμού*

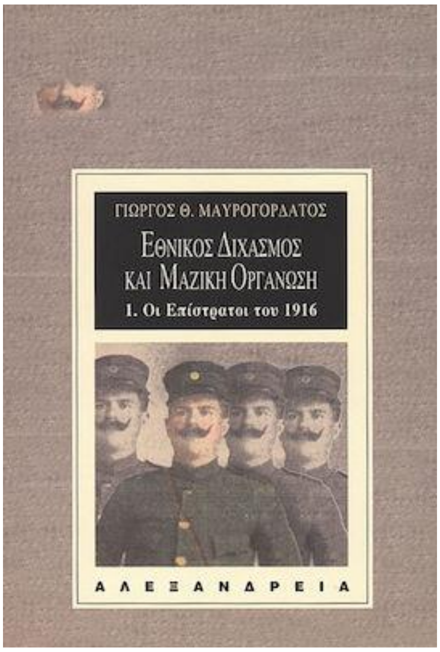

Γεράσιμος Αλεξάτος, *Οι Έλληνες του Γκαίρλιτς 1916-1919*, εκδόσεις Δέσποινα Κυριακίδη, Αθήνα 2015.

Σε επιμέρους ειδικά ζητήματα ξεχωρίζει αναμφίβολα το έργο του Γεράσιμου Αλεξάτου για τους Έλληνες στρατιώτες που βρέθηκαν *φιλοξενούμενοι* ή μάλλον κρατούμενοι στην γερμανική πόλη Γκαίρλιτς το 1917. Ο Αλεξάτος, ένας αληθινά ακαταπόνητος ιστοριοδίφης στο ζήτημα, δεν περιορίστηκε στην αρχική μελέτη που είχε δημοσιεύσει, αλλά συνέχισε να την εμπλουτίζει με νέα στοιχεία και οπτικές. Έτσι, εκτός από τις εκατοντάδες ψηφίδες ατομικής μικροϊστορίας που συνέλεξε, συνέθεσε και παρουσιάζει με μεγάλη φροντίδα, παραθέτει και την πορεία των Ελλήνων του Γκαίρλιτς μετά την επιστροφή τους στην Ελλάδα καθώς και τις δικαστικές τους περιπέτειες.

Το ζήτημα των δικαστικών περιπετειών τους, ο Αλεξάτος το παρακολουθεί μέσα από τις στήλες των βενιζελικών εφημερίδων που δεν λογοκρίνονταν το ίδιο αυστηρά με τις αντιβενιζελικές και είναι απολύτως ενδεικτικό των γενικότερων πολιτικών διώξεων εναντίον των αντιβενιζελικών την επίμαχη περίοδο 1917-1919.

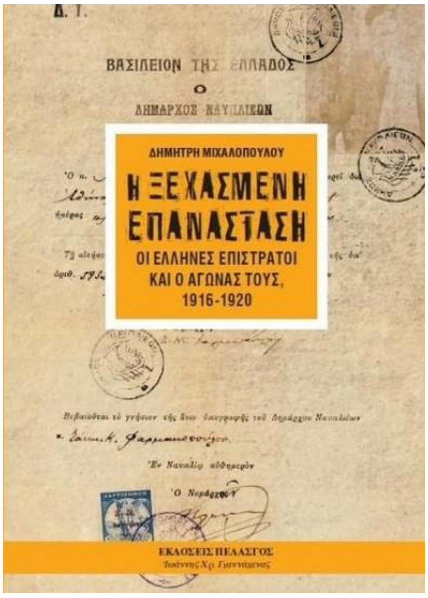
Όλος ο βενιζελικός τύπος με συνεχή δημοσιεύματα καταδίκαζε τις δικαστικές περιπέτειες των απλών στρατιωτών του Γκαίρλιτς με το σκεπτικό ότι δεν γίνεται να δικάζονται οι στρατιώτες που απλώς εκτελούσαν διαταγές και όχι τα πολιτικά πρόσωπα των κυβερνήσεων της εποχής που έδωσαν τις διαταγές και έμεναν ως τότε ακαταδίωκτα. Διαβάζοντας τη μελέτη δεν μπορεί να μην θαυμάσει κανείς τον ιστοριοδιφικό ζήλο του Αλεξάτου που κατάφερε να εξαντλήσει το θέμα του.

Γιώργος Θ. Μαυρογορδάτος, *Εθνικός διχασμός και μαζική οργάνωση*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 1996.

Για τις αντιβενιζελικές παραστρατιωτικές ομάδες των αντιβενιζελικών επιστράτων υπάρχει η κλασσική πρωτοποριακή μονογραφία του Μαυρογορδάτου που πάντως εχθρεύεται εμφανώς το αντικείμενο που εξετάζει. Ο Μαυρογορδάτος εξετάζει τις συνθήκες δημιουργίας των επιστράτων, πως εξαπλώθηκαν σε όλη την Ελλάδα, την ιδεολογία τους, καθώς και την κορύφωση της δράσης τους στα *Νοεμβριανά*.

Είναι σημαντική, και εν πολλοίς σωστή, η παρατήρηση του Μαυρογορδάτου ότι παρά το γεγονός του αντιβενιζελικού προσανατολισμού των επιστράτων, επί της ουσίας εχθρεύονταν τα υπάρχοντα αντιβενιζελικά κόμματα και τους πολιτευτές τους. Επίσης περίφημη παραμένει η διαπίστωσή του ότι οι επίστρατοι ήταν μια ημιτελής φασιστική οργάνωση, πρόδρομος όσων ακολούθησαν.

Ως αντίλογος στην απορριπτική και καταφανώς καταδικαστική οπτική του Μαυρογορδάτου για τους επίστρατους, υπάρχει το σχετικό έργο του Δημήτρη Μιχαλόπουλου **(Δημήτρης Μιχαλόπουλος, *Η ξεχασμένη επανάσταση: Οι Έλληνες επίστρατοι και ο αγώνας του (1916-1920)*, Πελασγός, Αθήνα 2012)** που αντιλαμβάνεται τους επίστρατους ως μια ταξική αντιπλουτοκρατική αντίδραση μέρους της ελληνικής κοινωνίας έναντι των σχεδίων των κοινοτήτων των παροικιών της Ανατολής που εξέφραζε ο Βενιζέλος.

Καθώς η διαπάλη ου Εθνικού Διχασμού είχε περισσότερο κοινωνικό και λιγότερο πολιτικό χαρακτήρα, οι πιέσεις των Συμμάχων κατέστησαν αντιπαθή τον Βενιζέλο στην Π. Ελλάδα η οποία συσπειρώθηκε γύρω από

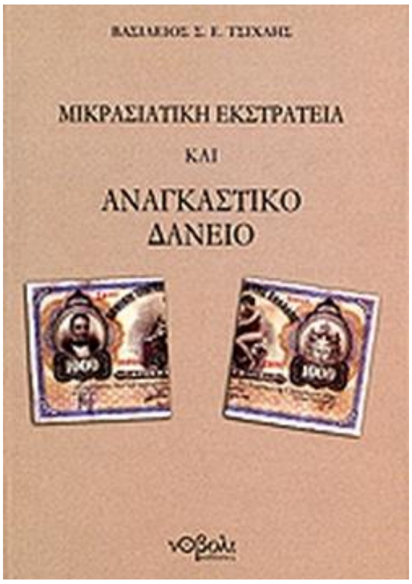
τον Βασιλιά. Πάντως το έργο του Μιχαλόπουλου πάσχει σε συστηματικότητα στη διήγησή του.

Ἡ παρέλασις τῶν παλαιῶν πολεμιστῶν

Στο ίδιο θέμα, υπάρχει μια εκτεταμένη αναφορά στη διδακτορική διατριβή του Αλέξανδρου Μακρή, **(Αλέξανδρος Μακρής, *«Οι κήρυκες της ιδέας του έθνους»: Παλαιοί πολεμιστές, Ανάπηροι και Θύματα Πολέμου στην Ελλάδα (1912-1940)*, διδακτορική διατριβή Ε.Κ.Π.Α., Αθήνα 2021)**, ο οποίος στο ζήτημα των *Νοεμβριανών* κομίζει νέα στοιχεία αναδεικνύοντας και την προσωπική μαρτυρία του αντιεισαγγελέα Αδαμάντιου Καζακόπουλου μέσα από τα δυσεύρετα απομνημονεύματά του.

Η διατριβή του Μακρή αποτέλεσε μια ευχάριστη έκπληξη που τάραξε τα νερά της ερευνητικής μας ιστοριογραφίας με ένα θέμα αρκετά πρωτότυπο που έχει και διεθνείς προεκτάσεις. Το παλαιοπολεμιστικό κίνημα υπήρξε αρκετά ισχυρό στον ελληνικό μεσοπόλεμο, με ισχυρό πολιτικό και κοινωνικό αποτύπωμα.

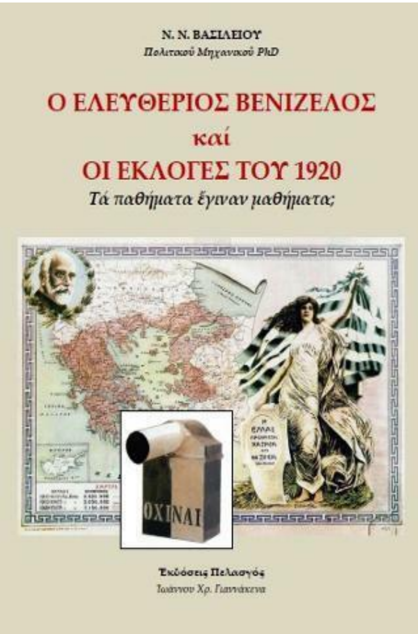
Βασίλειος Τσίχλης, *Μικρασιατική εκστρατεία και αναγκαστικό δάνειο*, Νόβολι, Αθήνα 2010.

Αρκετά ενδιαφέρουσα και πρωτότυπη η εργασία του Βασίλειου Τσίχλη για το αναγκαστικό δάνειο Πρωτοπαπαδάκη. Η μελέτη εξετάζει το αναγκαστικό δάνειο σε ένα καθημερινό ημερολόγιο οικονομικά και νομικά. Αλλά νομίζω ότι το πιο ενδιαφέρον κομμάτι είναι ότι ο Τσίχλης παρουσιάζει όλα τα ζητήματα και προβλήματα που προέκυψαν κατά την εφαρμογή του πρωτοφανούς αυτού μέτρου, όπως η καχυποψία των πολιτών απέναντι στις τράπεζες, η προσπάθεια των τραπεζών να υπεραμυνθούν του κοινωνικοοικονομικού τους ρόλου, η κερδοσκοπία στο χρηματιστήριο, ενώ την ίδια στιγμή ο τύπος απαιτούσε οικονομίες στις δαπάνες του κράτους με

περικοπή της σπατάλης και τη φορολόγηση των πλουσίων αντί του πτωχού λαού.

Ο Τσίχλης εκτός από μια τεχνική ανάλυση του ζητήματος που ομολογουμένως είναι κάπως δύσκολο να την παρακολουθήσει κανείς, μας προσφέρει μια διεισδυτική ματιά στα εσωτερικά του αντιβενιζελισμού της περιόδου, την διαπλοκή του με τον αντιβενιζελικό Τύπο, αλλά και στις επιπτώσεις του δανείου τόσο στην πραγματική οικονομία όσο και στην ελληνική κοινωνία. Πρόσθετη παροχή του Τσίχλη, η λεπτομερής περιγραφή του αντίστοιχου σχετικά άγνωστου εσωτερικού δανείου το 1926 επί Παγκάλου με υπουργό οικονομικών τον Ταναλίδη.

Δυστυχώς η πρωτοποριακή αυτή μελέτη δεν κυκλοφορεί πλέον και είναι αρκετά δυσεύρετη.

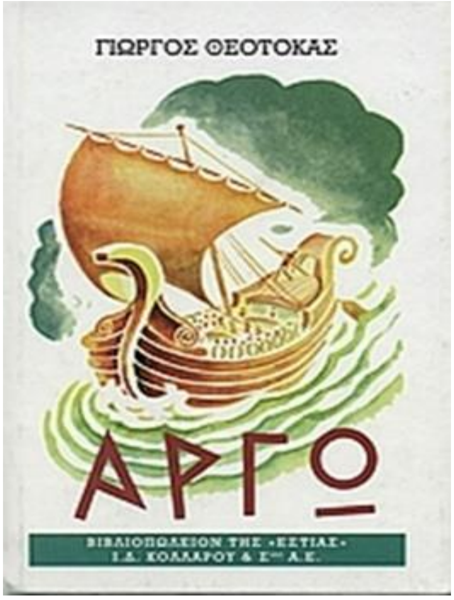

Νικόλαος Βασιλείου, *Ο Ελευθέριος Βενιζέλος και οι εκλογές του 1920 (τα παθήματα έγιναν μαθήματα;)*, Πελασγός, Αθήνα 2016.

Αν και μη επαγγελματίας ιστορικός, ο Νικόλαος Βασιλείου δίνει μια ενδιαφέρουσα εικόνα της προεκλογικής περιόδου των εκλογών του 1920 αλλά και μια αντικειμενική αποτίμηση των αποτελεσμάτων τους.

Ο Βασιλείου διαλύει αρκετά πειστικά τους δύο σχετικούς βενιζελικούς *μύθους* ότι οι βενιζελικοί πλειοψήφησαν σε ψήφους αλλά έχασαν σε έδρες λόγω του πλειοψηφικού εκλογικού συστήματος και ότι οι αντιβενιζελικοί κέρδισαν τις εκλογές στη Β. Ελλάδα λόγω των ψήφων των μουσουλμάνων και των Εβραίων της Θεσσαλονίκης.

Παρά το γεγονός ότι όλα τα συμπεράσματα του Βασιλείου δικαιώνουν αντιβενιζελικές θέσεις, όλη η μονογραφία είναι γραμμένη υπό ένα πλέγμα απροκάλυπτης φρασεολογίας υπέρ του βενιζελισμού. Κάπως αντιφατικό αυτό, αλλά δεν μειώνει σε τίποτε την αξία του έργου, που τεκμηριώνει ικανοποιητικά πολλά ευρήματα της σύγχρονης έρευνας στα ζητήματα αυτά.

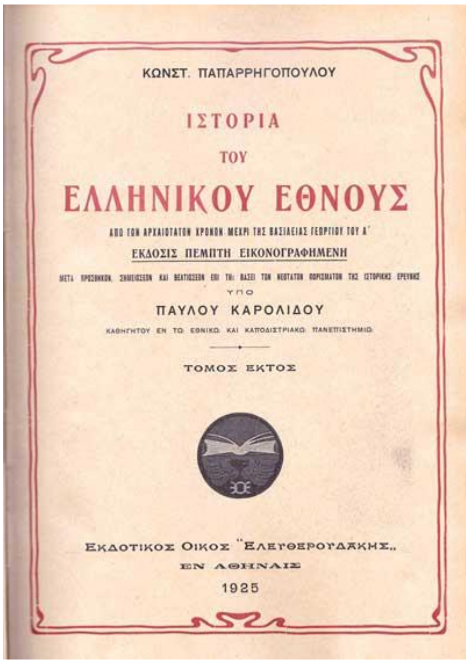
Γιώργος Θεοτοκάς, *Αργώ*, *τόμοι Α΄, Β΄*, Βιβλιοπωλείον της Εστίας, Αθήνα 2015.

Στη λογοτεχνία του Μεσοπολέμου, μια διαισθητική και έξυπνα δομημένη κοινωνιολογική ανατομία της ελληνικής κοινωνίας του Μεσοπολέμου βρίσκεται στο κλασσικό λογοτεχνικό έργο του Γιώργου Θεοτοκά *Αργώ*.

Εμάς μας ενδιαφέρει το πρίσμα θεώρησης του συγγραφέα για τον αντιβενιζελισμό του οποίου δεν ήταν άλλωστε θιασώτης, καθώς και την προβολή αυτού στην ελληνική κοινωνία.

Το πλέον σημαντικό της θεώρησής του ήταν ότι η τομή μεταξύ αντιβενιζελισμού και βενιζελισμού δεν ήταν κάθετη (δηλαδή ταξική), αλλά έτεμνε οριζόντια την ελληνική κοινωνία. Είναι εμφανής η αποδοκιμασία του Θεοτοκά προς τον αντιβενιζελισμό, ενώ ο ίδιος στέκεται με εμφανή απορία μπροστά στην αντοχή του διχαστικού φαινομένου αδυνατώντας να το εξηγήσει ορθολογικά. Αλλά όπως είπε και ο Γ. Βλάχος *σε τελική ανάλυση ο αντιβενιζελισμός είναι περισσότερο συναίσθημα.*

Αν και βενιζελικός ο ίδιος και υπέρμαχος της Αβασίλευτης Δημοκρατίας με μαχητική αρθρογραφία το 1935, ο Θεοτοκάς μας παρουσιάζει ευκρινώς στο γλαφυρό κομμάτι του *«Ο κ. Πρόεδρος»* τον πολιτικό και κοινωνικό διχασμό που επέφερε η επιστροφή του Βενιζέλου στο πολιτικό προσκήνιο το 1928.

Παύλος Καρολίδης, *Συμπλήρωσις της Ιστορίας του Ελληνικού Έθνους του Κ. Παπαρρηγόπουλου, τόμος $6^{ος}$ μέρος Β΄*, Ελευθερουδάκη, χ.χ.

Ο Παύλος Καρολίδης ακολούθησε μια ενδιαφέρουσα πορεία μεταξύ ιστορικής επιστήμης και πολιτικής, διαδεχόμενος τον Παπαρηγόπουλο στην έδρα Ιστορίας στο Πανεπιστήμιο Αθηνών και εκλεγόμενος βουλευτής στην οθωμανική Βουλή.

Ως οπαδός της Βασιλείας, ο Καρολίδης υποστήριξε τον Βασιλιά Κωνσταντίνο κατά τον Εθνικό Διχασμό και έχασε την έδρα του για αυτό το λόγο το 1917. **(Παύλος Καρολίδης, *Η ελληνική Βασιλεία ως Εθνική Ιδέα, (πανηγυρικός λόγος εκφωνηθείς στην Εταιρία Φίλων του Λαού στις 21 Μαΐου 1916)*, Τυπογραφείο Π. Λεώνη, Αθήνα 1916).** Μετά την Καταστροφή του 1922 έκανε στροφή υπέρ του βενιζελισμού αποφεύγοντας μια νέα απόλυση από το Πανεπιστήμιο. Τάχθηκε δημοσίως υπέρ της επιστροφής Βενιζέλου, προσερχόμενος ως ομιλητής σε συλλαλητήριο βενιζελικών, ενώ συμμετείχε ως μέλος της επιτροπής που μετέβη στη Γαλλία για να παρακαλέσει τον Κρητικό πολιτικό να επιστρέψει.

Όλες του τις προσωπικές εμπειρίες από την περίοδο αυτή τις κατέγραψε στον τόμο που έγραψε ως σύγχρονη συνέχεια της ιστορίας του Παπαρρηγόπουλου. Παρά την φαινομενική αυτή συμπόρευση με τον βενιζελισμό, ο Καρολίδης παρέμεινε αντιβενιζελικός και βαθιά συντηρητικός διανοούμενος, αρθρογραφώντας ακόμη και στο *ΣΚΡΙΠ* εναντίον του δημοτικισμού, του Εκπαιδευτικού Ομίλου των Γληνού – Δελμούζου και της φιλελευθεροποίησης της Παιδείας.

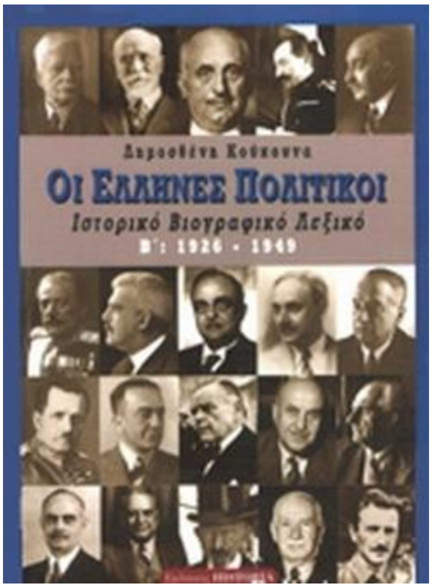

Ιωάννης Λουκάς, *Ιστορία της ελληνικής μασονίας και ελληνική ιστορία*, Παπαζήση, Αθήνα 1991.

Πρωτοποριακό στον τομέα του, παραμένει το παλαιότερο έργο του Ιωάννη Λουκά για την ιστορία της ελληνικής Μασονίας, εργασία χρήσιμη, έγκυρη και κυρίως χωρίς περιττές συνωμοσιολογίες. Ο Λουκάς μας προσφέρει σχηματικά τον τρόπο με τον οποίο ο Εθνικός Διχασμός παρείσφρησε και στους κόλπους της ελληνικής Μασονίας και πως αυτή διχοτομήθηκε, καθώς οι βενιζελικοί τέκτονες ίδρυσαν άλλη στοά για τις συγκεντρώσεις και δραστηριότητές τους, τον *Φοίνικα*.

Η μασονική στοά *Ησίοδος* παρέμεινε αντιβενιζελική και επανήλθε σε λειτουργία τον Φεβρουάριο του 1921 με Σεβάσμιο τον ίδιο τον Ιωάννη Μεταξά. Ανάμεσα σε πολλά άλλα ενδιαφέροντα ζητήματα, ο Λουκάς μας προσφέρει μια ευκρινή ματιά στην διαπλοκή του αντιβενιζελισμού με τις μασονικές στοές που σε κάποιες (λίγες) περιπτώσεις είχε και επιρροή στις γενικότερες πολιτικές εξελίξεις εντός αυτού.

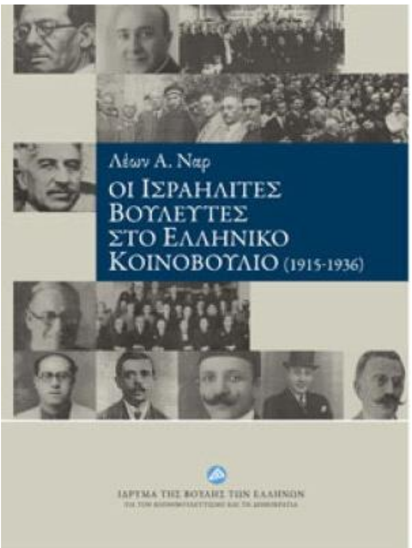
Επίσης έχει έναν λεπτομερή κατάλογο όσων αντιβενιζελικών φέρονταν μυημένοι στον Τεκτονισμό, αν και σε κάποιες περιπτώσεις φαίνεται ότι δεν είναι ούτε ο ίδιος βέβαιος. Επίσης θεωρεί ότι το Ανατολικό Όραμα του Ίωνος Δραγούμη και του Σουλιώτη – Νικολαΐδη ήταν άμεσα επηρεασμένο από την ουμανιστική ιδεολογία του Τεκτονισμού, καθώς και από την τεκτονική ιδιότητα του συνόλου της ηγεσίας των Νεότουρκων.

Δημοσθένης Κούκουνας, *Οι Έλληνες πολιτικοί – ιστορικό βιογραφικό λεξικό (1926-1949)*, Historia, Αθήνα 2015.

Μια ιδιότητα του Δημοσθένη Κούκουνα που δεν έχει εκτιμηθεί επαρκώς ήταν οι συλλογές βιογραφικών πληροφοριών του. Στην εποχή μας πολλές από αυτές βρίσκονται διάσπαρτες σε λήμματα της Wikipedia στο διαδίκτυο ή και σε άλλους ιστοτόπους, αλλά εκτός ότι έχουν λάθη δεν είναι αξιοποιήσιμες ως πηγές από τον ερευνητή καθώς είναι ανυπόγραφες.

Το ανά χείρας βιογραφικό λεξικό του Κούκουνα καλύπτει αρκετά ικανοποιητικά το κενό αυτό, αν και δεν περιέχει το σύνολο των πολιτευτών, αλλά μόνο όσους υπουργοποιήθηκαν. Εκτός από τα εκτεταμένα λήμματα για τους βασικούς ηγέτες του αντιβενιζελισμού, περιέχει δυσεύρετες πληροφορίες για όλους τους σημαντικούς αντιβενιζελικούς πολιτευτές του μεσοπολέμου, ενώ παρακολουθεί την συνολική τους πορεία, καθώς και τα αξιώματα που έλαβαν μέχρι και τις δοσιλογικές κυβερνήσεις της Κατοχής. Χρήσιμη πηγή αναφοράς, που δένει πρόσωπα και αξιώματα και δίνει ένα πανόραμα του αντιβενιζελισμού, αλλά και της συνέχειας του μετά το 1941.

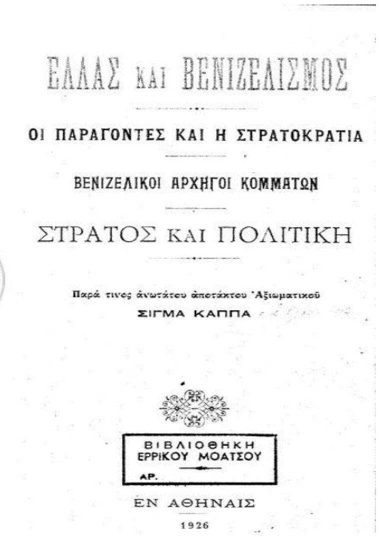

Λέων Ναρ, *Οι Ισραηλίτες βουλευτές στο ελληνικό κοινοβούλιο (1915-1936),* Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων, Αθήνα 2011.

Ο Λέων Ναρ είναι ένας διακεκριμένος ιστορικός επιστήμονας, εξειδικευμένος στα ζητήματα της εβραϊκής κοινότητας της Θεσσαλονίκης. Στην εν λόγω μελέτη του μας παρέχει τον μίτο για να καταφέρουμε να διευθυνθούμε και να καταλάβουμε τις διαφορές μεταξύ πολιτικών ομάδων και συνιστωσών εντός της εβραϊκής κοινότητας της Θεσσαλονίκης που συνέπλευσε πολιτικά κυρίως με τον αντιβενιζελισμό αλλά και ένα μικρό της τμήμα και με το Κ.Κ.Ε. σε όλο τον Μεσοπόλεμο. Ο Ναρ δίνει πληροφορίες για την

πολιτική δύναμη της Φεντερασιόν και των Σιωνιστών, την συνολική στάση όλων των Εβραίων βουλευτών υπέρ της ελληνικής ουδετερότητας στον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο.

Επίσης διαπραγματεύεται ζητήματα σχετικά όπως οι χωριστοί εκλογικοί κατάλογοι και η Κυριακή αργία, ενώ δίνει ερμηνείες για την εχθρότητα με την οποία αντιμετώπιζαν πολλοί βενιζελικοί αξιωματούχοι τους Εβραίους της Θεσσαλονίκης. Στο περιθώριο της αφήγησής του ο Ναρ προσφέρει αναλυτικές βιογραφίες για τις σημαντικότερες πολιτικές προσωπικότητες της εβραϊκής κοινότητας της Θεσσαλονίκης.

ΕΛΛΑΣ ΚΑΙ ΒΕΝΙΖΕΛΙΣΜΟΣ
ΟΙ ΠΑΡΑΓΟΝΤΕΣ ΚΑΙ Η ΣΤΡΑΤΟΚΡΑΤΙΑ
ΒΕΝΙΖΕΛΙΚΟΙ ΑΡΧΗΓΟΙ ΚΟΜΜΑΤΩΝ
ΣΤΡΑΤΟΣ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΗ
Παρά τινος ἀνωτάτου ἀποτάκτου Ἀξιωματικοῦ
ΣΙΓΜΑ ΚΑΠΠΑ

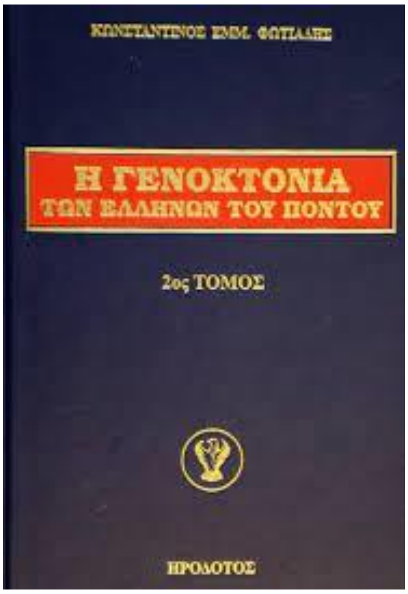
ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ
1926

Γεώργιος Σ. Πλουμίδης, «Αντιβενιζελικά φυλλάδια και η πολεμική τους (1910-1935)» στο *Μελετήματα γύρω από τον Βενιζέλο και την εποχή του, Φιλιππότη*, Αθήνα 1980.

Το ζήτημα των αντιβενιζελικών φυλλαδίων είναι ένα πρόσθετο εργαλείο κατανόησης του αντιβενιζελισμού και της ιδεολογίας του. Τα φυλλάδια αυτά τυπώνονταν από τους συγγραφείς τους και διανέμονταν κατά κανόνα από τους ίδιους ή σε κάποιες λίγες φορές μέσω του Τύπου. Δεν φαίνεται ότι έπαιξαν ιδιαίτερο ρόλο στην επικαιρότητα και στη διαμόρφωση της αντιβενιζελικής ιδεολογίας, αλλά μάλλον αποτελούν καθρέφτη του πλέον αδιάλλακτου κομματιού της.

Ο Πλουμίδης στη συμβολή αυτή εξετάζει τα πιο αξιόλογα από αυτά, αφού τα ταξινομήσει ανά περιόδους. Αναφέρει την επιχειρηματολογία τους και την οξύτατη φρασεολογία τους και στο τέλος έχει και ένα αναλυτικό βιβλιογραφικό κατάλογό τους.

Κατά τη γνώμη μου, το ποιοτικότερο όλων είναι του Σπυρίδωνος Κλαυδιανού, (Ανώνυμος (Σίγμα Κάπα), *Ελλάς και Βενιζελισμός (οι παράγοντες και η στρατοκρατία)*, Αθήνα 1926), το οποίο αφενός έχει εσωτερική συνοχή, αφετέρου ο συγγραφέας είναι γνώστης πολλών πτυχών της βενιζελικής στρατοκρατίας της εποχής την οποία περιγράφει με λεπτομέρειες.

Κωνσταντίνος Εμμ. Φωτιάδης, *Η γενοκτονία των Ελλήνων του Πόντου* (2ος τόμος), Ηρόδοτος, Θεσσαλονίκη 2004.

Κορυφαία αρχειακή πολυεπίπεδη εργασία του Κωνσταντίνου Φωτιάδη, αποτελεί μια λεπτομερή επιστημονική στοιχειοθέτηση της γενοκτονίας των Ελλήνων του Πόντου. Παράλληλα με το κεντρικό του θέμα, ο Φωτιάδης αναδεικνύει και άλλες πτυχές της πάγιας τουρκικής επιδίωξης για την οριστική εξάλειψη των μειονοτήτων της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, όπως η συνεργασία με Γερμανούς αξιωματούχους κατά τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο καθώς και η υποστήριξη που έλαβε ο Μουσταφά Κεμάλ από την μπολσεβικική Ρωσία σε όπλα και χρήματα για να νικήσει τους Έλληνες. Επίσης παρέχει πληροφορίες και για την στάση των αντιβενιζελικών κυβερνήσεων την περίοδο 1921-1922 επί του ζητήματος αυτού.

Ηλίας Καφάογλου, *Ελληνική αυτοκίνηση 1900-1940 (άνθρωποι, δρόμοι, οχήματα, αγώνες)*, εκδόσεις ύψιλον, Αθήνα 2013.

Ο Ηλίας Καφόγλου καλύπτει ένα σημαντικό κενό με την ιστορία της αυτοκίνησης στην Ελλάδα από τα τέλη των Βαλκανικών Πολέμων μέχρι το 1940. Ο ίδιος έχει ασχοληθεί επί μακρόν με το ζήτημα, αρθρογραφώντας στον περιοδικό Τύπο του μηχανοκίνητου αθλητισμού με μεγάλη επιτυχία και αναγνώριση.

Το έργο του δεν είναι γραμμικό, αλλά ακολουθεί ένα φρενήρη ρυθμό παροχής αριθμών, μεγεθών και στοιχείων πλήθους αυτοκινήτων, τρακτέρ, ποδηλάτων, δρόμων, χιλιομετρικών αποστάσεων, ταχυτήτων και προπολεμικών μοντέλων αυτοκινήτων. Είναι ένα έργο γραμμένο με *πατημένο το γκάζι* στην κυριολεξία και παρέχει ευρεία πληροφόρηση για την μεσοπολεμική οδοποιία, κεντρικό ζήτημα για τον

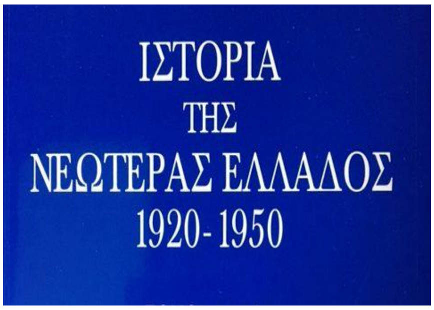
αντιβενιζελισμό της περιόδου, αλλά και για τον γενικότερο εκσυγχρονισμό της Ελλάδας. Αξιοσημείωτη η συμμετοχή του έμπειρου και πολυπράγμονα ερευνητή Τάσου Τσιπλάκου στο επίμετρο με μια εκτεταμένη εργασία του για την *αυτοκίνηση εν πολέμω*.

Νικόλαος Αντωνακέας, *«Φαυλοκρατία» Πολιτική ιστορία της Ελλάδος 1821-1940,* τόμος Β΄ (1914-1935), Αθήνα 1952.

Ο Νικόλαος Αντωνακέας ήταν φανατικός βασιλόφρων αξιωματικός, συμμετείχε στο κίνημα Γαργαλίδη – Λεοναρδόπουλου το 1923 και αποστρατεύτηκε μετά την αποτυχία του. Υπήρξε πολιτικός οπαδός του Ιωάννη Μεταξά και διετέλεσε νομάρχης επί δικτατορίας του. Το τρίτομο έργο του παρουσιάζει ενδιαφέρον ως προς τον δεύτερο τόμο, καθώς πολλά στοιχεία που παραθέτει ο Αντωνακέας προέρχονται από προσωπικές του εμπειρίες. Γενικά το έργο εγκολπώνεται πλήρως την αντιβενιζελική επιχειρηματολογία για την Μικρασιατική Εκστρατεία, και είναι σαφώς απολογητικό - εξυμνητικό για τον Μεταξά.

Ο Αντωνακέας θεωρεί την αναγνώριση της Αβασίλευτης από τον Μεταξά ως προσωρινό ελιγμό, ενώ κρατά σαφείς αποστάσεις από κάποιες μετριοπαθείς επιλογές του Τσαλδάρη. Βασικό μειονέκτημα της αφήγησης είναι ότι ο Αντωνακέας την υποτάσσει σε μια προσπάθεια να δικαιωθεί η δικτατορία της 4ης Αυγούστου ως μια λύτρωση από την μεσοπολεμική πολιτική αταξία βενιζελικών στρατιωτικών κινηματιών και πολιτικών. Αν και το έργο έχει πολιτικές υπερβολές και απέχει από ένα τυπικό επιστημονικό ιστορικό έργο, δεν έχει τεκμηρίωση, αλλά αποτελεί μια προσωπική αποτίμηση της περιόδου, νομίζω ότι πρέπει αυτός που θα ασχοληθεί με τον αντιβενιζελισμό να το έχει υπόψιν του.

Γεώργιος Φερεντίνος, *Ιστορία της Νεωτέρας Ελλάδος, τόμος 2ος: 1920-1922, τόμος 3ος: 1922-1930*, Νέα Θέσις, Αθήνα 2012.

Ο καταγόμενος από την Βόνιτσα ιστορικός Γεώργιος Φερεντίνος έχει να επιδείξει ένα πολυσχιδές και πολύ σημαντικό έργο για την τοπική ιστορία της Ακαρνανίας. Πολύ λίγο γνωστό παραμένει το πολύτομο και πολυσέλιδο ιστορικό του έργο για την περίοδο του Μεσοπολέμου αλλά και όσα προηγήθηκαν αυτής κατά την προηγούμενη περίοδο. Το έργο του έχει μοιραία περίοπτη θέση στον παρόντα βιβλιογραφικό οδηγό, καθώς είναι από τα ελάχιστα, αν όχι το μοναδικό, που έχουν γραφτεί μετά την Μεταπολίτευση με επίκεντρο τον αντιβενιζελισμό.

Δεν μπορεί κανείς να μην θαυμάσει την προσπάθεια του Φερεντίνου να αντλήσει το υλικό του από έναν ευρύ κατάλογο πηγών που περιλαμβάνει σχεδόν όλα τα βιβλία και τις μελέτες που περιλαμβάνει ο παρόν οδηγός. Αλλά ο Φερεντίνος δεν περιορίστηκε μόνο σε πρωτογενείς και δευτερογενείς πηγές που έχουν εκδοθεί, αλλά άντλησε στοιχεία και από αρχεία όπως αυτά του Νικόλαου Πλαστήρα και Άθω Ρωμάνου.

Η εξιστόρησή του δεν περιορίζεται στην εσωτερική πολιτική σκηνή, αλλά παρακολουθεί και τις διεθνείς εξελίξεις που αφορούν την Ελλάδα, αντλώντας υλικό από τα δημοσιευμένα αρχεία του Foreign Office και από τα αρχεία του ελληνικού Υπουργείου Εξωτερικών. Το μεγάλο μειονέκτημα της εργασίας του, κατά την ταπεινή άποψη του γράφοντος, είναι η φορτισμένη ρητορική του εναντίον των βενιζελικών που μειώνει αισθητά την αξία των γραπτών του. Κατά την γνώμη μου πάντως, όποιος ασχοληθεί με τον αντιβενιζελισμό της περιόδου πρέπει να έχει υπόψιν του και την εργασία του Φερεντίνου και να επικεντρωθεί στις πηγές του και στον τρόπο που τις χρησιμοποίησε.

Βιβλιογραφία για τον αντιβενιζελισμό 1914-1928

(επισημαίνονται με έντονη γραφή όσα έχουν παρατεθεί αναλυτικά)

Επίσημα πρακτικά, συλλογές κειμένων, Αρχεία.

***Documents of British foreign policy 1919-1939*, First Series Volume XVII, *(Greece and Turkey January 1, 1921 – September 2, 1922)*, Her Majesty's Stationery Office, London 1970.**

***Documents of British foreign policy 1919-1939*, First Series Volume XVIII, *(Greece and Turkey 1922 – 1923)*, Her Majesty's Stationery Office, London 1972.**
Γενική Τράπεζα της Ελλάδος, Έκθεσις της Γενικής Τραπέζης της Ελλάδος περί της γενικής οικονομικής ανασκοπήσεως της χώρας του έτους 1926, τυπογραφείο Παναγιώτη Κυριάκου, Αθήνα 1927.

***Αρχείο Θεόδωρου Πάγκαλου, τόμοι Α΄, Β΄*, επιμέλεια: Θησέας Πάγκαλος, Κέδρος, Αθήνα 1973**

***Αρχείο Στρατηγού Π. Γ. Δαγκλή (αναμνήσεις-έγγραφα-αλληλογραφία)*, *Τόμος Β΄*, επιμ. Ξ. Λευκοπαρίδης, βιβλιοπωλείο Βαγιωνάκη, Αθήνα 1965**

Γούναρης Δημήτριος, *Αγορεύσεις στη Βουλή επί του εξωτερικού ζητήματος (αγορεύσεις 21ης Σεπτεμβρίου και 21ης Οκτωβρίου 1915)*, Τυπογραφείο Καλλέργη, Αθήνα 1915.

Έγγραφα επί του ζητήματος παύσεως του μητροπολίτη Αθηνών Μελετίου και του διορισμού των καθηρημένων και εκπτώτων επισκόπων (Νοέμβριος – Δεκέμβριος 2020), Νέα Υόρκη 1921. Ιστοσελίδα Γενικής Γραμματείας Νομικών και Κοινοβουλευτικών Θεμάτων Προεδρίας της Κυβέρνησης, https://gslegal.gov.gr/.

Πρακτικά Δ΄ Εθνικής Συνελεύσεως (Πέντε Τόμοι) 1924-1925.

Πρακτικά Συνεδριάσεων Βουλής - Περίοδοι Α΄ + Β΄, 24.11.1926-2.7.1928.
Σύνταγμα της Ελληνικής Δημοκρατίας, Εθνικό Τυπογραφείο, Αθήνα 1926.

Στρέιτ Γεώργιος, *Ημερολόγιον – Αρχείον*, τόμοι Α΄, Β΄, Αθήνα 1964.

Υπουργείο Εθνικής Οικονομίας, Στατιστική των βουλευτικών εκλογών της 7ης Νοεμβρίου 1926, (αύξων αριθμός δημοσίευσης 346-1), Εθνικό Τυπογραφείο, Αθήνα 1928. (http://dlib.statistics.gr/Book/GRESYE_02_2101_00001.pdf) ημερομηνία ανάκτησης: 18.11.2020

Υπουργείο Εθνικής Οικονομίας, Στατιστική των βουλευτικών εκλογών της 19ης Αυγούστου 1928, (αύξων αριθμός δημοσίευσης 563-2), Εθνικό Τυπογραφείο, Αθήνα 1931. (http://dlib.statistics.gr/Book/GRESYE_02_2101_00002.pdf) ημερομηνία ανάκτησης: 18.11.2020

Υπουργείον επί των Εξωτερικών, Τα κατά τας ανταρτικάς ομάδας εν τη ουδετέρα ζώνη: επίσημος αλληλογραφία ανταλλαγείσα μεταξύ του Πρωθυπουργού κ. Σ. Π. Λάμπρου και του Αντιστρατήγου κ. Κομπού του Συμμαχικού Στρατιωτικού Ελέγχου, Αθήνα 1917, (https://www.mfa.gr/images/stories/ydia/palaies_ekdoseis/05.pdf), ημερομηνία ανάκτησης: 22.11.2021.

Υπουργείον επί των Εξωτερικών, Διπλωματικά έγγραφα 1913-1917: ελληνοσερβική συνθήκη συμμαχίας, εισβολή γερμανοβουλγάρων εις Μακεδονίαν, (Β΄ έκδοσις), Εκ του Εθνικού Τυπογραφείου, Αθήναι 1920.
https://www.mfa.gr/images/stories/ydia/palaies_ekdoseis/10.pdf (ημερομηνία ανάκτησης: 27 Απριλίου 2021).

Αναμνήσεις, Ημερολόγια, Μαρτυρίες και Απομνημονεύματα

Hibben Paxton, *Constantine I and the Greek people*, The century Co, New York 1920.

McKenzie Compton, *First Athenian Memories*, Cassel, London 1931).

Miller William, *Greece*, Ernest Benn, London 1928.

Morgenthau Henry, *Η αποστολή μου στην Ελλάδα – το έπος της εγκατάστασης*, Τροχαλία, Αθήνα 1994.

Thomson Basil Sir, *The Allied Secret Services in Greece*, Hutchinson, Plymouth 1931.

Ανδρέου Βασιλόπαιδος, *Δορύλαιον – Σαγγάριος 1921*, Αετός, Αθήνα 2009.

Αργυρόπουλος Περικλής Ι., *Αναμνήσεις*, Αρσενίδη, χ.χ.

Βενιζέλος Ελευθέριος, Μεταξάς Ιωάννης, *Η ιστορία του Εθνικού Διχασμού κατά την αρθρογραφία του Ελευθέριου Βενιζέλου και του Ιωάννου Μεταξά*, Κυρομάνος, Θεσσαλονίκη 1994

Βοζίκης Χαράλαμπος, *Αι απολογίαι των θυμάτων της 15 Νοεμβρίου 1922*, Τύποις Μακρή, Αθήνα χ.χ.

Γερακάρης Νικόλαος, *Σελίδες της συγχρόνου ιστορίας - πρόσωπα και πράγματα*, *Τόμος Α΄*, έκδοσις Ελεύθερου Ανθρώπου, Αθήνα 1936.

Γερουλάνος Μαρίνος, *Αναμνήσεις (1867-1957)*, Αθήνα 1981, Ε.Λ.Ι.Α.

Γιαννόπουλος Πύρρος, *Η Στάσις του Ιωάννη Μεταξά και ο θρίαμβος της Επανάστασης του 1922*, Αθήνα 1923.

Γονατάς Στυλιανός, *Απομνημονεύματα 1897-1957*, Αθήνα 1958.

Δέλτα Πηνελόπη, *Ίων Δραγούμης*, επιμ. Π. Ζάννας, Ερμής, Αθήνα 2008.

Δούσμανης Βίκτωρ, *Απολογία κατά την δίκη του Γενικού Επιτελείου (Οκτώβριος 1919- Φεβρουάριος 1920)*, Αθήνα 1920.

Δούσμανης Βίκτωρ, *Η εσωτερική όψις της Μικρασιατικής εμπλοκής*, Ελεύθερη Σκέψις, Αθήνα 2006.

Δούσμανης Βίκτωρ, *Ιστορικαί σελίδαι τας οποίας έζησα*, Δημητράκου, χ.χ.

Δραγούμης Ίων, *Προγραμματικοί πολιτικοί στοχασμοί*, Τυπογραφείο Πετράκου, Αθήνα 1916.

Δραγούμης Ίων, *Φύλλα ημερολογίου Ε΄, (1913-1917)*, Ερμής, Αθήνα 1986.

Δραγούμης Ίων, *Φύλλα ημερολογίου ΣΤ΄, (1918-1920)*, Ερμής, Αθήνα 1987.

Δραγούμης Φίλιππος Σ., *Ημερολόγιο (Διχασμός 1916-1919)*, επιμέλεια Μάρκος Δραγούμης, Δωδώνη, Αθήνα 1995.

Δραγούμης Φίλιππος Σ., *Ημερολόγιο 1919-1920 (Φαίνεται πως χτύπησαν των Ίωνα…)*, επιμέλεια Μάρκος Δραγούμης, Δωδώνη, Αθήνα 2020.

Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών, *Θωμάς Πεντζόπουλος – Έγγραφα από το προσωπικό του αρχείο 1917-1952*, επιμ. Αριστοτέλης Σπυριδόπουλος, University Studio Press, Θεσσαλονίκη 2017.

Ζαβιτσιάνος Κωνσταντίνος Γ., *Αι αναμνήσεις εκ της Ιστορικής διαφωνίας Βασιλέως Κωνσταντίνου και Ελευθέριου Βενιζέλου όπως τις έζησε (1914-1922), τόμοι Α΄, Β΄*, Αθήνα 1946

Ηλιάκης Ιωάννης, *Η απολογία ενός τυράννου*, Τυπογραφείο Ζαχαριουδάκη, Αθήνα 1921.

Καλαντζής Ευάγγελος *Σαράντα χρόνια αναμνήσεις...(1920-1961: μια ζωή αφιερωμένη στην πατρίδα)*, Αθήνα 1969).

Κανελλόπουλος Παναγιώτης, *Η ζωή μου.... (η αλήθεια για τις κρίσιμες στιγμές της Ιστορίας του Έθνους από το 1915 – 1980)*, Γιαλλέλης, Αθήνα 1985.

Μαζαράκης - Αινιάν Αλέξανδρος, *Απομνημονεύματα*, Ίκαρος, Αθήναι 1948.

Μελάς Γεώργιος, *Ο Κωνσταντίνος – αναμνήσεις του πρώην γραμματέως του (εισαγωγή – επιμέλεια: Παύλος Πετρίδης)*, University Studio Press, Θεσσαλονίκη 2000.

Μεταξάς Ιωάννης, *Το προσωπικό του ημερολόγιο (τόμοι Β1, Β2, Γ1, Γ2, περίοδος 1910-1932)*, Γκοβόστης, χ.χ.

Παναγάκος Παναγιώτης, *Συμβολήν εις την ιστορίαν της δεκαετίας 1912-1922*, Αθήνα 1961.

Πιπινέλης Παναγιώτης, *Γεώργιος Β΄ (1890-1947)*, Ariston Books, Αθήνα 2017.

Πρίγκιπας Νικόλαος της Ελλάδας, *Τα πενήντα πρώτα χρόνια της ζωής μου*, Γκρέκα, Αθήνα 1926.

Σακελλαρίου Αλέξανδρος, *Ένας Ναύαρχος θυμάται..., Τόμος Α΄*, Γ. Σ. ΕΠΕ, χ.χ.

Σαράφης Στέφανος, *Ιστορικές αναμνήσεις*, Επικαιρότητα, Αθήνα 1980.

Σκουλούδης Στέφανος, *Απολογία επί των απαγγελθεισών κατηγοριών*, Αθήνα 1919.

Σταυρίδης Ελευθέριος, *Τα παρασκήνια του Κ.Κ.Ε.*, Ελεύθερη Σκέψις, Αθήνα 2008.

Στρατηγός Ξενοφών, *Η Ελλάδα στη Μικρά Ασία*, Δαμιανός, Αθήνα 1999.

Συλλογικό έργο, *Η αποκήρυξη του Βασιλέως Κωνσταντίνου από τον ελληνικό λαό (1916-1917) (επιμέλεια Παύλος Πετρίδης)*, University Studio Press, Θεσσαλονίκη 2000.

Συλλογικό έργο, *Το πρόγραμμα και αι Αρχαί του Πολιτικού Συνασπισμού*, Αθήνα 1923.

Ταλιαδούρος Αθανάσιος Σπ., *Μισός Αιώνας στη Βουλή*, Σάκκουλα, Αθήνα 1997.

Τσαγγαρίδης Ιωάννης, *Το ημερολόγιο ενός στρατηγού*, επιμέλεια Κ. Δαφνής, Βιβλιοπωλείο της Εστίας, Αθήνα 1987.

Φεσσόπουλος Γεώργιος, *Οι διχόνοιες των αξιωματικών μας και η διάλυση του Στρατού μας στη Μικρά Ασία*, Ελεύθερη Σκέψις, Αθήνα 2007.

Χαραλάμπης Αναστάσιος, *Αναμνήσεις*, Αθήνα 1947.

<u>Δευτερογενείς πηγές</u>

<u>Βιβλία και άρθρα</u>

Driault Edouard, *Η Βασιλεία εν Ελλάδι – Γεώργιος I - Κωνσταντίνος I, Βασιλείς των Ελλήνων (μετάφραση – Σχόλια: Γεώργιος Μερκούρης)*, έκδοση εφημερίδος Εθνική Σημαία, Αθήνα 1935.

Driault Edouard, *Ελλάδα και Α΄ Παγκόσμιος Πόλεμος (5ος τόμος)*, μετάφραση Κώστας Μπαρμπής), Πελασγός, Αθήνα 1999.

Leon George, *Greece and the Great Powers 1914-1917*, Institute for Balkan Studies, Thessaloniki 1974.

***Edgar William, «Οι εκκαθαρίσεις του 1917: Η σημασία τους για το μεταρρυθμιστικό πρόγραμμα του Βενιζέλου» στο: Μελετήματα γύρω από τον Βενιζέλο και την εποχή του*, Φιλιππότη, Αθήνα 1980.**

Hering Gunnar, *Τα πολιτικά κόμματα στην Ελλάδα*, *Τόμος Β΄*, Μ.Ι.Ε.Τ., Αθήνα 2006.

Jordan-Sima Constantin, «Ο Βενιζέλος και το πρόβλημα της εγκαθίδρυσης Αβασίλευτης Δημοκρατίας στην Ελλάδα (1923-1924) (μερικά δεδομένα από τα ρουμανικά και γιουγκοσλαβικά αρχεία) », στο: *Μελετήματα γύρω από τον Βενιζέλο και την εποχή του*, Φιλιππότη, Αθήνα 1980.

Mazower Mark, *Η Ελλάδα και η οικονομική κρίση του Μεσοπολέμου*, Μ.Ι.Ε.Τ., Αθήνα 2002.

Mavrogordatos Georgios, *Stillborn Republic: social coalitions and party strategies in Greece 1922-1936*, Berkley 1982.

Richter Heinz, *Ελλάδα 1915-1917 μέσα από τα ρωσικά αρχεία*, Γκοβόστη, Αθήνα 2020.

Smith Michael L., *Το όραμα της Ιωνίας – Η Ελλάδα στη Μικρά Ασία 1919-1922*, Μ.Ι.Ε.Τ., Αθήνα 2002.

Αγάθος Θανάσης, «Ο Κώστας Καρυωτάκης από την οπτική γωνία του Ι.Μ. Παναγιωτόπουλου», στο Θεοδόσης Πυλαρινός (επιμ.-εισ.), *Το κριτικό έργο του Ι.Μ. Παναγιωτόπουλου*, Εκδόσεις της Σχολής Ι.Μ. Παναγιωτόπουλου, Αθήνα 2018.

Αθανασιάδης Χάρης, *Τα αποσυρθέντα βιβλία (Έθνος και σχολική Ιστορία στην Ελλάδα 1858-2008)*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2015.

Αλεξάκη Άννα, *Οι εκλογές του Μεσοπολέμου μέσα από τα δημοσιεύματα του τοπικού τύπου του Ρεθύμνου*, μεταπτυχιακή εργασία στο Πανεπιστήμιο Νεάπολις Πάφου.

Αλεξάτος Γεράσιμος, *Οι Έλληνες του Γκαίρλιτς 1916-1919*, εκδόσεις Δέσποινα Κυριακίδη, Αθήνα 2015.

Αλικανιώτης Διονύσιος, *Δημήτριος Γούναρης (Μικρή συμβολή στην κατανόηση ενός πρόδρομου της εποχής μας)*, Φιλιππότη, Αθήνα 1983.

Αλικανιώτης Διονύσιος, *Οι κοινωνικοί και πολιτικοί προσανατολισμοί του Δημήτριου Γούναρη (1902-1922)*, Κάκτος, Αθήνα 2021.

Αλικανιώτης Διονύσιος, *Το συντακτικό έργο των Γ΄ και Δ΄ Εθνοσυνελεύσεων και της Βουλής του 1926: συγκριτική έρευνα*, (διδακτορική διατριβή), Αθήνα 2002.

Αναστασίου Χρήστος, *Η Οικουμενική Κυβέρνηση και οι διεθνείς της σχέσεις (1926-1928)*, διδακτορική διατριβή ΕΚΠΑ, Αθήνα 2011.

Αναστασόπουλος Νικόλαος Α., *Παραβατικές συμπεριφορές και καταστολή στην Ελλάδα κατά τον Μεσοπόλεμο: το παράδειγμα του νομού Ιωαννίνων*, Εταιρία Ηπειρωτικών Μελετών, Ιωάννινα 2012.

Ανδρεάδης Ανδρέας, *Ελληνική πολεμική και μεταπολεμική δημόσια οικονομία (1912-1925)*, Τζάκα, Αθήνα 1927.

Ανδρικόπουλος Γιάννης, *Η δημοκρατία του Μεσοπολέμου (1922-1936)*, Φυτράκης, Αθήνα 1987.

Αντωνακέας Νικόλαος, *«Φαυλοκρατία» Πολιτική ιστορία της Ελλάδος 1821-1940*, τόμος Β΄ (1914-1935), Αθήνα 1952.

Ανώνυμος (Σίγμα Κάπα), *Ελλάς και Βενιζελισμός (οι παράγοντες και η στρατοκρατία)*, Αθήνα 1926.

Αργυρίου Αλέξανδρος, *Ιστορία της Ελληνικής Λογοτεχνίας και η πρόσληψη της*, τ. 1-2: *Στα χρόνια του Μεσοπολέμου (1918-1940)*, Αθήνα, Καστανιώτης, 2002

Αυδή – Καλκάνη Ίρις, *Κωνσταντίνος Καλκάνης (1885-1961)*, Γκοβόστη, Αθήνα 2012.

Βαγενάς Νάσος, *Η παραμόρφωση του Καρυωτάκη*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2021.

Βαΐδης Θωμάς, *Κωνσταντίνος*, Μπάυρον, Αθήνα 1973.

Βασιλάτος Γεράσιμος, *Η δίκη και η εκτέλεση των Εξ*, Αθήνα 1980.

Βασιλείου Νικόλαος, *Ο Ελευθέριος Βενιζέλος και οι εκλογές του 1920 (τα παθήματα έγιναν μαθήματα;)*, Πελασγός, Αθήνα 2016.

Βασιλείου Σωτηρία, «Το προσφυγικό ζήτημα μέσα από την εφημερίδα Φως 1922-1930», στο: *Οι Πρόσφυγες στη Μακεδονία. Από την τραγωδία στην εποποιΐα,* Εταιρία Μακεδονικών Σπουδών, Μίλητος, Θεσσαλονίκη 2009.

Βατικιώτης Παναγιώτης, *Μια πολιτική βιογραφία του Ιωάννη Μεταξά*, Ευρασία, Αθήνα 2005.

Βούρος Γεώργιος, *Παναγής Τσαλδάρης (1867-1936)*, εισαγωγή: Κωνσταντίνα Μπότσιου, Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων, Αθήνα 2014.

Βενέζης Ηλίας, *Χρονικόν της Τραπέζης της Ελλάδος*, Αθήνα 1955.

Βεντήρης Γεώργιος, *Η Ελλάς 1910-1920*, *τόμοι Α΄, Β΄*, Ίκαρος, Αθήνα 1970

Βεργόπουλος Κώστας, *Εθνισμός και οικονομική ανάπτυξη – Η Ελλάδα στον Μεσοπόλεμο*, Εξάντας, Αθήνα 1978.

Βερέμης Θάνος, *Ο Στρατός στην ελληνική πολιτική*, Κούριερ, Αθήνα 2000.

Βερέμης Θάνος, *Οι επεμβάσεις του Στρατού στην ελληνική πολιτική 1916-1936*, Εξάντας, Αθήνα 1977.

Βήττος Χρήστος, *Ο Εθνικός Διχασμός και η γαλλική κατοχή (1915-1920)*, Όλυμπος, Θεσσαλονίκη 2008.

Βλασίδης Βλάσης, «Η στάση των εφημερίδων απέναντι στους πρόσφυγες 1922-1940», στο: *Πρακτικά συνεδρίου Ιστορικού Αρχείου Προσφυγικού Ελληνισμού του Δήμου Καλαμαριάς*, Θεσσαλονίκη 23-25 Νοεμβρίου 2012.

Βλασίδης Βλάσης, «Η προσφυγική αποκατάσταση στη Μακεδονία: οι απόψεις του ελληνικού Τύπου», σε: *Οι πρόσφυγες στη Μακεδονία (από την τραγωδία στην εποποιΐα)*, Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών, Θεσσαλονίκη 2009.

Βλάσσης Κωνσταντίνος Δ. *Οι τελευταίες ημέρες του αρμοστή (ο Αριστείδης Στεργιάδης και ο Αύγουστος του 1922)*, Archive, Αθήνα 2022.

Βλάσσης Κωνσταντίνος Δ., *«Οίκαδε» - ο πολεμικός σχεδιασμός το μοιραίο 1922,* ανέκδοτη μελέτη υπό επεξεργασία, Archive, Αθήνα 2022.

Βλάσσης Κωνσταντίνος Δ., *Πρόσφυγες Οικονομία και νομοθεσία κατά την Μικρασιατική εκστρατεία (ο επίμαχος νόμος 2870/1922)*, Δούρειος Ίππος, Αθήνα 2020.

Βλάσσης Κωνσταντίνος Δ., *Τα τεθωρακισμένα στον Ελληνικό Στρατό (1920-1940)*, Δούρειος Ίππος, Αθήνα 2017.

Γαλανού – Τουρκοβασίλη Ρεβέκκα, *Θεόδωρος Τουρκοβασίλης (ιστορική αναφορά)*, Ι. Σιδέρης, Αθήνα 2000.

Γεωργής Γιώργος, «Η Ελλάς θα σωθεί – Η υποδοχή της συνθήκης της Λωζάννης από τον Κυπριακό Τύπο», στο: *Λωζάννη 1923 (διαχρονικές προσεγγίσεις και εκτιμήσεις)*, επιμ. Γιώργος Γεωργής, Χρήστος Κυριακίδης, Χαράλαμπος Χαραλάμπους, Καστανιώτη, Αθήνα 2017.

Γεωργιάδου Ζωή, *Αναπαράσταση του νεοελληνικού κράτους στο έργο του Κώστα Καρυωτάκη*, μεταπτυχιακή εργασία, Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο Θράκης, Κομοτηνή 2013.

Γιαννόπουλος Γεώργιος, *Από τον Νέστο στον Σαγγάριο*, ελληνική ευρωεκδοτική, Αθήνα 1987.

Γκίκας Αναστάσης, *Ρήξη και ενσωμάτωση (Συμβολή στην Ιστορία του εργατικού – κομμουνιστικού κινήματος του Μεσοπολέμου 1918-1936)*, Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα 2010.

Γρηγοριάδης Φοίβος, *Διχασμός – Μικρά Ασία*, *Τόμος Β΄*, Κέδρηνος, Αθήνα 1972.

Γρηγοριάδης Φοίβος, *Ελληνική Δημοκρατία*, *Τόμος Γ΄*, Κέδρηνος, Αθήνα 1972.

Γυαλίστρας Σέργιος, *Εθνικοί Αγώνες 1909-1959*, Βιβλιοπωλείον της Εστίας, Αθήνα 1963.

Δασκαρόλης Ιωάννης Β., *Στρατιωτικά κινήματα στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου,* Γνώμων εκδοτική, Αθήνα 2012.

Δασκαρόλης Ιωάννης Β., *Τα Δημοκρατικά Τάγματα, Οι πραιτωριανοί της Β΄ Ελληνικής Δημοκρατίας,* Παπαζήση, Αθήνα 2019.

Δασκαρόλης Ιωάννης, Β., *Η δίκη και η εκτέλεση των Έξι: ένας ενδικοφανής φόνος με τραγικές θεσμικές και πολιτικές προεκτάσεις (15 Νοεμβρίου 1922), Τα ΝΕΑ Σαββατοκύριακο, φύλλα 31ης Οκτωβρίου, 15ης Νοεμβρίου 2022.*

Δασκαρόλης Ιωάννης, Β., *Η κινηματογραφική ληστεία της αμαξοστοιχίας Αθηνών - Θεσσαλονίκης και οι πολιτικές της επιπτώσεις (13 Απριλίου 1924),* Ηλεκτρονικό Περιοδικό *Θέματα Ελληνικής Ιστορίας* (https://www.istorikathemata.com/2013/12/13-1924.html), ημερομηνία ανάκτησης: 2.4.2021).

Δασκαρόλης Ιωάννης, Β., *Η λύση της σύμπτυξης του ελληνικού Μετώπου στην Μικρά Ασία το 1922: κυβερνητική ολιγωρία η φενάκη;,* «Τα Νέα Σαββατοκύριακο», φύλλο 14ης Μαΐου 2022.

Δασκαρόλης Ιωάννης Β., «Το στρατιωτικό κίνημα Γαργαλίδη – Λεοναρδόπουλου (22-28 Οκτωβρίου 1923) και η εμπλοκή του Ιωάννη Μεταξά», *περιοδικό Ιστορία Εικονογραφημένη*, τεύχος 632, Αθήνα 2021.

Δασκαρόλης Ιωάννης Β., *Οι πρώτες ημέρες μετά την Καταστροφή του '22, «Τα Νέα Σαββατοκύριακο»,* φύλλο 20ης Αυγούστου 2022.

Δασκαρόλης Ιωάννης Β., *Πτολεμαίος Σαρηγιάννης: μια βιογραφία (1882-1953),* Ηλεκτρονικό Περιοδικό Θέματα Ελληνικής Ιστορίας (https://www.istorikathemata.com/2019/01/1882-1953.html), ημερομηνία ανάκτησης: 2.3.2021).

Δασκαρόλης Ιωάννης Β., *Υποστράτηγος Παναγιώτης Γαργαλίδης (1870-1942): μια βιογραφία*, Ηλεκτρονικό Περιοδικό Θέματα Ελληνικής Ιστορίας (https://www.istorikathemata.com/2012/11/general-panagiotis-gargalidis-a-biography-1870-1942.html), ημερομηνία ανάκτησης: 2.3.2021).

Δασκαρόλης Ιωάννης Β., *Περικλής Ι. Αργυρόπουλος: μια βιογραφία (1871-1953),* Ηλεκτρονικό Περιοδικό Θέματα Ελληνικής Ιστορίας

(https://www.istorikathemata.com/2018/10/i-1871-1953.html), ημερομηνία ανάκτησης: 2.3.2021).

Δαφνής Γρηγόριος, *Η Ελλάς μεταξύ δύο πολέμων Τόμος Α΄*, Κάκτος, Αθήνα 1997.

Δαφνής Γρηγόριος, *Τα ελληνικά πολιτικά κόμματα 1821-1961*, Κάκτος, Αθήνα 2019.

Δαφνής Κωνσταντίνος, *Κωνσταντίνος Ζαβιτσιάνος (ο άνθρωπος και το έργο του)*, Κέρκυρα 1952.

Δεμέστιχας Παναγιώτης, *Αναμνήσεις*, Πελασγός, Αθήνα 2002.

Δερτιλής Γεώργιος Β., *Επτά πόλεμοι, τέσσερις εμφύλιοι, επτά πτωχεύσεις 1821-2016*, Πόλις, Αθήνα 2016.

Δερτιλής Γεώργιος Β., *Ιστορία του Ελληνικού Κράτους (Β΄ Τόμος)*, Μ.Ι.Ε.Τ., Αθήνα 2004.

Δημητράκης Παναγιώτης, *Η Ελλάδα και οι Άγγλοι (Η βρετανική διπλωματία και οι Βασιλείς της Ελλάδος)*, εκδόσεις Εικοστού Πρώτου, Αθήνα 2011.

Διαμαντόπουλος Θανάσης, *Η Ελληνική πολιτική ζωή: Εικοστός Αιώνας*, Παπαζήση, Αθήνα 1997.

Διαμαντόπουλος Θανάσης, *Η ελληνική συντηρητική παράταξη: Ιστορική προσέγγιση και πολιτικά χαρακτηριστικά*, Παπαζήση, Αθήνα 1994.

Διαμαντόπουλος Θανάσης, *Η δίκη των Έξι: εξιλασμός ή δικαστικός φόνος;*, Παττάκη, Αθήνα 2022.

Διεύθυνση Ιστορίας Στρατού, *Η Ελλάς και ο πόλεμος στα Βαλκάνια (1914-1918)*, Δ.Ι.Σ., Αθήνα 1958.

Διεύθυνση Ιστορίας Στρατού, *Ο ελληνικός στρατός εις την Σμύρνην (Μάιος 1919-Μάϊος 1920*, Δ.Ι.Σ., Αθήνα 1957.

Διεύθυνση Ιστορίας Στρατού, *Επιχειρήσεις Φιλαδελφείας - Προύσης - Ουσάκ (Ιούλιος - Νοέμβριος 1920)*, Δ.Ι.Σ., Αθήνα 1956.

Διεύθυνση Ιστορίας Στρατού, *Επιχειρήσεις Ιουνίου – Ιουλίου 1921*, Δ.Ι.Σ., Αθήνα 1964.

Διεύθυνση Ιστορίας Στρατού, *Επιχειρήσεις προς την Άγκυραν (τόμοι Α΄, Β΄)*, Δ.Ι.Σ., Αθήνα 1965.

Διεύθυνση Ιστορίας Στρατού, *Επίτομος Ιστορία της εις Μικράν Ασίαν εκστρατείας (1919-1922)*, Δ.Ι.Σ., Αθήνα 1967.

Διομήδης Αλέξανδρος, *Η πολιτική σταθεροποίησεως και ο Ελευθέριος Βενιζέλος*, τυπογραφείο Θεοτοκάτου, Αθήναι 1932.

Διομήδης Αλέξανδρος, *Τα οικονομικά της Ελλάδος προ και μετά την 1η Νοεμβρίου 1920*, Τυπογραφείο Ραφτάνη, Αθήνα 1922.

Δορδανάς Στράτος, *Η γερμανική προπαγάνδα στην Ελλάδα κατά τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2021.

Ελευθερίου Κώστας, *Οι εκλογές του Μεσοπολέμου (1926-1936) μέσα από τον Αθηναϊκό τύπο,* διπλωματική εργασία Ε.Κ.Π.Α., Αθήνα 2008.

Ενεπεκίδης Πολυχρόνης, *Η δόξα και ο διχασμός (1908-1918)*, Σ. Ι. Ζαχαρόπουλος Αθήνα 1992.

Ευστρατιάδης Γρηγόριος, *Η Πραγματική Αλήθεια περί του Εκκλησιαστικού Ημερολογίου*, Τυπογραφείο Ιωάννη Παπανικολάου, Αθήνα 1929.

Ευστρατίου Ν. Π., *Λαϊκόν Κόμμα - Από της πρώτης μέχρι της τρίτης Αρχηγίας*, Αθήνα 1948.

Ευταξίας Ιωάννης, *Επιστασίαι επί της μελετώμενης οικονομικής εξυγιάνσεως*, Τυπογραφείο Ρουμελιώτη, Αθήνα 1927.

Ζαλοκώστας Χρήστος, *Αλέξανδρος*, Σκαζίκη, Αθήνα 1952.

Ζαούσης Αλέξανδρος, *Αλέξανδρος και Ασπασία (1915-1920)*, Ωκεανίδα, Αθήνα 2000.

Θεοτοκάς Γιώργος, *Αργώ, τόμοι Α΄, Β΄*, Βιβλιοπωλείον της Εστίας, Αθήνα 2015.

Θεοδούλου Χρίστος, *Η Ελλάδα και η Αντάντ (1η Αυγούστου 1914-25η Σεπτεμβρίου 1916)*, Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών και Μελετών Ελευθέριος Βενιζέλος, Χανιά 2011.

Ιακώβου Πέτρος, «Το χρονικόν του Αθανάσιου Αργυρού», στο *Αθανάσιος Αργυρός - εις μνήμην,* (επιμέλεια Τριαντάφυλλος Θεοδωρίδης), Αθήνα 1955.

Ιασωνίδης Λεωνίδας, «Το ενδιαφέρον του Αργυρού δια τους πρόσφυγας», στο: *Αθανάσιος Αργυρός - εις μνήμην,* επιμέλεια Τριαντάφυλλος Θεοδωρίδης, Αθήνα 1955.

Ιωακείμ Ιωακείμ, *Ιωάννης Μεταξάς (η ανοδική πορεία του από τη στρατιωτική στην πολιτική δράση 1871-1922)*, Παπαδήμα, Αθήνα 2005.

Ιωαννίδης Ιωάννης Ε., *Κωνσταντίνος ΙΒ΄*, Γκοβόστης, Αθήνα 1931.

Καιροφύλας Γιάννης, *Η Αθήνα του Μεσοπολέμου*, Φιλιππότη, Αθήνα 1988.

Κακούρη Αθηνά, *Ουλάνοι στη Λάρισα*, Καπόν, Αθήνα 2018.

Κακούρη Αθηνά, *Τα δύο Βήτα*, Καπόν, Αθήνα 2016.

Καμπάνης Αρίστος, *Ο Δημήτριος Γούναρης και η ελληνική κρίσις των ετών 1918-1922*, Πυρσός, Αθήνα 1946.

Καλλονάς Δημήτριος, *Ιωάννης Μεταξάς*, Αθήνα 1938.

Καπογιαννόπουλος Ανδρέας, *Ο Ι. Μεταξάς αυτοψυχαναλύεται*, Περιοδικός Τύπος ΑΕ, Αθήνα 1988.

Καραγιάννης Σωτήρης, *Ταξικά σύμβολα στον Μεσοπόλεμο (γέννηση, ακμή και παρακμή των όρων βενιζελισμός και αντιβενιζελισμός)*, περιοδικό «Τετράδια» (τεύχος 15), Αθήνα 1986.

Καρανικόλα Β. Αικατερίνη, *Η τοπική αυτοδιοίκηση στην Ελλάδα την περίοδο του Μεσοπολέμου (1923-1940)*, Κ. & Μ. Σταμούλη, Θεσσαλονίκη 2020.

Καραπέτσας Αθανάσιος, *Ο Διχασμός του ΄18 (Τα Λαμιακά και Θηβαϊκά)*, Μπατσιούλας, Αθήνα 2015.

Καρυωτάκης Κωνσταντίνος, *Ποιήματα και Πεζά (επιμέλεια Δημήτρης Δημηρούλης)*, Gutenberg, Αθήνα 2017.

Καρολίδης Παύλος, *Η ελληνική Βασιλεία ως Εθνική Ιδέα, (πανηγυρικός λόγος εκφωνηθείς στην Εταιρία Φίλων του Λαού στις 21 Μαΐου 1916)*, Τυπογραφείο Π. Λεώνη, Αθήνα 1916.

Καρολίδης Παύλος, *Μήνυσις εναντίον Μελετίου Μεταξάκη επί κακοδοξίαιας δογματικαίς πράξεσιν αντικανονικαίς και πολιτεία αντικειμένη εις την εν τη Εκκλησία ηθικήν τάξιν*, Αθήνα 1921.

Καρολίδης Παύλος, *Συμπλήρωσις της Ιστορίας του Ελληνικού Έθνους του Κ. Παπαρρηγόπουλου, τόμος 6ος μέρος Β΄*, Ελευθερουδάκη, χ.χ.

Κάσδαγλης Νίκος, *Ο αντίκτυπος του ημερολογιακού εκκλησιαστικού ζητήματος στον τύπο της Αθήνας (1924)*, διπλωματική εργασία Α.Π.Θ., Θεσσαλονίκη 2018.

Κατσίλα Δροσιά, *Ο βίος και το έργο του Χρήστου Χρηστοβασίλη (διδακτορική διατριβή πανεπιστημίου Ιωαννίνων)*, Ιωάννινα 2004.

Καφάογλου Ηλίας, *«Σποράδην κατασκευή οδών» - Σημειώσεις για τα προγράμματα οδοποιΐας κατά τον Μεσοπόλεμο*, ανέκδοτη ερευνητική εργασία, Ύψιλον, Αθήνα 2019.

Καφάογλου Ηλίας, *Ελληνική αυτοκίνηση 1900-1940 (άνθρωποι, δρόμοι, οχήματα, αγώνες)*, εκδόσεις ύψιλον, Αθήνα 2013.

Κιντή Βάσω, *Φιλοσοφία της Ιστορίας*, Πόλις, Αθήνα 2021.

Κιτρομηλίδης Πασχάλης, «Η ιδεολογία του προσφυγισμού» στο: *1922 – Η μικρασιατική καταστροφή*, Τα Νέα, Αθήνα 2022.

Κλάψης Αντώνης, Κούμας Μανόλης, *Εθνικός Διχασμός*, Καθημερινές εκδόσεις ΑΕ, Αθήνα 2019.

Κλάψης Αντώνης, *Η ένταξη της Τουρκίας στην Κοινωνία των Εθνών και η ελληνική εξωτερική πολιτική (1923-1932)*, Ηρόδοτος, Αθήνα 2015.

Κλάψης Αντώνης, *Ο Ανδρέας Μιχαλακόπουλος και η ελληνική εξωτερική πολιτική (1926-1928)*, Ι. Σιδέρης, Αθήνα 2009.

Κλάψης Αντώνης, «Οι εκλογές και το δημοψήφισμα του 1920» στο *«κ΄ η Ανατολή του αιμάτου σιντριβάνι» (Μικρασιατική εκστρατεία 1919-1922 – αιτίες και συνέπειες μιας καταστροφής)*, εκδόσεις Γκοβόστη, Αθήνα 2022.

Κλάψης Αντώνης, *Πολιτική και διπλωματία της ελληνικής εθνικής ολοκλήρωσης (1821-1923)*, Πεδίο, Αθήνα 2019.

Κοσμοπούλου Βασιλική, «Οι αντιδράσεις των ντόπιων και της πολιτείας απέναντι στους πρόσφυγες της Μικράς Ασίας», περιοδικό *Ιστορία Εικονογραφημένη*, τεύχος 594, Αθήνα 2017.

Κουμάντος Παναγής Χρ., *Παναγής Τσαλδάρης «ο βράχος»*, Καλαμάτα 2020.

Κούμπουλης Ευάγγελος, *Η διαμόρφωση της αντιβενιζελικής παράταξης από την εκτέλεση των Έξ μέχρι το 1935*, διπλωματική εργασία Πάντειο Πανεπιστήμιο, Αθήνα 2021.

Κούκουνας Δημοσθένης, *Οι Έλληνες πολιτικοί – ιστορικό βιογραφικό λεξικό (1926-1949)*, Historia, Αθήνα 2015.

Κούκουνας Δημοσθένης, «Ιωάννης Διάκος – ο σκοτεινός μυστικοσύμβουλος Μεταξά και Γεώργιου Β΄», περιοδικό *Τότε*, τεύχος 51-53, Αθήνα 2008.

Κουτσουράδης Τιμολέων, Το χρονικό της δίκης και εκτέλεσης των Έξι, Συλλογές, Αθήνα 2020.

Κυπαρίσσης – Μώρος Μάριος, «Ο εν Κοζάνη της Μακεδονίας λόγιος και δικηγόρος του Μεσοπολέμου Κωνσταντίνος Τσιτσελίκης», περιοδικό *Αλλιάκμωνος ρούς, τόμος ΙΙΙ*, Εταιρεία Δυτικομακεδονικών Μελετών, Κοζάνη 2019.

Κύρκος Μιχαήλ, «Η σώφρων πολιτική του Αθανάσιου Αργυρού – το προσφυγικό ενδιαφέρον του», στο: *Αθανάσιος Αργυρός - εις μνήμην, επιμέλεια Τριαντάφυλλος Θεοδωρίδης*, Αθήνα 1955.

Κωστάκη – Μέξη Αλεξάνδρα, *Κώστας Καρυωτάκης – Μαρία Πολυδούρη (στα χρόνια της παρακμής)*, Apiros Hora, Πρέβεζα 2014.

Κωστής Κώστας, *Ο πλούτος της Ελλάδας (Η ελληνική οικονομία από τους Βαλκανικούς πολέμους μέχρι σήμερα)*, Πατάκη, Αθήνα 2019

Κωστής Κώστας, *«Τα κακομαθημένα παιδιά της ιστορίας». Η διαμόρφωση του νεοελληνικού κράτους (18ος-21ος αιώνας)*, Πόλις, Αθήνα 2013.

Λαμπρινός Φώτος, *Ισχύς μου η αγάπη του φακού*, Καστανιώτη, Αθήνα 2010.

Λεονταρίτης Γιώργος Α., *Από την Δόξα στη Συμφορά – Η άδικη εκτέλεση των Έξι (1915-1922)*, Μέτρον, Αθήνα 2005.

Λεονταρίτης Γεώργιος Β., *Η Ελλάδα στον Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο (1917-1918)*, Μ.Ι.Ε.Τ., Αθήνα 2005.

Λουκάς Ιωάννης, *Ιστορία της ελληνικής μασονίας και ελληνική ιστορία*, Παπαζήση, Αθήνα 1991.

Μάγερ Κώστας, *Ιστορία του ελληνικού Τύπου, τόμος Β΄ Αθηναϊκές εφημερίδες 1901-1959*, Αθήνα 1959.

Μάζης Γιάννης Α., *Ίων Δραγούμης ο ασυμβίβαστος*, Μεταίχμιο, Αθήνα 2016.

Μακρής Αλέξανδρος, *«Οι κήρυκες της ιδέας του έθνους»: Παλαιοί πολεμιστές, Ανάπηροι και Θύματα Πολέμου στην Ελλάδα (1912-1940)*, διδακτορική διατριβή Ε.Κ.Π.Α., Αθήνα 2021.

Μάλαινος Επαμεινώνδας, *Ιστορία των ξενικών επεμβάσεων, τόμοι Α΄-ΣΤ΄*, Αθήνα 1955-1963.

Μάλαινος Μιλτιάδης, *Τα τραγικά ημερονύκτια από τον Γολγοθά της Ελλάδος*, Αθήνα 1963.

Μαλέσης Δημήτρης, *Ήττα – θρίαμβος – καταστροφή (Ο Στρατός στο Ελληνικό κράτος από το 1898 έως το 1922)*, Επίκεντρο, Θεσσαλονίκη 2017.

Μαλέσης Δημήτρης, «Το παλαιοημερολογίτικο ζήτημα (1924-1952)», περιοδικό *Μνήμων*, τεύχος 22, Αθήνα 2000.

Μαλέσης Δημήτρης, *Οι υπουργοί των στρατιωτικών στο νεοελληνικό κράτος (1833-1950)*, Επίκεντρο, Θεσσαλονίκη 2020.

Μάλλωσης Ιωάννης, *Η πολιτική ιστορία του Δημήτριου Γούναρη, τόμοι Α΄, Β΄*, Νέα Εποχή, Αθήνα 1926.

Μάλλωσης Ιωάννης, *Μάρτυρες (Κ. Έσλιν – Ίων Δραγούμης)*, πρόλογος Γρηγόριος Ευστρατιάδης, Αθήνα 1920.

Μαμουρέλη Ασημένια, *Το παλαιοημερολογητικό ζήτημα και η θέση των Γ.Ο.Χ. εντός της Ελληνικής επικράτειας*, διπλωματική εργασία Α.Π.Θ., Θεσσαλονίκη 2015.

Μάξιμος Σεραφείμ, *Κοινοβούλιο η Δικτατορία;*, Στοχαστής, Αθήνα 1975.

Μαργιούλας Γιάννης, *Η εφημερίδα Πολιτεία (1917-1933)*, διπλωματική εργασία, Ρέθυμνο 2014.

Μαρκεζίνης Σπυρίδων, *Πολιτική ιστορία της Συγχρόνου Ελλάδος, τόμοι 3ος, 4ος* , Πάπυρος, Αθήνα 1978

Μαρκέτος Σπύρος, *Πως φίλησα τον Μουσολίνι: Τα πρώτα βήματα του ελληνικού φασισμού*, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2006.

Μαυρογορδάτος Γιώργος Θ., *1915 – ο Εθνικός Διχασμός*, Πατάκη, Αθήνα 2015

Μαυρογορδάτος Γιώργος Θ., *Εθνικός διχασμός και μαζική οργάνωση*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 1996.

Μαυρογορδάτος Γιώργος Θ., *Μετά το 1922 – η παράταση του διχασμού*, Πατάκη, Αθήνα 2017.

Μελάς Σπύρος, *Ιωάννης Μεταξάς*, Historia, Αθήνα 2016.

Μερκούρης Γεώργιος, *Μια αναδρομή στο παρελθόν. Ευθύνεται ο Βασιλεύς Γεώργιος για τους τουφεκισμούς;*, Εθνική Σημαία, Αθήνα χ.χ.

Μεχτίδης Πέτρος, *Η Μικρασιατική Εκστρατεία και Καταστροφή (τα γεγονότα από το 1918 έως τη Συνθήκη της Λοζάνης)*, Μάλλιαρης Παιδεία, Θεσσαλονίκη 2020.

Μίλεσης Στέφανος, *Δευκαλίων Ρεδιάδης (1882-1955), ο σκοπευτής δικηγόρος του Πειραιά* http://pireorama.blogspot.com/2016/07/1882-1955.html (ημερομηνία ανάκτησης 5.1.2021).

Μιχαηλίδης Ιάκωβος Δ., «Γεωστρατηγικές επιλογές και προπαγάνδα: Η Ελλάδα την περίοδο του Εθνικού Διχασμού», στο: *Η κυβέρνηση της Θεσσαλονίκης – Η κορύφωση της σύγκρουσης δύο κόσμων*, Πρακτικά Συμποσίου, Θεσσαλονίκη 2017.

Μιχαηλίδης Ιάκωβος Δ., *Το κίνημα της Εθνικής Αμύνης*, University Studio Press, Θεσσαλονίκη 2015.

Μιχαλόπουλος Δημήτρης, *Ο Εθνικός Διχασμός – η άλλη διάσταση*, Τροχαλία, Αθήνα 1997.

Μιχαλόπουλος Δημήτρης, *Η ξεχασμένη επανάσταση: Οι Έλληνες επίστρατοι και ο αγώνας του (1916-1920)*, Πελασγός, Αθήνα 2012.

Μόστρας Βασίλειος, *Η Μικρασιατική Επιχείρησις*, Ίκαρος, Αθήνα 1969

Μοσχόπουλος Διονύσης, *Ο Εθνικός Διχασμός (1915-17)*, Σάκκουλα, Αθήνα 2020.

Μούκα Αναστασία, *Οι Οικουμενικές κυβερνήσεις στον ελληνικό Μεσοπόλεμο και ο Τύπος*, διπλωματική εργασία Ε.Κ.Π.Α., Αθήνα 2020.

Μουρέλος Γιάννης, *Τα Νοεμβριανά του 1916 (από το αρχείο της μεικτής επιτροπής αποζημίωσης των θυμάτων)*, Πατάκη, Αθήνα 2007.

Μπαρούτας Κώστας, *Η κραυγή των Ελλήνων (πολιτικά συνθήματα, επευφημίες, συλλαλητήρια, εκλογικές συγκεντρώσεις 1821-1989)*, Σαββάλα, Αθήνα 1992.

Μπελιβανάκης Γρηγόρης, *Οι Αγγλογάλλοι στη Μήλο κατά την Διάρκεια του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου*, Μήλος 2003.

Μπένος Στέλιος, *Η κοινοβουλευτική παρουσία του Ι. Μεταξά (1926-1936)*, Παπαζήση, Αθήνα 2009.

Μπογιατζής Βασίλειος, *Επιστημονικό ιδεώδες και διανοητικές οικειοποιήσεις της τεχνολογίας στον ελληνικό Μεσοπόλεμο (Ε. Βενιζέλος, Ι. Μεταξάς, Γ. Θεοτοκάς, Δ. Γλυνός, «Αρχείον Φιλοσοφίας»*, διδακτορική διατριβή Ε.Μ.Π., Αθήνα 2009.

Μπρεδήμας Ηλίας, *Η πρώτη Ελληνική Δημοκρατία (Ιστορική έρευνα της ταραχώδους περιόδου 1922-1925)*, ΑΚΜΩΝ, Αθήνα 1960.

Ναρ Λέων, *Οι Ισραηλίτες βουλευτές στο ελληνικό κοινοβούλιο (1915-1936)*, Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων, Αθήνα 2011.

Νιάρχος Γεώργιος, *Δημήτριος Γούναρης*, Πελοπόννησος, Πάτρα 2016.

Νικολόπουλος Νίκος, *Δημήτριος Γούναρης (πολιτική βιογραφία)*, Ινστιτούτο Κωνσταντίνος Καραμανλής, Ι. Σιδέρης, Αθήνα 2007.

Ντριώ Εδουάρδος, *Ο Βασιλιάς Κωνσταντίνος (Θρύλος και Ιστορία)*, Πρωία, Αθήνα 1930.

Ντριώ Εδουάρδος, *Η Βασιλεία εν Ελλάδι (πρόλογος και σχόλια Γεώργιου Μερκούρη)*, Εθνική Σημαία, Αθήνα 1935.

Οικονόμου Αλέξανδρος, *Πέτρος Πρωτοπαπαδάκης (1859-1922)*, Αθήνα 1972.

Οικονόμου Νικόλαος, *Εσωτερικές πολιτικές εξελίξεις από τον Νοέμβριο του 1918 ως τον Οκτώβριο του 1920*, από το συλλογικό: Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, τόμος ΙΕ΄, Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 1980.

Οικονόμου Νικόλαος, «Η περίοδος από τον Σεπτέμβριο του 1926 ως τον Φεβρουάριο του 1935», στο *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τόμος ΙΕ΄, Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 1980.

Παλιούρας Αθανάσιος, «Ιωάννης Νικολίτσας (Θέρμο 1889 - Αθήνα 1966)», ηλεκτρονικό περιοδικό *Η Νέα Εποχή*, http://www.epoxi.gr/%B1/persons65.html, ημερομηνία ανάκτησης: 19 Αυγούστου 2021.

Παντελάκης Νίκος Σ., *Αλέξανδρος Διομήδης [1874-1950]*, Μεταμεσονύκτιες, Αθήνα 2018.

Παπαδημητρίου Δέσποινα, *Από τον λαό των νομιμοφρόνων στο Έθνος των εθνικοφρόνων (η συντηρητική σκέψη στην Ελλάδα 1922-1967)*, Σαββάλα, Αθήνα 2006.

Παπαδημητρίου Δέσποινα, *Ο Τύπος και ο Διχασμός 1914-1917*, διπλωματική εργασία ΕΚΠΑ, Αθήνα 1991.

Παπακοσμάς Βίκτωρ, «Ο Ελευθέριος Βενιζέλος και το ζήτημα του αβασίλευτου δημοκρατικού πολιτεύματος (1916-1020)», στο Συλλογικό έργο, *Μελετήματα γύρω από τον Βενιζέλος και την εποχή του*, Φιλιππότη, Αθήνα 1980.

Παπαφλωράτος Ιωάννης, *Η ιστορία του Ελληνικού Στρατού (1833-1949)*, τόμοι Ι, ΙΙ, Σάκουλα, Αθήνα 2014.

Παπαφλωράτος Ιωάννης, *Το επεισόδιο Tellini/Κέρκυρας – αιτία και εξέλιξη μιας διεθνούς κρίσεως*, διδακτορική διατριβή Ε.Κ.Π.Α., Αθήνα 2004.

Παπούλας Αναστάσιος, *Η αγωνία ενός έθνους (επιμέλεια Ιωάννου Δ. Πασσά)*, Αθήνα 1925.

Παρασκευαΐδης Χριστόδουλος Κ. (αρχιεπισκόπου Αθηνών και πάσης Ελλάδος), «Ιστορική και κανονική θεώρησις του παλαιοημερολογήτικου ζητήματος κατά την γέννησιν και την εξέλιξιν αυτού εν Ελλάδι», Μυριόβιβλος βιβλιοθήκη.

Πεσμαζόγλου Γεώργιος, *Το χρονικό της ζωής μου (1889-1979)*, Αθήνα 1999.

Πασσάς Δ. Ιωάννης, *Ο Πρώτος Παγκόσμιος Πόλεμος, Τόμος Α΄*, Ταλώς, Αθήνα 2008.

Πετρακόπουλος Θεόδωρος, *«Τι είχε προτείνει ο Ελευθέριος Βενιζέλος στον Δημήτριο Γούναρη πριν από τον Εθνικό Διχασμό»*, περιοδικό ΤΟΤΕ, τεύχος Αυγούστου 2005.

Πετρίδης Παύλος, *Βασιλική προδοσία (1915-1917)*, Προσκήνιο, Αθήνα 1999.

Πετρίδης Παύλος, *Πολιτικές δυνάμεις και συνταγματικοί θεσμοί στη νεότερη Ελλάδα (1844-1936)*, Σάκκουλα, Θεσσαλονίκη 1984.

Πιζάνιας Πέτρος, *Οι φτωχοί των πόλεων (η τεχνογνωσία της επιβίωσης στην Ελλάδα το μεσοπόλεμο)*, Θεμέλιο, Αθήνα 1993.

Πιπινέλης Παναγιώτης Ν., *Περισσότερον Φώς - Η εθνική μας πολιτική κατά τον πρώτον Παγκόσμιον Πόλεμον*, Αθήνα 1961.

Πλουμίδης Σπυρίδων Γ., *Μεταξύ επανάστασης και μεταρρύθμισης - Ελευθέριος Βενιζέλος και βενιζελισμός 1909-1922*, Πατάκη, Αθήνα 2020.

Πλουμίδης Σ. Γεώργιος, «Αντιβενιζελικά φυλλάδια και η πολεμική τους (1910-1935)» στο *Μελετήματα γύρω από τον Βενιζέλο και την εποχή του, Φιλιππότη*, Αθήνα 1980.

Πλουμίδης Σπυρίδων Γ., *Η «σιδηρά» δεκαετία – οι εθνικοί πόλεμοι της Ελλάδας (1912-1922)*, Μίνωας Αθήνα 2022.

Πλουμίδης Σπυρίδων Γ., *Τα μυστήρια της Αιγηΐδος (Το μικρασιατικό ζήτημα στην ελληνική πολιτική (1891-1922)*, Εστία, Αθήνα 2015.

Συλλογικό έργο, Μικρασιατικός πόλεμος: *Η ανάμιξη των ξένων δυνάμεων (πρακτικά διημερίδας στο Μουσείο της πόλεως των Αθηνών)*, Πελασγός, Αθήνα 2017.

Ράλλης Ι. Γεώργιος, *Γεώργιος Θεοτόκης – ο πολιτικός του μέτρου*, Ελληνική Ευρωεκδοτική, Αθήνα χ.χ.

Ρέντης Κωνσταντίνος, *Η εξωτερική πολιτική της Ελλάδος μετά την 1η Νοεμβρίου 1920*, Τυπογραφείο Ιωάννου Βάρτσου, Αθήνα 1922.

Ρήγος Άλκης, *Η Β΄ Ελληνική Δημοκρατία (1924-1935) – κοινωνικές διαστάσεις της πολιτικής σκηνής*, Θεμέλιο, Αθήνα 1999.

Ρήγος Άλκης, *Τα κρίσιμα χρόνια (1922-1935), τόμος πρώτος*, Παπαζήση, Αθήνα 1999.

Ριζάς Σωτήρης, *Βενιζελισμός και αντιβενιζελισμός στις απαρχές του Εθνικού Διχασμού (1915-1922)*, Ψυχογιός, Αθήνα 2019.

Ριζάς Σωτήρης, *Η θέση και ο ρόλος του Προέδρου της Δημοκρατίας στην ελληνική πολιτική, (1924-1935, 1974-1985)*, διδακτορική διατριβή Ε.Κ.Π.Α., Αθήνα 1992.

Ριζάς Σωτήρης, *Το τέλος της Μεγάλης Ιδέας – Ο Βενιζέλος, ο αντιβενιζελισμός και η Μικρά Ασία*, Καστανιώτη, Αθήνα 2015.

Ροδάκης Περικλής, *Η Ιστορία της Ελλάδας 20ος αιώνας, τόμος Β΄ 1923-1942*, Γόρδιος, Αθήνα 2004.

Ρούσσος Γεώργιος, *Νεότερη Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, Τόμος ΣΤ΄*, Ελληνική Μορφωτική Εστία, Αθήνα 1975.

Ρωμαίος Γιώργος, *Η περιπέτεια του κοινοβουλευτισμού στην Ελλάδα, τόμος Β΄ 1915-1940*, Πατάκη, Αθήνα 2011.

Σακελλαρόπουλος Κωνσταντίνος Μ., *Η σκιά της Δύσεως (Ιστορία μιας καταστροφής)*, Εκάτη, Αθήνα 2009

Σβολόπουλος Δημήτριος, *Παναγής Τσαλδάρης (ο κήρυξ της νομιμότητος και ειρηνευτής του λαού)*, Πυρσός, Αθήνα 1946.

Σβολόπουλος Κωνσταντίνος, *Η ελληνική εξωτερική πολιτική 1900-1945*, Βιβλιοπωλείον της Εστίας, Αθήνα 2005.

Σβολόπουλος Κωνσταντίνος, *Η απόφαση για την επέκταση της ελληνικής κυριαρχίας στη Μικρά Ασία*, Ίκαρος, Αθήνα 2009

Σκιάς Ανδρέας, *«Σπυρίδων Π. Λάμπρος», περιοδικό Νέος Ελληνομνήμων (Τόμος ΙΔ΄-Τεύχος Β΄-Δ΄)*, Αθήνα 1920.

Σκιαδάς Ελευθέριος Γ., «Ο Μακεδονομάχος της πένας Ευστράτιος Ι. Ευστρατιάδης», ηλεκτρονικό περιοδικό *Τα Αθηναϊκά*, Αθήνα 20 Μαΐου 1920, https://www.taathinaika.gr/o-makedonomachos-tis-penas-efstratios-i-efstratiadis. Ημερομηνία Ανάκτησης: 15.4.2021.

Σκληρός Γεώργιος, *Τα σύγχρονα προβλήματα του Ελληνισμού*, Αλεξάνδρεια 1919.

Σπέντζος Γεώργιος, *Το ζήτημα ασφάλειας της Ελλάδος 1923-1926*, Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών και Μελετών «Ελευθέριος Βενιζέλος», Χανιά 2020.

Σπυριδόπουλος Αριστοτέλης Ν., *Ευριπίδης Μπακιρτζής, ο αινιγματικός στρατηγός,* Ε.Μ.Ε.Ι.Σ, Σέρρες 2019.

Σταματόπουλος Κώστας, *Περί της Βασιλείας στην σύγχρονη Ελλάδα*, Καπόν, Αθήνα 2015.

Στεφανόπουλος Στέφανος, *Παναγής Τσαλδάρης (1867-1936*), Φιλόπουλου, Αθήνα 1954.

Στεφάνου Ε., *Σπυρίδων Λάμπρος (1851-1919),* Τυπογραφείο πυρσός, Αθήνα 1930.

Συλλογικό έργο, *Εγκυκλοπαίδεια του Ελληνικού Τύπου (τόμοι Α΄, Β΄, Γ΄, Δ΄) (επιμέλεια Λουκία Δρούλια – Γιούλα Κουτσοπανάγου)*, εκδόσεις Ινστιτούτο Νεοελληνικών Ερευνών, Αθήνα 2008.

Συλλογικό έργο, Η Ελλάδα στον Μεσοπόλεμο, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2017.

Συλλογικό έργο, *Σύντομη Ιστορία της Μαρτυρικής Εκκλησίας των Γ.Ο.Χ. και περί της Αποστολικής διδαχής αυτής, έκδοση Ιεράς Συνόδου Γ.Ο.Χ*, Αθήνα 2015.

Συλλογικό έργο, *Η δίκη των οκτώ και η εκτέλεση των Έξι*, Ίδρυμα ιστορίας του Ελευθέριου Βενιζέλου, Αθήνα 2010.

Συλλογικό έργο, *Πολιτικοί προσανατολισμοί του Νέου Ελληνισμού*, Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων, Αθήνα 2012.

Συλλογικό έργο, *Μικρά Ασία – Η δίκη των Έξι*, Μέρμηγκας, χ.χ.

Συλλογικό έργο, *Λωζάννη 1923 (διαχρονικές προσεγγίσεις και εκτιμήσεις)*, επιμ. Γιώργος Γεωργής, Χρίστος

Κυριακίδης, Χαράλαμπος Χαραλάμπους, Καστανιώτη, Αθήνα 2017.

Συλλογικό έργο, *Ο Μεταξάς και η εποχή του (επιμ. Θάνος Βερέμης)*, Ευρασία, Αθήνα 2009.

Συλλογικό έργο, *«κ΄ η Ανατολή του αιμάτου σιντριβάνι» (Μικρασιατική εκστρατεία 1919-1922 – αιτίες και συνέπειες μιας καταστροφής)*, Γκοβόστης, Αθήνα 2022.

Συλλογικό έργο, *Αθανάσιος Αργυρός - εις μνήμην, (επιμέλεια Τριαντάφυλλος Θεοδωρίδης)*, Αθήνα 1955.

Συλλογικό έργο, *Μέγα Ελληνικόν Βιογραφικόν Λεξικόν Βοβολίνη, Τόμοι Α΄, Β΄, Δ΄, Ε΄*, Εκδόσις Βιομηχανικής Επιθεωρήσεως, Αθήνα χ.χ.

Συλλογικό έργο, *Ο Βενιζελικός κίνδυνος*, εφημερίδα ΣΚΡΙΠ, Αθήνα 1921.

Συρίγος Άγγελος, Χατζηβασιλείου Ευάνθης, *Μικρασιατική Καταστροφή: 50 ερωτήματα και απαντήσεις*, Πατάκη, Αθήνα 2022.

Τεγόπουλος Σάββας, *Η πολιτική θεματολογία των πολιτικών αναμετρήσεων 1923-1936*, διδακτορική διατριβή Ε.Κ.Π.Α., Αθήνα 2013.

Τζανακάρης Βασίλης, *Εις Θάνατον! – Η δίκη και η εκτέλεση των Έξι μέσα από τα πρακτικά, τα παραλειπόμενα και τα ψιλά των εφημερίδων*, Μεταίχμιο, Αθήνα 2010.

Τζανακάρης Βασίλης, *Στο όνομα της προσφυγιάς (από τα δακρυσμένα Χριστούγεννα του 1922 στην Αβασίλευτη Δημοκρατία του 1924)*, Μεταίχμιο, Αθήνα 2009.

Τζιόβας Δημήτρης, *Οι μεταμορφώσεις του εθνισμού και το ιδεολόγημα της ελληνικότητας στο Μεσοπόλεμο*, Οδυσσέας, Αθήνα 1989.

Τζιομάκης Χρήστος, *Πολιτικοί μετασχηματισμοί στη δεκαετία του 1910: Το Κόμμα των Εθνικοφρόνων του Δημήτριου Γούναρη*, μεταπτυχιακή διπλωματική εργασία Ε.Κ.Π.Α., Αθήνα 2018.

Τούντα–Φεργάδη Αρετή, «Η άποψη του ελληνικού Τύπου για την εγκαθίδρυση της προσωρινής κυβέρνησης της Θεσσαλονίκης», *Βαλκανικά Σύμμεικτα*, τόμος 18, Αθήνα 2017.

Τσάκωνας Δημήτριος, *Επίτομη Ιστορία της Νεοελληνικής λογοτεχνίας*, Κάκτος, Αθήνα 1999.

Τσάκωνας Δημήτριος, *Ιδεαλισμός και μαρξισμός στην Ελλάδα*, Κάκτος, Αθήνα 1988.

Τσάκωνας Δημήτριος, *Λογοτεχνία και κοινωνία στον Μεσοπόλεμο*, Κάκτος, Αθήνα 1987.

Τσιριγώτης Διονύσιος, *Η ελληνική στρατηγική στη Μικρά Ασία (1919-1922)*, Ποιότητα, Αθήνα 2010.

Τσίρος Νικόλαος, *Κράτος, εξουσία, κοινοβουλευτικό σύστημα σε θεσμική και πολιτική κρίση (Ο Ελευθέριος Βενιζέλος και η λειτουργία του πολιτεύματος 1914-1920)*, Σάκκουλα, Αθήνα 2000.

Τσιτσελίκης Κωνσταντίνος, *Ιβάν Τσέρμσκι και άλλα διηγήματα*, Βιβλιοπωλείον της Εστίας, Αθήνα 2020.

Τσίχλης Βασίλειος, *Μικρασιατική εκστρατεία και αναγκαστικό δάνειο*, Νόβολι, Αθήνα 2010.

Τσοκόπουλος Γεώργιος, *Ο Βασιλεύς Κωνσταντίνος ΙΒ΄*, Τυπογραφεία Παπαπαύλου, χ.χ.

Τσόντος – Βάρδας Γεώργιος, *Η βενιζελική τυραννία (Ημερολόγιο 1917-1920)*, Πετσίβα, Αθήνα 2006.

Τσούγκος Δημήτριος, *Οι οικονομικοί μας ηγέται*, Τυπογραφείο Αλευρόπουλου, Αθήνα 1932.

Φερεντίνος Γεώργιος, *Ιστορία της Νεωτέρας Ελλάδος, τόμος 2ος: 1920-1922, τόμος 3ος: 1922-1930*, Νέα Θέσις, Αθήνα 2012.

Φέσσας Δημήτριος, *Η υπόθεση του δεύτερου υποβρυχίου, ένα επεισόδιο της εποχής του διχασμού*, Καπόν, Αθήνα 2016.

Φουράκης Παναγιώτης, *Περικλής Αργυρόπουλος ο θεμελιωτής της ναυτικής ισχύος*, Ταλώς, Αθήνα 2008.

Φωτιάδης Κωνσταντίνος Εμμ., *Η γενοκτονία των Ελλήνων του Πόντου* (2ος τόμος), Ηρόδοτος, Θεσσαλονίκη 2004

Χαρίτος Χαράλαμπος, *Η γαλλική κατοχή της Θεσσαλίας με τη ματιά των ξένων (1917)*, Ήβη, Βόλος 2018.

Χατζηβασιλείου Ευάνθης, «Salus populi suprema lex: εσωτερική σύγκρουση και διεθνείς σχέσεις, 1915-1916», στο: *Η κυβέρνηση της Θεσσαλονίκης – Η κορύφωση της σύγκρουσης δύο κόσμων*, Πρακτικά Συμποσίου, Θεσσαλονίκη 2017.

Χατζηιωσήφ Χρήστος, «Κοινοβούλιο και δικτατορία», στο *Ιστορία της Ελλάδας του 20ου Αιώνα – Μεσοπόλεμος 1922-1940, τόμος Β2*, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2000.

Χατζηιωσήφ Χρήστος, «Το προσφυγικό σοκ, οι σταθερές και οι μεταβολές της ελληνικής οικονομίας», στο *Ιστορία της Ελλάδας του 20ου Αιώνα – Μεσοπόλεμος 1922-1940, τόμος Β1*, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2002.

Χουρμούζιος Χριστόδουλος, *Τα κατά την 18η και 19η Νοεμβρίου 1916 και επέκεινα*, Τυπογραφείον Εσπερίας, Λονδίνο 1919.

Χριστοπούλου Μαριάννα, *Δημήτριος Γούναρης*, Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων, Αθήνα 2017.

Χριστοπούλου Μαριάννα, «"Φερόμεθα πρὸς τὴν πτέρναν τοῦ ἐθνικοῦ Ἐξωμότου...". Η ρητορική του αντιβενιζελικού κόσμου για το κίνημα της Εθνικής Άμυνας και την Προσωρινή Κυβέρνηση Θεσσαλονίκης», στο *Η κυβέρνηση της Θεσσαλονίκης – Η κορύφωση της σύγκρουσης δύο κόσμων*, Πρακτικά Συμποσίου, Θεσσαλονίκη 2017.

Χριστουλάκης Χρήστος, *Ψυχολογική και πολιτική κριτική - Ποιος πραγματικώς είνε ο Βενιζέλος*, Τυπογραφείο Π. Α. Πετράκου, Αθήνα 1916.

Χρονόπουλος Δημήτρης, *Δημήτριος Γούναρης*, Ελληνική Ευρωεκδοτική, Αθήνα χ.χ.

Φεβοῦνται ὅτι θὰ τοὺς πάρῃ μὲ τὰ ρόπαλα.

Αριθμός ISBN: 978-618-00-4386-0